

Ғиёсиддин Хондамир

Ғафур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2015

УЎК 82-94 – *Адабиётшунослик*
КБК 83.3 (5Ў)
X-75

«Макорим ул-ахлоқ»нинг тўлиқ нашрини 1981 йилда
Абдулғаффор Баёний амалга оширган

Форс тилидан **Комилжон Раҳимов** таржимаси

Нашр учун масъул:
Суйима Ғаниева, профессор

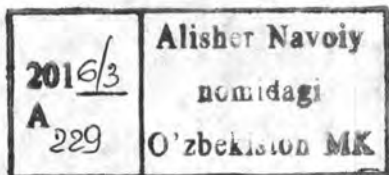
Такризчи:
Алимулла Ҳабибуллаев, доцент

Хондамир, Ғиёсиддин

Макорим ул-ахлоқ: тарихий асар /Хондамир. – Тошкент: Ғафур
Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – 208 б.

Ғиёсиддин Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ» («Олижаноб хулқлар») асари буюк ўзбек шоири ва мутафаккири, давлат ва жамоат арбоби Алишер Навоийнинг ҳаёти, адабий, илмий ва ижтимоий-сиёсий фаолияти тўғрисидаги қимматли манба ҳисобланади. Асарнинг қўлингиздаги таржимаси афғонистонлик навоийшунос Абдулғаффор Баёний томонидан 1981 йили Қобулда босмадан чиққан нашри асосида илк бора амалга оширилди.

Ушбу асар Алишер Навоийнинг сермахсул адабий ва илмий фаолияти билан биргаликда, унинг мамлакатнинг сиёсий барқарорлиги, ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ҳамда илм-фан, маданият, адабиёт ва санъатнинг тараққиётига қўшган улкан ҳиссаси, олижаноб хулқлари, юксак инсоний фазилатлари тўғрисида маълумотлар беради.

ISBN 978-9943-03-678-9

УЎК 82-94
КБК 83.3 (5Ў)

© Ғафур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2015

«МАКОРИМ УЛ-АХЛОҚ» АСАРИНИНГ ТЎЛИҚ НАШРИ

1981 йилда афғонистонлик адабиётшунос, шоир Абдулғаффор Баёний «Мақорим ул-ахлоқ»нинг тўлиқ матнини Кобулда Ахборот ва маданият вазири Мажид Сарбаландийнинг қисқача сўзбошиси билан нашр қилди. Китоб 241 саҳифадан иборат. Унда Хондамир асари тўлиқ босилган бўлиб, Баёний Хондамирнинг таржимаи холи, асарлари тўғрисида алоҳида боблар тарзида мақолалар берган.

Хондамирнинг отаси Хожа Ҳумомиддин ибн Бурхониддин Ҳиравий, онаси машҳур тарихчи Мирхонднинг қизи бўлган. Хондамир Мирхонд тарбиясида улғайган. Кейин Навоий ҳузурида бўлиб, унинг катта кутубхонасида хизмат қилган. Бадиуззамоннинг вазири ҳам бўлган. У олимни «Ҳабиб ус-сияр» номли асар ёзишга ундаган.

Мамлакатда бошланган талотўплар туфайли Хондамир 1528 йилда Ҳиндистонга кетади. Етти ой йўл азобини чекиб, Аграга етишади. «Ҳашт беҳишт» боғида Бобур билан учрашади. Бобур вафотидан кейин Ҳумоюннинг мулозими бўлади. «Қонуни Ҳумоюнӣ» асарини ёзиб, «Амир ул-муаррихин» («Тарихчилар амири») даражасига эришади.

Хондамир 942 (1535-1536) йилда Деҳлида вафот этади. Унинг васиятига кўра, Деҳли яқинидаги Низомиддин Авлиё ва Хусрав Деҳлавӣ қабрлари ёнига дафн қиладилар. (Камина уч марта уларнинг қабрини зиёрат қилганман.)

Хондамирнинг ўғиллари ҳақида Британия музейи кўлёзмалари каталоги муаллифи шарқшунос Чарльз Ръе ёзган эди: «Хондамирнинг ўғли Акбарнинг замондоши бўлиб, унинг саройида хизмат қилган. Акбар унга «Хонӣ» тахаллусини берган. У Саййид Абдуллоҳхон номи билан машҳур бўлган ва 996/1588 йили Кашмир вилоятида вафот этган». Эрон олими Саид Нафисӣ «Дастур ул-вузаро» сўзбошисида ёзишича, Хондамирнинг Мирмаҳмуд

деган ўғли отаси вафотидан сўнг Ҳиндистондан Ҳиротга қайтиб келган ёки отаси билан Ҳиндистонга бормаган. У Шох Исмоил ва Шох Таҳмосблар ҳақида асар ёзгани маълум бўладики, у отаси вафотидан 15 йил кейин ҳам ҳаёт бўлган.

Икки оғиз Абдулғаффор Баёний тўғрисида. У 1952 йили Мулло Абдурахмон оиласида туғилган. 1972 йили Кобул университетининг адабиёт факультетига ўқишга кирган. Кейин радио, телевидение, матбуот, маданият вазирлигида хизмат қилган, ҳатто Сарипул шаҳри ҳокими ҳам бўлган. 1998 йили Баёний Тожикистонга кетишга мажбур бўлади. У ерда лицей ташкил қилиб, турмуш ўртоғи Ойхон билан дарс беради. 2000 йилнинг ёзида Баёний Душанбе шаҳрида вафот этади.

«Мақорим ул-ахлоқ»нинг тўлиқ матни ва асардаги мулоҳазалар, изоҳлар ва талқинлар Баёнийдан бизга қолган ажиб бир ёдгорликдир.

Маққур китобни форс тилидан ўзбек тилига тўлиқ таржимасини Комилжон Раҳимов амалга оширди.

Хондамир ўз асарини «Мақорим ул-ахлоқ» деб атаганда, бу ибора Пайғамбаримиз таърифида айтилганини назарда тутган дейиш мумкин. Зеро, Хондамир Алишер Навоий сиймосида, ҳаёти, фаолияти, ижодида покликни ҳис қилган, эътиқодини эъзозлаган.

Суйима Ғаниева,

*Тошкент давлат шарқшунослик
институтини профессори*

*Макорим
ул-ахлоқ*
(Олижаноб хулқлар)

Меҳрибон ва Раҳмли Аллоҳ номи билан [бошлайман]

Ўзингга таваккал қилгайман

[ДЕБОЧА]

(1⁶) «Макорим ул-ахлоқ» дебочасининг зийнати бўлган ҳамду сано ҳамда энг гўзал васфлар мажмуаси варақларини безаб турувчи шукр ва миннатдорчилик фақатгина қудрат ва яратувчилик қалами ҳамда фитрат ва ихтиро хомасининг учи билан олий ва паст махлуқотлар саҳифаларига мавжудлик белгисини чизган ва «Мен яширин хазина эдим» хазинаси эшигини «Билинмоқ истадим ва мавжудотни бор этдим» (*Ҳадис*) калити билан очган ва ўз маърифати воситаларининг шакл ва мазмунини маълум қилган Яратувчигагина тегишлидир.

Маснавий:

Агар унинг маърифати йўл кўрсатмаганида эди,
На ўзимдан огоҳ бўлган бўлардим, на Худодан.

Агар нуқул ўйлайвериб жигарни қон қилаверсак,
Бу марҳамат шукрини қачон қиламиз?

[Ул зот] инсоният мавжудлиги ғунчаси унинг иноят гулистонида ва «[Лойдан ясалган инсонга] ўз руҳимдан пуфлаб киргиздим»¹ шаббодаси эсишларида энг яхши бир тарзда очилган ҳамда улардан бир тоифасининг иқболи ниҳоли унинг саховат бўстонида ва «[Бир-бирларини бўйсундиришлари учун] баъзиларидан баъзиларининг даражаларини кўтариб қўйганмиз»² [ояти]га мувофиқ равишда ҳақиқатларни англаганлиги ва би-

¹ Куръони карим, «Ҳижр» сураси, 29-оят ва «Сод» сураси, 72-оят. (Асарда келтирилган оятларнинг ўзбекча таржималари Шайх Абдулазиз Мансур томонидан амалга оширилган таржима ва тафсир асосида берилди. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2012).

² Куръони карим, «Зухруф» сураси, 32-оят.

лимларни эгаллаганлиги туфайли юқорига қараб ўса бошлаган сахий ва олийҳиммат бир зотдир.

Байт:

Халқнинг толеин биринчи сафда
Қўйди у иноят тақвими (2^а) ичра.
Азалдан то абад не қилса қилур,
Ҳар неки қилса ҳам, ким «қилма» деюр?

«Огоҳ бўлингки, яратиш ва буюриш Унга хосдир. Оламларнинг рабби [бўлмиш] Аллоҳ баракотлидир»¹, шунингдек, жаннат боғининг хушбўй ҳидларини руҳлар ва жинларнинг димоғига етказувчи салаботлар шаббодаси, унинг нурлари ёғдуси ҳақиқат ва ирфон арбобларининг пок ботинларини ёритувчи таҳийёт (саломлар) шарофатлари, ҳазрати Хайр ул-башар ва маҳшар куни шафоатчисининг муаттар турба-ти ва мунаввар равзаси тухфаси, юқори олам кўзлари иноят булутларидан марҳамат нигоҳи билан қараганларича унинг фазли файзидан бир озгина бўлса-да, саодат излайдиган баланд мартаба, ер юзидаги мамлакатлар подшоҳлари унинг фармонига бўйин эгиб, унинг ҳурмати даргоҳи атрофида хизмат қилиш мақсадида югурадиган олий манзилат.

Байт:

Боргоҳи чодирда баъзи пайти
Исо дастурхончию Хизр чой сузувчи бўлади.

[Ул зот] ёкимли «Албатта, сиз буюк хулқ узрадирсиз»² хитобини эшитишга мушарраф бўлган, меҳрибон Раббим томонидан унга азиз Китоб туширилиши туфайли азиз бўлган, танланган, улуғланган, сайланган, покдомон, тўғри йўлга ҳидоят этилган ва бошқаларни ҳам тўғри йўлга ҳидоят этувчи хошимий ва қурайший бир зотдир.

¹ Қуръони карим, «Аъроф» сураси, 54-оят.

² Қуръони карим, «Қалам» сураси, 4-оят.

Байт:

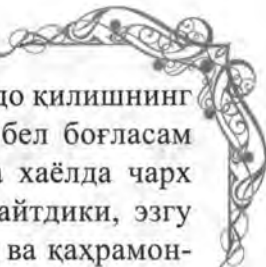
Муҳаммад ложувард тахтдаги шохдир,
Унинг шарофати ила дунё обод бўлди.

Шунингдек, саноксиз саломлару чексиз ғуфронлар ислом арконлари унинг саъй-ҳаракатлари билан мустаҳкамланган (2⁶) ҳамда шариат қасри қонунлари унинг саъй-ҳаракати шарофати билан сўз билан таъриф қилиб бўлмайдиган даражадаги барқарорлик ва турғунликка эришган Ул зотнинг авлодлари, саҳобалари, қариндош-уруғлари ва дўстлари руҳларига нисор бўлсин.

Шеър:

Ўта саховатли Зот томонидан
Рухларига дуруду саломлар бўлсин.

Шундай қилиб, ўткир кўз эгаларига махфий ва яширин қолмасинки, шараф ва улуғлик осмонининг офтоби, олам раҳнамосининг хизматкори, энг яхши хулқларни ўзида муҷассам этувчи, Раҳмоннинг раҳмат оятлари таҷассуми, жаноби Субҳон иноятлари нурлари жилвагоҳи, илм ва ирфон аҳли йўлбошчиси, ҳақиқат ва эътиқод аҳли қибласи, ҳокон давлатининг ишонгани, ҳазрати султоннинг яқин кишиси, «фақр(лик)да бою саховатда ботир бўлиб чиқди», деган гапга мувофиқ келувчи олий ҳазрат Низом ул-ҳақ ва-л-ҳақиқат ва-д-дунё ва-д-дин Амир Алишернинг (Аллоҳ таоло унинг руҳини шод қилсин ва сиддиқлар орасида унинг файзу футуҳини кўпайтирсин) иноят нури ва меҳр-муҳаббат куёши фақир банда ва кичик зарра бўлмиш Хондамир таҳаллуси билан машхур бўлган камина Ғиёсиддин ибн Ҳумомиддин (Аллоҳ таоло унинг аҳволини яхшиласин ва унинг эзгу мақсад ва ишларига нажот берсин) бошида тобланди. [Бу фақир банданинг] мавжудлик ниҳоли болалик чоғларидан йигитлик даврининг охириларига қадар ул Ҳазратнинг лутфу эҳсон ариғи ёқасида униб-ўсди. «Неъмат бергувчига шукр қилмоқ вожибдир» нақлидан келиб чиққан ҳолда, унинг берган чек-

сиз неъматларидан айримларининг шукрини адо қилишнинг уддасидан чиқиш учун қандай хизматга (3^а) бел боғласам экан, деган фикр ҳамиша кўнгилдан ўтар ва ҳаёлда чарх урарди. Ахийри ақл муршиди руҳ қулоғига айтдики, эзгу ишларни қилувчи бу Амирнинг катта ишлари ва қаҳрамонликлари шуҳрати, хизматлари ва шарафли ишлари овозаси бутун дунёга тарқалган, барча юртлар ва гўшаларгача бориб етган, турли халқлар орасида тилдан тилга кўчиб, оғиздан оғизга ўтиб юрган, «Уларнинг юзларида неъматларнинг тароватини танирсиз (кўрурсиз)»¹ [ояти]га кўра Олий Махдум нурлари нуроний пешанасида жилваланиб турган ҳамда «Уларнинг юзларида сажда асоратидан қолган излар бордир»² [ояти]га кўра буюклик ва улуғлик белгилари саодатли чехрасида намоён бўлиб турган бўлса-да,

Қитъа:

Сенинг мадҳингда сўз айтишдан мақсад шуки,
Санъат аҳли орасида биз ҳам муваффақиятга эришайлик.

Йўкса, [шусиз ҳам] куёшнинг фазилатлари барчага маълум,
Гўзал чехрага пардознинг нима ҳожати бор?

бу омадли ва саодатли Амирнинг фазилатлари, олижаноб хулқлари ва чиройли одобларидан бир қисминигина ҳикоя қиладиган бир неча боб ёзилса ва унда унинг ажойиб сийратлари, мактовга сазовор хулқ-атворлари, бошқаларда кам учрайдиган ҳолатлари ва кайфиятлари, қизиқ ва ғаройиб ишлари, сеҳрли истеъдоди хусусиятлари ва нозик ибораларни қоғозга туширадиган қалами ҳосилалари шарҳланса, [қилинган] яхшиликларни билиш, қадрлаш ва унинг ҳаққини адо этиш каби вожиб амалнинг бир дақиқасини бўлса-да, бажара олган ҳамда тўғри йўл кўрсатувчи олий ҳазрат томонидан берилган неъматларга шукр қилишнинг озгина бўлса-да, уддасидан чиқа олган

¹ Куръони карим, «Мутаффифун» сураси, 24-оят.

² Куръони карим, «Фатҳ» сураси, 29-оят.

бўлардинг. (3⁶) Зеро, бу иш қиёматга қадар бўлган даврда ва қиёмат чоғида ҳам ул ҳазратнинг мақтовга сазоворамаллари ва маъкул ишлари тўғрисида эслатмалар замона китоблари ҳамда даврон varaқларида мангу қолишига сабаб бўлади.

Мисра:

Яхши номни иккинчи умр демиш улуғлар.

Шундан келиб чиққан ҳолда, санъат улуғлиги осмон куёшига сано ўқишдан бошқа ҳунарим бўлмаган мен банда

Байт:

Мақташдан бошқа бирор ҳунарим йўқ,
Дуодан бошқа бирор яхши нарсa тополмадим.

Кўнглимдагиларни ёзишга киришдим ва ёзганларимни мукаддима, ўн мақсад ва хотима шаклида тартиб бериб, уни «Мақорим ул-ахлоқ» деб номладим.

Аммо бу кораламалар оққа кўчирилмасидан ва идрок аҳлининг файзли назарларига тушмасидан олдинроқ «Эй, хотир-жам [сокин] жон! [Ато этилган неъматлардан] рози бўлган [ва Аллоҳ томонидан] ҳам рози бўлинган ҳолингда, Раббинг [ҳузури]га қайтгин!»¹ нидоси ушбу олиймақом Амирнинг ақл қулоғига етиб борди ва [ул ҳазрат] Ҳақнинг чақириғига «лаббайка» жавобини бериб, унинг азиз руҳи қуши номоддий оламдан макон топди.

Рубоий:

Эвоҳким, дунёнинг ҳалол ва пок кишиси дунёдан ўтди,
Қандай пок келган бўлса, шундайин кетди.

Кишини оғир аҳволга солиб қўядиган бу воқеа қайғуси бу нотаваоннинг жонига изтироб селини йўллади, чидаб бўлмай-

¹ Куръони карим, «Фажр» сураси, 27-оят.

диган бу ҳодисанинг даҳшати хайрат водийсида саргардон бўлган бу ғарибнинг кўрар кўзларини хира қилди.

Рубоий:

Ё Раб, не қилай, ким билан бўлишай бу ғамни,
Дилдан нима билан чиқарай бу мотамни?
(4^a) Хайратда қолганман, билганим шуки,
Бутун олам бошига оғир мусибат тушди.

Кўл ишдан, тил эса сўзлашдан тўхтади. Ўзини йўқотган кўнғил сабру оромини йўқотиб тоқатсизлана бошлади.

Назм:

Ғамларинг қийинчилигидан фарёд, эй дил,
Бўлди барча уринишларинг барбод, эй дил.
Сенинг ҳосилсиз умидингни истаб
Кўз жигар қонидан бошқа нарса тўкмади, эй дил.

Қоғозга туширилган қораламаларимни оққа кўчириб, ўзидан баракатлар сочгувчи ул зотнинг қандай касал бўлганликлари ва қай ҳолатда вафот этганликларини баён лавҳига битишни ўйимга келтирган чоғим қоғоз юмшаб, сиёҳ куюқлаша бошлади ва қора кийган қалам куйидаги сўзларни баён қилиш учун тилга кириб, шундай деди: «Бирмунча муддат ўй-хаёлинг ҳосилаларини мушқу анбар билан пардозлаб пахтадек оппоқ юз каби қоғозда жилвалантирдим».

Шундан сўнг орзу-умидлар дарахти ҳасрат мевасини тугиб, биратўла ўй-хаёлни ўша ўй-фикр хавотиридан холи қилдим. Чунки шунга ишончим қомилки, шундан сўнг кўнғилининг яширин хонасида гўзаллар билан кўнғилга ёқиб тушадиган сўзларни сўзлаш орқали яқин муносабат ўрнатадиган, бунинг натижасида эса сўзамоллик чаманининг тўтилари булбул каби жўр бўлиб куйлай бошлайдиган маъноларга безак бергувчи ҳар бир оқил замона душманларининг кўплигидан ва биродарлар ёрдамнинг қамлигидан қимматбаҳо умрларини ана шу машҳур байтларни ўқишга сарф қиладилар.

Шеър:

Кўнглим дунё ишларининг пойдеворидек бузилган,
Ёр зулфидек тўзғиган, бахтим [қадди] каби букилган.

(4⁶) Бу тақдирнинг ниҳоясиз офатига асир бир кўнгилдир,
Бу замона маҳрумликлари ўтида қабоб бўлган бир кўнгилдир.

Бу шундай бир кўнгилки, агар базмни тусаб қолса,
Гоҳ йиғи билан рубобу гоҳ кўз ёш тўкиш билан шароб бўлади.

[Ўзидаги] турли фазилатларни мукаммаллаштиришга киришадиган ва ўзини инсоният фозиллари йўлидан оғишмай юрадиган кишига айлантирадиган ҳар бир фозил узлатга чекинишга, энг яхши илмлар ихтиёри ҳамда нодир ақлий ва маъновий билимлар жиловини жафокор замон қўлига топширишга мажбур бўлади.

Байт:

Бирор бир ирода жилови [ўз] қўлимизда эмас экан
Унинг қарами нима қилар экан, дея [унинг ўзига] ташлаб қўйдик.

Кимки тонг каби сирларни очиб ташлашни ўзига касб қилиб олса, худди қуёш сингари бошига олтин қадалган тож қияди, кимки тун сингари хатоларни яширувчи бўлса, худди учар юлдуз каби кўнгли машаққатнинг жигарни қуйдирувчи оловида ёнади. Бемехр замона ақл ва билим аҳлини жиннилар жумласидан ҳисоблайди, пасткаш дунё ва буқаламун каби ўзгариб турувчи фалак эса жоҳил ва разил кишиларнинг ишига ривож беради.

Шеър:

Фалак нодон кишиларга истак жиловини беради,
Сен фазл ва билим аҳлисан, гуноҳинг шудир, холос.

Қалам йиғлаётган боладек қайғу ва аламга тўла бу қиссани ўта равон баён этиб, ўткир тил билан шикоятимиз ҳикоятлар-

ни ернинг қоқ тубидан кўкнинг энг юқори нуқтасига етказганида савдойи кўнгил ушбу қисса шарҳида унутиш қаламини юргизишни, баён жilовини ёзиш йўлидан буришни истарди. Бирок [бу қалам] «бу нафс шундай нарсаси, нимани чақирсанг, ўшани олиб келади» нақлига мувофиқ ҳаракатга келди ва ақл даргохидан паноҳ топиб, эҳтиёж юзасидан шундай (5^а) сўз бошлади: «Хунарсизлар хунар қадрини билмасалар ҳам», Аллоҳнинг берганига шукрки, чексиз куч-қудрат эгаси бўлган Соҳибқирон, замона султонларининг султони, улуғворлик ва саодат тўнини кийишга лойиқ, адолат ва бахтиёрлик қаламини юргизувчи,

Байт:

Хусрав байроғини баланд кўтарувчи,
Кайхусрав тожига муносиб зот,

илоҳий сирлар жилвагоҳи ва подшоҳлик нурларини таратадиган манба, марҳамат осмони қуёши ҳамда салтанат, дунё ва динни азиз қилган зотнинг эҳсони Абулғозий Султон Хусайн Баҳодирхоннинг (давлат бошқарувида мустаҳкам қозикдай доим барқарор бўлсин ва салтанатининг улуғлиги халойиқ узра бардавом бўлсин) сўз санъатига ошно табъи ва донишмандлик кўзгуси бўлган зехни фазл ва санъат нурларининг нозик жиҳатларини билгувчи ҳамда турли билимлар ҳақиқатларини идрок қила олгувчидир.

Шеър:

Пок таъбининг олдида сув ҳам музлаб қолади,
Ўткир зехни олдида олов ҳам ўчиб қолади.

Фозил кишиларнинг орзу-умид ниҳоллари унинг тарбия ариғи ёқасида униб-ўсиб, олимларнинг иқбол дарахти унинг иноят қуёши нурлари остида кўкариб яшнагандир.

Байт:

Унинг шарофати билан илм оммалашди,
Унинг замонида билимсизликни учратмайдилар.

Узоқни ўйлайдиган ақл ўзини йўқотиб қўйган кўнгилни чуқур қайғу ва изтиробда кўргач ва унинг ҳол тилидан чуқур ўйлаб айтилган шундай оқилона сўзларни эшитгач, ўй-хаёл ва қаламни бу маломатли дунёда насихат бериш ишига қаратишни истади ҳамда бу машҳур китобни тузишга ва ушбу қимматли асарни ёзишга рағбатлантирди (5⁶) ва ундади. Ўй-фикр меҳру вафо ва самимийлик йўлининг йўловчисига, ўзбошимчалик ва бепарволик хаёли эса хушмуомалалик ва кўнгил олишга айланди. Қалам ҳам бунини маъқуллаган ҳолда истак бошини қимирлатди ва довол (сиёҳдон) булоғининг тириклик кўзидан ушбу сўзларни чиқариб, мазкур саҳифаларга битди.

Байт:

Кўнгил, ўй-хаёл ва қалам самимиятга ёр бўлганларидан сўнг
Барча сўз санъати борасидаги сирлардан воқиф бўлди.

Биз меҳр ва шафқат эгаларидан кутадиган илтифот шуки, ушбу қисқача асарга [унда учрайдиган камчиликларни] тузатиш назари билан қарасалар ва тирноқ остидан кир кидириш ҳамда ноҳолис баҳолаш йўлини тутмасалар...

Байт:

Қаламим хатосини кечирим этаги билан яширгин,
Чунки азал котиби менинг ёзмишимга шу ёзувни ёзмиш.

МУҚАДДИМА

ОЛИЖАНОБ ХУЛҚЛАР ФАЗИЛАТИ ВА
ДУНЁ УЛУҒЛАРИ ПУШТИ ПАНОҲИНИНГ
САОДАТЛИ ТУҒИЛИШИ ҲАҚИДА

Ўткир ақл эгаларининг оламини безовчи қарашлари ҳамда идрок ва сезгирлик соҳибларининг мушкулларни осон қилувчи кўнгилларига шу нарса маълум ва равшан бўладики, «кимга Аллоҳ яхшиликни истаса, унга яхши хулқ беради» сўзига мувофиқ қачонки хоҳлаган нарсасини яратишга қодир бўлган, ўхшаши йўқ Яратувчининг иродаси бандаларидан бирини диний ва дунёвий давлатга етишишга ҳамда моддий ва маънавий саодатга эришишга муваффақ ва сазовор этишни истайдиган бўлса, бундай банда ўзининг гўзал сифатлари ва маъкул жиҳатлари билан ягона зот бўлган Худонинг даргоҳида мақбул деб топилиши ҳамда чексиз иноят ва меҳрибонликдан баҳраманд бўлиши учун аввал унинг маънавий чеҳрасини энг яхши сифатлар ва энг гўзал хулқлар билан безайди ҳамда унинг файзли қалби кўзгусидаги турли иллатлар ва ёмон одатларни лутф ва эҳсон сайқаллагичи билан тозалаб ташлайди.

Ҳеч қандай шубҳа йўқки, (6^а) агар олижаноб хулқлар Худонинг суйган нарсаси бўлмаганида эди, мактовга лойиқ мақом эгасини у билан мактамаган бўларди. Аллоҳ ўзининг улуғ Китобида «Албатта, Сиз буюк хулқ узрадирсиз»¹ деб айтган. Холис фикрлайдиган ва тафаккур шартларини керакли даражада бажарадиган ҳар бир донишманд шунга аминки, бир неча минг пайғамбарни юбориш ҳамда шариат қонунларини ўрнатишдан кўзда тутилган мақсад ҳам хулқларни безаш ва сийратларни яхшилашдан бошқа нарса эмасди. Зеро Саййид ул-мурсагини ва Хотам ун-набийини (у зотга ва аҳли байтларининг барчаларига Аллоҳнинг саломи бўлсин) шундай марҳамат қилади: «Мен олижаноб хулқларни мукаммал қилиш учун юборилганман» (*Ҳадис*). Бунинг мазмуни, қуйидагича: «Менинг рисола-

¹ Қуръони карим, «Қалам» сураси, 4-оят.

тим ва нубувватимдаги ҳикмат набийлар ва расуллар олижаноб хулқлар ва мақтовга сазовор одоблар борасида асос солган қоидаларни сўнгига ва такомилига етказиш ҳамда хулқ-атвор боғига экилган мақбул ҳислатлар ва яхши амаллар ниҳолини парваришлаб, ҳосилга киргизишдан иборатдир».

Тўғрисўзлик билан айтилган ушбу гапнинг мазмунидан шу нарсa маълум ва равшан бўладики, олижаноб хулқларнинг фазилати ва гўзал одобларнинг манзилати икки учли қалам уни баён этишнинг уддасидан чиқа оладиган ва баён бармоғи унинг заррача бир қисмини бўлса-да ёзишга қурби етадиган бир даражада эмасдир.

Рубоий:

Ҳали яна умр берса гапирадиган гап кўпдир,
Сўз санъати юртида паст-баландликлардан ўтиб бораман.
Улардан бирининг васфида маълум босқични босиб ўтиб,
Ахийри яна ожизлик қароргоҳига қайтиб келаман.

Барҳақ бўлмиш Яратгувчи ва оламдаги барча подшоҳликлар устидан мутлақ ҳоким бўлмиш қамрови кенг бўлган Қудратнинг тўла-тўқис ҳикмати шуни тақозо қиладики, ҳар неча замонда бир марта туғилиш уфқидан гўзал хулқи яраклашидан таралган нурдан (6⁶) олам сатҳи ёришиб, кенг илтифоти нурлари ёғдусидан инсониятнинг турли тоифалари кўкраги кенглиги мунаввар бўладиган бир қуёш чиқиб келади.

Байт:

Ёрқин юлдузнинг шараф буржидан толе бўлмиш
Қуёшфикру Зухраюзу Муштарийкўнгил.

Бундай ҳолатнинг далили ва ушбу сўзнинг тасдиғи шуки, дунёнинг барча томонлари ва гўшалари жаннат боғи каби адолат ва эзгулик файзидан гуллаб-яшнаган мартабаси улуғ ҳокон, дунё ва диннинг таянчи Шохрух султон (Аллоҳ унга муруват қилсин ва мағфиратига эриштирасин) салтанати замони ва халифалиги давронида иззат ва иқбол гулшанида орзу-умид

ва омонлик мевалари берадиган бир ниҳол униб чикди ҳамда мартаба ва буюклик осмонида давлат ва саодат кўзининг нури бўлган бир юлдуз порлади.

Байт:

Кўнгил боғида бир ниҳол кўкарди,
Жон осмонига янги бир ой чикди.

Яъни бошқаларни тўғри йўлга бошлаш қобилиятига эга бўлган, сифат ва пок ниятли, салтанатнинг устунни ва мамлакат таянчи, ҳоконлик давлати суянчиғи ва Ҳазрати султоннинг яқин кишиси бўлган ул олий Ҳазрат товук йилига тўғри келувчи [ҳижрий-қамарий] саккиз юз қирқ тўртинчи йил рамазон ойининг ўн еттинчи куни йўклик дунёсидан борлик оламига қадам қўйиб, ўзининг гўзал ва порлоқ чехраси улуғлиги билан ер юзига зеб-зийнат бағишлади.

Шеър:

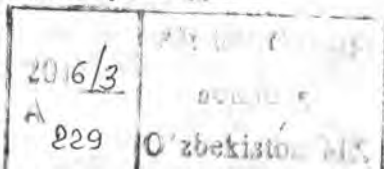
Биргина ой билан оламини ёритадиган
Осмонни бошдан-охир кезиб чиқиш керак.
Оламининг ўзи ҳеч қачон ва ҳеч бир ҳолда
Қамолга эришган кишидан холи бўлмайди.

Лутфу қарам белгилари бахтиёр чехрасида намоён бўлиб, гўзал хулқ-атвор аломатлари ярқироқ пешонасидан аниқ-равшан кўзга ташланиб турарди. Унинг қутлуғ сулоласи билан боғлиқ белгилар (7^а) ҳол тили билан шундан хабар бердики, яқин орада «Унга гўдаклик чоғидаёқ ҳикмат [ва илм] ато этди»¹ оятининг ҳақиқатини одамларга маълум қилади ва унинг муборақ чехраси нурлари барчанинг ақл қулоғига шуни етказдики, тез орада фазл ва қамол маснадини қутлуғ қадами билан безайди.

Байт:

Қимдаки олий тоифага мансубликнинг белгиси бўлса,
Бу нарса унинг чехрасида нур қаби намоён бўлиб туради.

¹ Қуръони қарим, «Марям» сураси, 12-оят.

Эндигина дунёга келган олий мартабали зотнинг ота-онаси [бандаларига] ҳадялар ато қилгувчи Зотга шукр қилиш ҳамда [эл-юртга] назр ва садақа бериш мақсадида зиёфат ва тўй маросимини ўтказишга ва [шу орқали одамларга] қувонч ва шодлик бағишлашга киришишди. Тарихнавислар ва ривоятчиларнинг нурли кўнгилларига номаълум қолмасинки, ул ҳазрат таваллудди қуёшининг чиқиш вақти бўлган рамазон ойининг ўн еттинчи куни чексиз шараф ва манзилатга эгадир. Чунки кўпчилик тафсирчиларнинг фикрича, Маннон мулкидан сўнгги пайғамбар алайҳи салаватга ваҳий ва Қуръоннинг туширилиши ҳам ана шу куни юз берган бўлиб, пайғамбар алайҳиссалом ҳаёти ҳақида қисса ёзгувчи барча кишиларининг айтишларига қараганда, «Бадр [жанги]да [ҳарбий] кучингиз оз бўлса-да, Аллоҳ сизларни ғолиб қилди-ку!»¹ ояти унинг юксак шаънидан ҳикоят қиладиган Бадр жанги ҳам ана шу куни юз берган. Бир гуруҳ тарихчиларнинг тахминларича, Шохимардоннинг² (ул зотга салаватларнинг энг яхшиси бўлсин) муборақ бошига ҳам худди ана шу куни қилич солиниб, ул зотнинг шаҳодатга етишишига сабаб бўлган. Шунингдек, айрим уламоларнинг фикрларича, кадр кечаси ҳам рамазон ойининг ўн еттинчи кечасига тўғри келади.

Байт:

Ўша кадр кечасини хилват аҳли бугун кечасига тўғри келади,
деб айтадилар,
Ё раб, бу давлат қай бир юлдузнинг таъсири маҳсулидир?

Қисқача қилиб айтганда, ҳазрати султоннинг яқин кишисининг қомат ниҳоли (7⁶) улуғлик ва бахтиёрлик ариғи ёқасида ўса бориб, кундан-кунга унинг қилган ишлари ва айтган гапларида фазилат ва камолот белгилари кўпроқ намоён бўлиб, лаҳза сайин юриш-туришларида амирлик ва иқбол аломатлари яққолроқ кўзга ташланиб борарди.

¹ Қуръони карим, «Оли Имрон» сураси, 123-оят.

² Шохимардон [мардлар шоҳи] – Ўрта Осиё оддий халқ оммаси орасида Ҳазрати Алига (қ.в.) берилган ном, лақаб.

Шеър:

Оламни ёритувчи тонг отганда
Кундуз нури лаҳза сайин орта боради.

Болалик чоғларидаёқ ул Ҳазратнинг муборак тилларидан ўта ажойиб ва кутилмаган сўзлар чиқар ва [бу сўзларни] эшитганлар хайрат денгизига ғарқ бўлардилар. Соҳибқироннинг¹ донғи таралган улуғ отаси Султон Ғиёсиддин Мансур (Аллох унинг қабрини хурсандчилик қандиллари [нурлари] билан мунаввар этсин), саодатли подшоҳ Мирзо Султон Муҳаммад Бойқаро ҳамда унинг бошқа қариндошлари ва яқинлари ҳамиша ушбу буюклик гулбутаси ғунчасига меҳрибонлик ва ғамхўрлик кўзи билан қарашар, унинг илҳом нишонларига эга бўлган сўзларида унинг саодатли келажаги аломатларини кўриб, ул ҳазратга нисбатан ўта илтифот ва марҳамат ҳисси билан яша-шарди.

Мисра:

Кўнгил аҳли унинг чехрасида раҳмат маъносини кўрмишлар.

Фазилат ва камолот аҳли йиғинларининг тўрида ўтирувчи бу зотнинг шарафли умридан тўрт йили ўтиб, тақдирни белгиловчи Зот маҳкамасидан унга таълим ва тарбия бериш иши фалак мактаби ўқитувчиси бўлган кўнгли ёруғ бир кишига ишониб топширилганда ва ул зот улуғ мартабали Соҳибқиронга мулозим ва ҳамроҳ бўлиб (яъни, у билан биргаликда) мактабга бориб, таълим олишни бошлаганида ҳамда Худонинг мадади билан қисқа вақт ичида таълим олишда ўз тенгдошлари ва гуруҳдошларидан ўзиб кетганида унинг нозик таъбининг соғломлиги ва тўла-тўқислиги овозаси дунёнинг барча томонларига ёйилди ва унинг муборак зехнининг ўткирлиги қиссаси (8^а) халқ орасида тилдан тилга ўтиб, оғиздан оғизга кўчди. [Унинг] асарлари дурлари фалак варақларини беади ва шеърлари жавоҳирлари дунё садафини қимматбаҳо дур билан тўлдирди.

¹ Бу ерда Соҳибқирон деганда Султон Ҳусайн Мирзо кўзда тутилмоқда.

Байт:

Жаҳон лиммо-лим тўладир лолаюзларнинг оғзи сингари
Муборак сўзлари файзию сочилган дурдан.

Чукур илтифотининг хушбўй хидлари давлат арбоблари ва
иқбол эгалари руҳ димоғларини тўлдирди ҳамда гўзал хулқи
шаббодаларидан илм ва камолот аҳлининг орзу-умид ниҳолла-
ри кўм-кўк фалакка бўй чўзди.

Шеър:

Унинг саодатли ҳаёти мисолида ўз аксини топди
«Мақорим ул-ахлоқ» иборасининг маъноси.

Биринчи мақсад

АҚЛ ВА ИДРОКНИНГ УЛУҒЛИГИ ҲАМДА ЮКСАК ДАРАЖАСИ ҲАҚИДА

Расулуллоҳ (с.а.в.) айтдилар: «Кимнинг ақли бўлмаса, унинг дини ҳам йўқдир». Тўғрисиўзлик билан айтилган ушбу сўзлардан таралган нур ёғдусида инсоният фозиллари учун шу нарса аниқ ва равшан бўладики, ақл ва фаҳм нуридан бебаҳра бўлган ҳар қандай кишининг кўнгил уйида дин ва ислом чироғи ёнмайди, тушунувчан ақл чироғи эса ҳар бир кишининг жисмига нур таратиб, Хайр ул-аном шариати қуёшининг нурларидан унинг руҳининг кўзи ёришади.

Рубоий:

Бутун оламнинг пойдевори ақл асосига қурилгандир,
Давлат ва диннинг ишлари ақл туфайли мустаҳкамдир.
Мукаддас Зот ҳузурида ва инсоният жам бўлган супада,
Сен кўрган ҳар юксалишу улутворлик ҳам ақл туфайлидир.

Шубҳасиз, ақл ёрдамида Ҳазрати Илоҳ маърифати саодати-га эришиш ҳамда ақл воситасида (8⁶) жаноби Парвардигорга бўлган бандалик даргоҳи маконини кезиб чиқиш мумкин. Расулуллоҳ (с.а.в.)дан шундай ривоят қилинади: «Аллоҳ биринчи бўлиб яратган нарсаси ақлдир. У: «Қабул қил», деди. Шунда у қабул қилди. Сўнгра унга: «Қайтгин», деди. У қайтди. У (Аллоҳ) деди: Мен яратган барча нарса менга сендан кўра суюкли. Албатта мен сенга ибодат қиламан, сени танийман, сен учун оламан ва сен учун бераман».

Рубоий:

Бу дунёнинг ишлари ақл билан тартибга солинади,
Шунингдек, диннинг асоси ҳам у билан кучга эгадир.
Қаердаки ақл ҳукмрон бўлмаса,
Тўғриси, ундай жойда адолат мавжуд бўлмайди.

Ақлнинг тўғри йўл кўрсатиши орқали яхши билан ёмонни, фойда билан зиёни, савоб билан хатони фарқлаш, шунингдек, ақлнинг кўрсатмаси ва берган йўл-йўриғи ёрдамида кунларнинг алмашинуви ҳамда ойлар ва йилларнинг айланиб келиши тўғрисидаги билимларни эгаллаш мумкин бўлади.

Маснавий:

Ақл йўлбошчидир, ақл оғирни енгил қилувчи,
Ақл [кишини] ҳар икки дунёда қўллагувчидир.

Ақл подшоҳларнинг тожи ҳисобланади,
Ақл машҳур кишиларнинг зийнати ҳисобланади.

Ақли бўлмаган ҳар қандай кишини
Ақлли киши ақлдилар жумласидан ҳисобламайди.

Бу дунёда ақл неъматини қўлга киритсанг,
Ҳар икки дунёда шодмон қоларсан¹.

Ҳақиқатан ҳам, бу нафис гавҳар кимнинг мия кўрғонига кирса, унинг кўзига ва кўнглига мингта маъно ҳазинасини кўрсатади, шунингдек, кимнинг бахтли қалбидан паноҳ топса, билимсизлик қўшини қароргоҳини у ердан чиқариб ташлайди.

Рубоий:

Бу қимматбаҳо лаъл бошқа бир қондандир,
Ва бу ягона дурнинг белгиси бошқачадир.
Ҳеч қачон нотўғри ўйларни ҳаёлингга келтирмагин,
Чунки ақл афсонасининг тили бошқачадир.

Аллоҳ таолога ҳамдлар бўлсинки, (9^а) илм ва қамолот аҳлининг ўткир кўзи барча нарсани кузатиб тургувчи олий Зот танлаган кишининг турли ҳолатлари ҳамда айтган нозик ва гўзал сўзларида оқиллигу донишмандлик нурлари ҳамда донолигу зукколик белгиларини шундай [муқаммал] бир ҳолатда

¹ Фирдавсий. “Шоҳнома”. Муҳаммад Дабир Сиёҳий нашри. 1-жилд.

кўрардики, ушбу хислатларга [мазкур хислатлардан яна] бирор нарсa қўшишнинг ҳам иложи йўқ эди ёки бу нарсани (яъни ўта мукаммал бўлган ушбу яхши хислатларни яна нима биландир мукаммаллаштиришни) тасаввур ҳам қилиб бўлмасди. Унинг узоқни кўра билувчи ақлининг матонати билан дин ва давлат ишлари бир тизимга солиниб, ақлга таяниб иш тутувчи фикрининг қатъияти билан мамлакат ва халққа оид энг муҳим ишлар тартибга келтирилди.

Байт:

Кўнгил лавҳасига нимаики ёзиб қўйган бўлса,
Тақдирда шундан бошқаси юз бермади.

Ёрқин тафаккури ёғдусида чигал муаммоларга ойдинлик киритилиб, тўғри чора-тадбирлари шарофати билан барча муҳим ишлар йўлга қўйилди.

Байт:

Донолиги қоғозга туширган нарсаларнинг барчаси
Ҳақ белгиланган тақдир ёзилган қоғозга мувофиқ келди.

Бу даъвонинг тўғрилигини исботлаш ҳамда бу гапнинг ҳақиқатга мувофиқ келишини кўрсатиб бериш учун икки одил гувоҳ сифатида [қуйидаги] икки ҳикоят келтирилади. Шундан сўнг баён жиловчи бошқа томонга бурилади. Ёрдам ва муваффақият фақат Аллоҳдандир.

Биринчи ҳикоят

[Ҳижрий-камарий] 874 йилнинг бошларида (мил. 1470 йил, июль) Мирзо Ёдгор Муҳаммад Ҳасанбек Туркмон ёрдами билан Хуросонни ўз тасарруфига олишга чоғланганида Соҳибқирон Султон [аввал] барча амирлари ва лашкарларини душманга қарши отлантирди, сўнгра эса ул муборақ зотнинг ўзи ҳам уларнинг ортидан жўнади.

[Соҳибқироннинг] ғалабадан дарак берувчи байроқлари [остидаги қўшин] муқаддас Машҳад шаҳридан ўтганидан сўнг

душманнинг яқинлашиб қолганлиги тўғрисидаги хабар бирин-кетин олдинги қисмлар амирларига етиб келди. Шу сабабли зафар байроқли подшоҳ тезлик билан душман томон ҳаракат қилиш нияти борлигини билдирди. Аммо унинг муборак тилидан [душманга қарши хужум бошлаш] вақтини аниқ белгилаш учун мунажжим чакиринглар, деган кўрсатма жаранглади.

(9⁶) Шунда «Ҳазрати Султоннинг яқин кишиси» деган мақом ва даражага эга бўлган ул олий Ҳазрат дарҳол шундай арз килди: «Ҳозир мунажжим чакиришдан ҳамда [ҳозирги] вақтнинг [душманга қарши хужум бошлаётган қўшинларимиз учун] омадли ёки омадсиз эканлигини текшириб ўтиришдан ҳеч қандай фойда йўқ. Чунки [ҳозирги] вақт [қўшинларимизнинг душманга қарши хужум бошлашлари учун] муносиб бўладими ёки муносиб бўлмайдими, [бундан қатъи назар,] ушбу ишдаги ҳар қандай имиллаш ёки тўхталиш [қўшинларимизнинг ғалабага эришишларига] тўскинлик қилади. Шу сабабли ҳам [душманга қарши ҳаракат қилишда] шошилиш олдимида турган зарур масалалардан ҳисобланади».

Қитъа:

Тақдирингда аввал бошдан Худонинг лутфи битилган бўлса,
Юлдузлару осмонларни ишга солиб ўтирма.

Кавсар булоғидан суғориладиган Тубо дарахтининг
Баҳор ёмғири билан парваришланишга ҳожати бўлмайди.

Ҳазрати Соҳибқирон илоҳий илҳомлар тушадиган макон бўлган ул зотнинг оламини безағувчи фикрини маъқуллаб, душман томон юриш бошлади. Маълум бир масофа босиб ўтилганидан кейин [Ҳазрати Соҳибқирон шу қарорга келиб, душманга қарши хужум бошлашга] отланган вақти кўнгилга тугилган ишни бошлаш учун ғоятда муносиб бўлганлиги маълум бўлди.

Қитъа:

Ғайб пардаси ортидаги барча нарсани,
Узоқни кўра олгувчи фикрининг кўзи кўрди.

Кўнглига келган барча нарсани, бешак,
Тақдир камайтирмади ҳам, кўпайтирмади ҳам.

Шундан сўнг Чинорон деган жойда икки кўшин ўртасида тўқнашув юз бериб, фатҳ ва ғалаба шаббодаси олий насабли Соҳибқирон байроғи узра эсди, Мирзо Муҳаммад Ёдгор туркманлар билан биргаликда шармандаларча мағлубиятга учради. Бу воқеанинг тафсилотлари «Хулосат ул-ахбор»да келтирилган.

Иккинчи ҳикоят

Мирзо Ёдгор Муҳаммад салтанат пойтахти Ҳиротни эгаллаб олган, Соҳибқирон Султон эса замон тақозосига кўра Маймана ва Форёб томонга йўл олган чоғларда, кунлардан бир куни ўша вилоятда тўғри йўл кўрсата олувчи Амир [Алишер Навоий]ни яширин бир жойга чакириб, у билан маслаҳатлашиш мақсадида шундай деди:

– Эшитишимизча, туркманлар салтанат пойтахти Ҳиротда жабр-зулм байроғини тикибдилар. (10^a) Мирзо Ёдгор Муҳаммад эса ўта роҳат-фароғат ва ғафлатда айш-ишрат чироғини ёққанмиш. Шунга кўра кўнглимдан шу нарса ўтмоқдаки, агар сизнинг фикрингиз шуни тақозо қилса, у томонга юриш қилсак. Шояд ишимиз ўнгидан келиб, Яратувчи Тангрининг омонатлари бўлган халқ зулм ва машаққат чангалидан қутулсалар.

Ул Ҳазрат мумкин қадар бу фикрни маъқуллаб, ушбу режанинг яширин тутилиши лозимлигини уқтирди ва Худо кўнглига солган нарсаларни сўзловчи тили билан шундай деди:

– Бу гап менга ҳам айтилмаганида яхшироқ бўлган бўларди.

Шунда Соҳибқирон Султон:

– Бу масалада ҳаддан ортиқ эҳтиёткорлик қилинишининг ва бунчалик қаттиқ туриб сўрашнинг сабаби нимада? – деб сўради.

Улуғ мартабали Амир шундай жавоб берди:

– Бу гапни сир сақлаш ўта зарурдир. Чунки ҳар куни бизнинг одамларимиздан бир гуруҳи Мирзо Ёдгор Муҳаммад-

нинг олдига қочиб ўтмоқдалар. Бундай кишилар [Мирзо Ёдгор Муҳаммадга] ушбу хабарни етказишдан кўра қимматлироқ совға тополмайдилар. Шу сабабли унинг (*Мирзо Ёдгор Муҳаммаднинг*) ақл ёғдуси ушбу юриш [тўғрисидаги яширин режа]га тушиб қолса (*яъни у ушбу юриш тўғрисидаги яширин режадан хабар топиб қолса*), бундан кейин эҳтиёткорлик билан иш тутиши, ҳатто бу томонга лашкар жўнатиб қолиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас.

Бир сўз билан айтганда, ушбу суҳбатдан сўнг тенгсиз Соҳибқирон зудлик билан Ҳирот томон йўл олди ва олий мартабали Амирнинг маслаҳати билан Лангари Бўкан деган жойга етгунга қадар муборақ кўнглида сир сақлаб келаётган бу режасини ҳеч кимга айтмади. Шу жойга етгандан кейингина бошқа амирлар ва давлат арконлари билан ушбу юриш тўғрисида маслаҳатлашди. Уларнинг барчаси [ушбу режани] маъқулладилар.

Бироқ уларнинг кўпчилиги, [сарой ва ҳукумат бинолари жойлашган] Боғи Зоғон боғига айнан сарой бўш қоладиган туш пайти кириб бориш керак, чунки шундагина душманларнинг ишини душманлар истаганидек бирёқли этиш мумкин, деган фикрда эдилар.

Бироқ доно Амир бу фикрни маъқулламади ва шундай деди (10⁶):

– Кечаси бокқа киришимиз учун энг қулай фурсатдир. Чунки кундуз куни Мирзо Ёдгор Муҳаммаднинг одамлари бизнинг ҳужумимиздан хабар топиб, тезлик билан куч йиғишлари, натижада эса бизнинг бу ишимиз муваффақиятсизликка учраши эҳтимолдан холи эмас. Аммо кечаси [ҳужум қилинадиган бўлса] душман бизнинг нималар қилаётганимиздан хабардор бўлганда ҳам, ўз кучларини йиғиши эҳтимолдан узоқдир. Бундан ташқари, агар биз ўз кўзлаган мақсадимизга эриша олмаган тақдирда ҳам, одамлар кўзи олдига қоронғулик пардаси тутилган тун чоғида бирор томонга чекинишимиз мумкин бўлади. Ҳолбуки кундуз куни бунинг иложи бўлмайди.

Соҳибқирон Султон бу сўзларни маъқуллади ва кечаси Боғи Зоғонга кириб борди. Кўнгли пок Амирнинг ушбу чора-тадбирлари тақдирда ёзилганларга мувофиқ келди.

«Хулосат ул-ахбор»да келтирилишича, [ушбу жангда] Мирзо Ёдгор Муҳаммад қўлга тушди ва охират оламига йўл олди. Шунга кўра, замона бошқаларни тўғри йўлга бошловчи Амирга қарата қуйидаги мазмунга эга бўлган сўзларни қуйлади:

Қитъа:

Муштарий узокни кўра билгувчи ақлингни
Яхши ва ёмон вазиятларда йўл кўрсатгувчи, деб билади.

Оламни кезувчи ой қоронғу тунда
Сенинг фикрингни умид шарқи, деб билади.

Иккинчи мақсад

ИЛМНИНГ ФАЗИЛАТИ ВА ОЛИМЛАРНИНГ МАРТАБАСИ ҲАҚИДА

Фазилат ва санъат эгалари кўнгиллари хошиясига қазо ва қадар қалами билан шундай шарҳ битилганки, яратилиш ден-гизларидаги садафлар ичида илм асарининг муборак гавҳаридан қимматлироқ дур йўқдир. Чунки Ҳазрати Ҳак субҳонаҳу ва таоло олий даражали бу хусусиятни ўзининг муборак зотига нисбат бериб, Олий ва Азиз Зот: «Биз унга Ўз ҳузуримиздан илм берган эдик»¹, дея марҳамат қилади ҳамда Ҳазрати Хотам ул-анбиёга (ул зотга салавотларнинг мукаммали ва буюги бўлсин) [илм деб аталмиш] ана шу буюк совғани берганлиги учун унга ўз миннатини билдириб (11^а) шундай дейди: «Аллоҳ Сизга Китоб ва Ҳикматни нозил қилди ва билмаганингизни билдирди. Аллоҳнинг Сизга [нисбатан] фазли буюқдир»².

Шунингдек, [Ҳак субҳонаҳу ва таоло] ул ҳазратга илм олишни амр этиб: «Айтинг: «Эй, Раббим! Менга илмни зиёда эт!»³, дея марҳамат қилади ҳамда олимларни Худога шохидлик беришда [Худога] яқинлаштирилган фаришталарга яқин қилади. [Худо] яқинлаштирилган фаришталарни ўзига яқин қилган пайтида шундай марҳамат қилади: «Аллоҳ адолатда [барқарор] туриб, шундай гувоҳлик берди: «Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқдир», фаришталар ва илм эгалари ҳам»⁴.

Ширин сўзли тўтининг кишига роҳат бағишловчи сўзларидан ҳамда «[Мухаммад Қуръонни] хомхаёлдан олиб сўзлаётгани йўқ!»⁵ [ояти]дан маълум бўладики, уммат олимлари қиёмат куни гуноҳкорларни шафоат қилишда пайғамбарлар билан бир қаторда туришади.

¹ Қуръони карим, «Каҳф» сураси, 65-оят.

² Қуръони карим, «Нисо» сураси, 113-оят.

³ Қуръони карим, «Тоҳо» сураси, 114-оят.

⁴ Қуръони карим, «Оли Имрон» сураси, 18-оят.

⁵ Қуръони карим, «Ҳижр» сураси, 3-оят.

Салаватларнинг мукаммали ва саломларнинг афзали ул зотга (яъни, Муҳаммад пайғамбарга) бўлсин, шундай деганлар: «Қиёмат куни уч тоифа кишилар шафоат қилинади: пайғамбарлар, олимлар, шахидлар» (*Ҳадис*). Бошқа бир ҳадисда [келтирилишича, пайғамбар алайҳиссалом] олимларни уларнинг хулқ-атворлари ва сийратларига кўра пайғамбарларга ўхшатиб, шундай марҳамат қилади: «Умматимнинг уламолари гўё Бани Исроил пайғамбарлари кабидирлар» (*Ҳадис*).

Шунингдек, [пайғамбар алайҳиссалом яна бир жойда олимлар тўғрисида] шундай дейди: «Ким олимнинг орқасида намоз ўқиса, гўё пайғамбарнинг орқасида намоз ўқигандек бўлади» (*Ҳадис*). [Пайғамбар алайҳиссалом] бошқа бир жойда ушбу сара тоифага мансуб кишиларни пайғамбарларнинг ворислари, деб атаб, шундай марҳамат қилади: «Албатта олимлар пайғамбарларнинг меросхўрларидир» (*Ҳадис*).

Шунингдек, [ул Ҳазрат] олимнинг обиддан афзаллиги тўғрисида шундай дейди: «Олимнинг обиддан устунлиги худди Ойнинг бошқа юлдузлардан устунлигига ўхшайди» (*Ҳадис*). [Пайғамбар алайҳиссалом бу тўғрида] яна шундай марҳамат қилади: «Олимнинг обиддан фазли худди менинг сизларнинг энг пастларингизга нисбатан бўлган устунлигимга ўхшайди» (*Ҳадис*).

Бундан ташқари Ҳазрати амир ал-мўминин ва имом ул-муслимин асадуллоҳ ул-ғолиб (мўминларнинг амири ва мусулмонларнинг имоми, Худонинг ғолиб арслони) Али ибн Абу Толибнинг (*унга салом ва мақтов бўлсин*) ўзидан дурлар сочувчи сўзлари тизилган тизмалари ҳамда ўзидан гавҳар сочувчи шеърлари орасидан қуйидаги икки байт ҳам ўрин олиш шарафига муяссар бўлибди.

Шеър:

- Жабборнинг бизга юборган қисматига рози бўлдик,
Бизда илм бордир, душманларда эса мол-дунё.
(11⁶) Бас, албатта мол-дунё тезда йўқолгувчидир,
Илм эса албатта абадий ва боқий қолажак.

Айтилган ушбу сўзларнинг баён услубидан ҳамда [ушбу бобнинг бошида келтирилган] мазкур муқаддимадан шу нарса осмоннинг қоқ ўртасидаги қуёш каби аниқ-равшан кўзга ташланиб турибдики, илм ва билимнинг даражаси ва мартабаси бундай даража ва мартабалардан юқорироқ бўлиб, олимларни қолган барча кишилардан афзал билиш зарур. «Илм ўрганиш барча мусулмон эркаклар ва мусулмон аёллар учун фарздор», деган саҳиҳ ҳадисга мувофиқ, барча инсонлар билим чироғи ёруғида ҳидоят манзили томон йўл олишлари ва «Айнан ўшаларга Парвардигорлари томонидан салавот [мағфират] ва раҳмат бордир»¹ жумласидан бўлишлари учун ўзларининг кучлари ва чидамлари етгунига қадар илм ўрганишга ҳаракат қилишлари лозим.

Байт:

Билим орттир ва билим олишга интил,
Чунки билим кишига йўл кўрсатгувчи бўлади.

Шунга кўра, ҳидоятга эришган Амир болалик чоғларидан умрининг охирларигача ўзининг баракали вақтининг кўп қисмини илм эгаллаш ва камолотга эришиш ишига сарфлаб, бир лаҳза бўлса-да, турли билимларни ўрганиш ва ҳар хил кўникмаларни эгаллашдан тинмади. Умрининг энг яхши фасли бўлган ёшлик йиллари ва йигитлик даврида машҳур олимлар йиғилган ва ҳурматга сазовор фозилларнинг нуфузли маркази ҳисобланган шавкатли Ҳирот шаҳрида катта саъй-ҳаракат ва сўз билан таърифлаб бўлмайдиган ғайрат билан [ўша замондаги] машҳур китобларни мутолаа қилишга машғул бўлди.

Улуғ султон Мирзо Султон Абусаъид подшоҳлиги даврида Самарқандга – фикҳ ва бошқа соҳалардаги катта билими туфайли иккинчи Абу Али [ибн] Сино лақабини олган, фойдали илмлар хазинаси бўлмиш жаноби Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий (*Аллоҳ уни раҳматига олган бўлсин*) ҳузурига бориб, ул жанобнинг хонақоҳидаги ҳужралардан бирига жойлашди ва маълум бир муддат давомида муносиб тарзда илм олиш билан

¹ Куръони карим, «Бақара» сураси, 157-оят.

шуғулланди. Жаноби Хожа доимо ул Ҳазратнинг табиатидаги олийҳимматликни мақтар ва [уни] бошқа талабалардан устун кўрарди (12^а).

Улуғ Султон ғам-қайғуга тўла бу манзилдан (яъни, бу дунёдан) ўтганидан сўнг мактовга сазовор хислатларга эга бўлган Соҳибқирон (Султон Ҳусайн Мирзо) салтанат пойтахти Ҳиротда подшоҳлик ва иқбол байроғини тикиб, фазилат ва камолот аҳли йиғинларининг тўрида ўтирувчи ул ҳазрат (*Алишер Навоий*) доврўғи таралган ушбу шаҳарга кутлуғ қадамини қўйганидан кейин ҳам, [ул Ҳазрат давлат ишидаги] юқори мансаблар ва даражаларга етишган, шавкатли подшоҳнинг ноиблиги мақомига эришган, аҳолининг турли қатламларига оид энг муҳим ишлар билан шуғулланиш, юқори ва қуйи табақалар вакилларининг хоҳиш-истакларини рўёбга чиқариш, давлат ва халқ ишларини йўлга қўйиш, дин ва давлат ишларини тартибга солиш мажбуриятини ўз зиммасига олган бўлса-да, ўз одатига кўра, ўзининг бутун саодатли умрини турли сўз ва ибораларни тузатиш, турли маъно ва мавзуларни тадқиқ этиш, [тадқиқ қилинаётган мавзуларга] далиллар келтириш, турли масалаларни ўрганиш, оғиздан оғизга ўтиб келган ва ривоятларга асосланган фанларнинг сирларини очиб бериш ҳамда ақл ва мантиққа асосланган фанларнинг нозик жиҳатларини аниқлаштиришга сарфлади.

У доимо, хоҳ сафарда бўлсин, хоҳ шаҳарда, олий мартабали жаноб ҳамда миллат ва диннинг сўзга чечан нотиғи бўлган Мавлоно Фасиҳиддин Муҳаммад Низомийнинг ҳузурида унинг илмидан фойдаланиш мақсадида хизматда турар ва юрарди.

Байт:

Камдан-кам киши мансаб ва мартаба тахтида
Сенчалик фазилат ва камолотга эришмиш.

Шу сабабли ҳам, «Бирор нарсани яхшилаб кидирган киши уни топади», деган нақлга асосан, файзли кўнглининг лавҳи [борлиқдаги] нарсалар [ва ходисалар] тўғрисидаги ҳақиқатлар

тасвирланган жойга, фойдалі билимлар жой олган қалбининг саҳифаси эса Юқори оламнинг нозик жиҳатларини исботлаш маконига айланди.

Қитъа:

Сўзингда баённинг нозик жиҳатлари ифодалангандир,
Қилган ишларингда Қуръон моҳияти шарҳлангандир.

Ақлий ва нақлий илмларнинг турли соҳаларидан
Сифатларинг мулки моҳияти беҳад лаззатланади.

Илгари замонларда яшаб ўтганлар томонидан билдирилган фикрларнинг энг саралари унинг тўғри фикрлари ҳосилаларидан бир намуна, замондошлар томонидан билдирилган нуктаи назарларнинг энг яхшилари эса унинг ёрқин қарашларидан бир нишона бўла олади.

Маснавий:

Фалсафанинг муаммолари сўзингда ечимини топмиш,
Мантиқ илминг ҳар бир ноаниқ тушунча изоҳини бермиш.

Машшойлар¹ йўли аниқдир сен туфайли,
Ишрокийлар² йўли ёруғдир сен туфайли.

(12⁶) Ўтдек чакнаган покиза таъбинг учун
Фалсафани англаш оддий бир ишдир.

Қалбингга илоҳий билим нур сочиш,
Қалбинг вақтичоғлик зулматидан юз ўгирмиш.

¹ Машшойлар – қадимги фалсафада борлиқдаги нарсалар, ҳодисалар ва тушунчаларни ақл ва далил ёрдамидагина ўрганиш мумкин, деган қарашга эга бўлган машшойлик ёки аристотелизм таълимотига эргашганлар, Арасту издошлари (тарж.).

² Ишрокийлар – қадимги фалсафада борлиқдаги нарсалар, ҳодисалар ва тушунчаларни мушоҳада ва ички сезги йўли ёрдамидагина ўрганиш мумкин, деган қарашга эга бўлган ишрокийлик ёки платонизм таълимотига эргашганлар, Афлотун издошлари (тарж.).

Фикринг риёзиёт борасида ҳам сўз айтмиш,
Риёзиёт жаннатни безовчи боғ бўлмиш.

Олимларнинг улуғлари қачонки унинг олий даражадаги йиғинларида қатнашиш имкониятини қўлга киритишса, унинг самимий қалби сирлари саҳифаларидан фойдали марваридлар йиғишар, фозилларнинг машхурлари қачонки ул ҳазрат ўтирган муборак гиламнинг бир четида ўтириш шарафига эга бўлишса, нозик фикрлар ва нафис сўзлар гавҳарларини теришарди.

Қитъа:

Ақл сенинг кафтингни саховат кони деб билади,
Лекин илм конида сендек гавҳар топилмади.

Фикринг ақли файзидан юзта шамъ ёнмиш,
Натижада таъбинг нуридан илм дунёси ёришмиш.

Шунингдек, тасаввуф ва иймон аҳлининг қибласи бўлган ушбу зот унга зафар йўлдош бўлган Соҳибқироннинг подшоҳлик замонида машхур олимлар ва ҳурматга сазовор фозилларнинг обрў-эътиборини ошириш ва мартабаларини юксалтиришга қўлидан келганича ғайрат ва ҳиммат кўрсатди ҳамда талабаларнинг [моддий қийинчилик кўрмасдан] хотиржам ва бемалол таълим олишлари учун уларга нафақалар тайинлаб, қуйида санаб ўтиладиган мадрасалар ва хонақоҳларни қурди.

«Ихлосия» мадрасаси

Инжил ариғи бўйида ғоятда чиройли безаклар берилган ҳолда қурилган. Ҳижрий 906 йил (мил. 1500/1501) бўлмиш ҳозирги пайтда юксак билимга эга бўлган олимлардан тўрт нафари ушбу табаррук масканда дарс бериш шарафига муяссар бўлиб, унга тегишли вақф мулкларидан қатга даромад олиб, ўз эҳтиёжларини тўлиқ қондирмоқдалар. Уларнинг номлари қуйидагича: Амир Бурхониддин Атоуллоҳ Нишопурий¹, Қози Ихтиёриддин Ҳасан Турбатий, (13^а) Амир Муртоз, Мавлоно фасих ул-миллат ва-д-дин (*миллат ва диннинг сўзга уста нотиғи*) Муҳаммад Низомий.

¹ Амир Бурхониддин Атоуллоҳ Ҳусайний Нишопурий (XV асрнинг 40-йиллари – 1513) – мударрис, адабиётшунос олим (*тарж.*).

«Халосия» хонақоҳи

Эслатиб ўтилган мадрасанинг қаршисида чиройли безаклар берилган ва ўта чиройли бир тарзда қурилган. Ушбу масканда ҳам улуг олимлардан уч нафари дарс бериш ва илм фойдаларини улашишга бел боғлаган бўлиб, уларнинг номлари қуйидагича: Амир Жамолиддин Атоуллоҳ Асилий, Амир Садриддин Иброҳим Машҳадий, Хожа Имоиддин Абдулазиз Абҳарий.

«Шифоия» [мадрасаси]

Ушбу мадрасанинг ғарбий томонида ўта тоза ва саришта бир тарзда қурилган бўлиб, ҳозирги кунда Мавлоно Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Мавлоно Жалолиддин ушбу масканда тиббий илмлардан таълим бериш билан машғул.

«Низомия» мадрасаси

Хирот шаҳрининг ичкари қисмида жойлашган. Ҳозирги кунда Амир Саййид Асилнинг тўнғич фарзанди Амир Бурҳониддин ҳамда Мавлоно Каримиддин Даштбаёзий ушбу масканда таълим бериш билан шуғулланмоқдалар.

«Хусравия» мадрасаси

Шавкатли Марв шаҳрида бино этилган. Мадрасанинг бундай номланишининг сабаби шуки, Соҳибқирон хусрав¹ опасининг ўғли, Кичик Мирзо номи билан машҳур бўлган марҳум шахзода Мирзо Муҳаммад Султон унинг илк ғиштини қўйиб берган. Шунинг билан биргаликда, «хусравия» сўзининг ўзи абжад ҳисобида ушбу мадрасанинг қурилган йилини билдиради.

Бундан ташқари, шу ҳам чуқур билим эгаларининг кўнгиллари учун номаълум ва яширин бўлиб қолмасинки, юқорида эслатиб ўтилган масканларнинг беназир хусусиятлари ва улардан ҳосил бўладиган файз-барақа бутун дунё аҳлига шунчалик маълум ва машҳурки, бу ҳақда бирор бир кўшимча гап айтишнинг ҳожати йўқ. Айниқса йигирма йил олдин бино этилган «Ихлосия» мадрасаси ва «Халосия» хонақоҳи қурилганидан буён то шу кунга қадар ушбу икки табаррук масканга дунёнинг турли мамлакатлари ва бурчакларидан бир неча минг талаба келиб, қисқа вақт (13⁶) ичида ўз билимларини такомиллаштиришга муваффақ бўлдилар ҳамда [ушбу илм масканла-

¹ хусрав – подшоҳ (тарж.).

ри ҳаққиға] дуолар қилиб ва олқишлар айтиб, ўз юртларига қайтиб кетдилар. Ушбу жамоатга мансуб бўлган кишилардан кўпчилиги ҳозирги кунда шавкатли Ҳирот шаҳрида мударрислик лавозимида фаолият кўрсатиш шарафига муяссардирлар. Улардан айримларининг номлари «Хулосат ул-ахбор»нинг ҳотима қисмида келтирилган.

Энди эса, мавзу тақозосига кўра, замона олимларининг (уларнинг илмларидан ҳосил бўладиган фойдалари қиёматга қадар соя ташлаб турсин) олий мартабали ул Амирнинг машҳур номига атаб ёзган китобларининг номларини айтиб ўтсак, сўнгра эса қаламнинг чиройли юришлар қилиб бораётган наслдор отининг жиловини бошқа мақсадлар сари бурсак.

«Шарҳи Фаройиз»¹ («Фарз амаллар шарҳи») китоби – инсонларнинг пуштипаноҳи, пок Парвардигор иноятига сазовор зот, миллат ва диннинг қиличи бўлган олий ҳазрат шайхулислом Аҳмад ат-Тафтазоний (Аллоҳ таоло унинг баракатларидан тушадиган сояни қиёматга қадар абадий қилсин) томонидан ёзилган.

«Равзат ул-аҳбоб фи сийрат ан-набий ва-л-ол ва-л-асҳоб» («Пайғамбар, унинг оиласи ва саҳобалари тўғрисидаги «Дўстлар боғи») китоби, икки жилддан иборат – мактовга лойиқ кишиларнинг сараси, миллат ва диннинг чехраси бўлган Амир Атоуллоҳ ал-Асилий (Аллоҳ таоло унинг баракатларидан тушадиган сояни қиёматга қадар абадий қилсин) томонидан тузилган.

«Тафсири форсий» («Форсча тафсир») китоби – ўзидан файз-барака сочувчи олий жаноб Мавлоно Камолиддин Ҳусайн ал-Воиз ал-Кошифий томонидан ёзилган.

«Шарҳи «Арбаъин» («Қирқ ҳадис шарҳи») китоби – Имом Наввавий томонидан ёзилган.

«Ҳошияи «Мухтасар» («Мухтасар» асарига изоҳлар»), **«Ҳошияи Чағминий»** («Чағминий изоҳлари»), **«Ҳошияи шарҳи «Ҳидояи ҳикмат»** («Ҳикмат ҳидояти» асари шарҳига ёзилган изоҳлар), **«Ҳошияи шарҳи «Ашқол»** («Шакллар» асари шарҳига ёзилган изоҳлар), **«Таъсиси шарҳи бист боби**

¹ Бу ерда фикҳга (ислом ҳуқуқшунослигига) оид «Шарҳ «Фаройиз ас-Сижовандий» китоби назарда тутилмоқда (*тарж.*).

«Устурлоб» («Устурлоб» шарҳининг йигирма бобига ёзилган изоҳлар»), **«Ҳошияи «Мавоқиф»** («Тўхталишлар» асарига ёзилган изоҳлар»), **«Шарҳи «Мияту омил»** («Юз омил» асарига ёзилган шарҳ») китоблари – фойдали илмлар хазинаси бўлган ҳазрати маҳдум, миллат ва диннинг сўзга чечан нотиғи Муҳаммад ан-Низомий (Аллоҳ унинг фазилатлари соясини бошимизда абадий қилсин) томонидан тузилган.

«Шарҳи «Мишкот» («Мишкот» асарига шарҳ») китоби – фазилат насабли жаноб Хожа Имоиддин Абдулазиз Абҳарий (Аллоҳ ундан етадиган фойдалар соясини бошимизда абадий қилсин) томонидан (14^а) ёзилган.

«Ҳошияи шарҳи «Ҳикмат ул-айн» («Донишмандлик булоғи» асари шарҳига ёзилган изоҳлар») китоби – марҳум жаноб Мавлоно Камолиддин Масъуд Ширвоний томонидан ёзилган.

«Рисолае дар илми фаросат» («Фаросат илми тўғрисида бир рисола») китоби – Мавлоно Абдурраззоқ Кирмоний қаламига мансуб.

«Шарҳи «Ҳошияи Мужаз»и Мавлоно Нафис» («Мавлоно Нафиснинг «Ихчам баён» асарига ёзилган изоҳларга берилган шарҳ») китоби – донишмандлик булоғи Мавлоно Ғиёсиддин Муҳаммад (Аллоҳ унинг муборақ нафасининг эсишини тўхта-тиб қўямасин) томонидан тузилган.

«Таржимаи арабиёти «Нафаҳот» («Нафаҳот» асари арабча қисмининг таржимаси») китоби – Мавлоно Низомиддин Аҳмад Пир Шамс қаламига мансуб.

«Тазкират ун-нуфус» («Кишилар ёди») китоби – Мавлоно Дарвешали Табиб томонидан ёзилган.

«Ҳошияи «Мутаввал» («Батафсил» асарига ёзилган изоҳлар») китоби – Хожа Абулқосим Абуллайсий қаламига мансуб.

«Ҳошияи «Мифтоҳ» («Калит» асарига ёзилган изоҳлар») ва **«Ҳошияи «Талвих»** («Ишора билан тушунтириш» асарига ёзилган изоҳлар») китоби – Хожа Хованд Абуллайсий томонидан ёзилган.

«Шарҳи «Мужаз» («Ихчам баён» асарига ёзилган шарҳ») китоби – Сабзавор қозиси Мавлоно Ғиёсиддин томонидан тузилган.

Учинчи мақсад

ШЕЪР ФАЗИЛАТИ ВА ШОИРЛАРНИНГ ЮКСАК МАРТАБАЛАРИ ҲАҚИДА

Чиройли сўз дурларини ипга териб, назмга солувчи ва шеърга айлантирувчи шоирларнинг оламни безагувчи фикрлари ҳамда етук сўз жавоҳирларини сотувчиларнинг муборак кўнгиллари учун номаълум ва яширин эмаски, вазн ва қофияга солиб айтилган сўз энг юқори тиниқлик ва шаффофликка эга бўлган бир гавҳар, сўз санъатининг гўзал намуналари сирасига кирувчи шеърнинг юқори даражаси ва мартабаси эса ўта аниқ ва равшан бир нарса бўлиб, кўп нарсани кўрган тажрибали ақл учун ундан-да кимматлироқ танга топилмайди ва фазилатга ошно табъ учун эса ундан-да гўзалроқ чехра юз кўрсатмайди.

Маснавий:

Бирор нарса сўздек оҳангдор эмас,
Яхшиликнинг сири ундан бошқа нарса эмас.

Унга чидаш қийин, у билан овуниш мушкул,
Айниқса тушуниб етганда кўнгил.

Вазндан эгнига чиройли тўн кияди,
Қофиядан этагига безак беради.

Оёғида қатор тақинчок тизади,
Пешонага хаёлнинг холин чизади.

(14⁶) Юз ой каби ташбихдан жилваланади,
Юзлаб ошиқларнинг ақлин олади.

Қилни тажнис билан қирққа ёради,
Икки гесунинг фарқидан хол тўқийди.

Тарсеъ ила лабдан гавҳар сочади,
Тим қора зулфга гавҳар осади.

Кўзни ийҳом туфайли қисиладиган қилиб қўяди,
Тасаввур анжуманидан фитна солмагин.

Чехра боши узра мажоз холин қўяди,
Парда ортидан ҳақиқатни сўйловчи бўлади.

Шунинг билан биргаликда, шеър ва шоирлар мартабасининг улуғлиги ҳамда сўзни беағувчи сеҳргарлар мавқеининг буюклиги сабабларидан бири шуки, кофирларнинг сўз усталари Саййиди Аброрнинг¹ (*ул зотга то дунё тугагунча салавот бўлсин*) пайғамбарликларини инкор этиш чоғида мўъжизавий тарзда назм этилган Қуръонни шеърга нисбат бериб, ул ҳазратнинг ўзини ҳам шоирлар жумласидан санаган эдилар. Худованд мулки ҳақиқатлари тўғрисидаги билимлар хазинаси бўлмиш олийжаноб шайхулислом, ҳақ, ҳақиқат ва дин нури Абдурахмон Жомий куйидаги маънони баён тизимида солибди.

Қитъа:

Шеър асосин кўрким, пайғамбарга
Мақтовлар йўллашни инкор қилдилар.

Қуръоннинг келиб чиқишини ўзгартириб кўрсатиш
мақсадида Уни шоирликда айбладилар.

Ҳазрати Ҳақ субҳонаху ва таолонинг: «[Муҳаммадга] шеърни таълим бермадик ва унга [шоирлик] мумкин ҳам эмас»² деб марҳамат қилиш орқали Хотам ул-анбиёнинг гуноҳсизлик этагини ушбу айблов ифлослигидан пок айлаганлигининг сабаби вазнга солиб айтиладиган сўзнинг (*яъни, шеърнинг*) ҳақиқатдан ҳам маломатли иш эканлигида эмас, балки [бу оят] шундан хабар берадики, макталишга лойиқ Фурқоннинг душ-

¹ Саййиди Аброр [*арабча, форсча изофий бирикмада* Яхши кишиларнинг энг улуғи] – Муҳаммад (с.а.в.) назарда тутилмоқда (*тарж.*).

² Қуръони карим, «Ёсин» сураси, 69-оят.

манларини шеърга дахлдор деб билмасинлар ҳамда мактовга лойиқ мақом соҳибини шоирлар қаторига кўйсинлар. Бундай бўлмаганида эди, ул ҳазратнинг (15^а) Худо кўнглига солган нарсаларни сўзловчи тилидан байт айтилмаган бўларди. Ваҳоланки [ул Ҳазратнинг] Ҳунайн жанги куни қуйидаги байтни айтганлари ўз исботини топган.

Шеър:

Мен пайғамбарман, бу ёлғон эмас,
Мен Абдулмуталлибнинг ўғлиман.

Шунингдек, улуғ саҳобалар ва олий мақом валийлардан ҳам кўплаб шеърлар қолган. Хусусан, Аллоҳнинг ғолиб арслони Али ибн Абу Толибнинг (*унга салавот ва салом бўлсин*) чиройли сўз айтиш санъати намуналаридан иборат бўлган девони машхур бўлиб, унинг олий сўз санъати намуналаридан бўлган байтлари тилдан-тилга ўтиб, оғиздан-оғизга кўчиб юради.

Шеърнинг ўзи қасида, ғазал, китъа, рубоий ва маснавий сингари бир неча турга бўлинади. Шоирлардан бир гуруҳи кучли қобилиятга эга бўлганликлари сабабидан ушбу шеър турларининг барчасида шеър ёзишган, улардан бошқа бир гуруҳи эса таъбларининг ўтмаслиги сабабли бу турларнинг айримларидагина шеър айтишга ҳаракат қилиш билан чекланганлар.

Аллоҳга ҳамд ва шукрлар бўлсинки, «Ҳазрати Султоннинг яқин кишиси» деган даража ва мартабага эга бўлган ул олий Ҳазратнинг ушбу шеър турларининг барчасидаги маҳорати шу даражага етгандики, агар илгариги даврларда яшаб ўтган шоирлар ул Ҳазратнинг муборак замонларигача етиб келишганида [ва ушбу саодатли замонни кўришганида] эди, шеър ёзидиган дафтарларини ёпиб (яъни, шеър ёзишни йиғиштириб), дунёнинг турли томонларидан унинг фазилат макони бўлган остонаси томон шошилган бўлардилар.

Маснавий:

Тасанноки, таъбинг сўз устасидир,
Қаламинг калити сўзнинг муаммоларини ечгувчидир.

Бу сўзнинг бозори касод бўлганди,
Хорлик бурчагини макон қилганди.

Бу обрўни бердинг сен яна унга,
Уни тортдинг шеър майдониға.

Фикрингдан қувончу лаззатга тўлди,
Навоийнинг лутфидан бўлди навоий.

Ул Ҳазрат истеъдодининг кучлилиги ва қобилиятининг юксаклиги туфайли ҳар иккала тилда – туркий ва форсий тилларда шеър ёзиш шарафига муяссар бўлган бўлса-да, бироқ унинг ўтқир таъби форсийдан кўра (15⁶) туркийга кўпроқ майл кўрсатган эди.

Сўз санъатида дунёда ягона бўлган ҳамда унгача ҳеч ким туркий тилда ундан кўпроқ ва ундан яхшироқ шеър ёзмаган Мавлоно Лутфий ул ҳазратнинг эндиғина ўниб-ўсиб бораётган ва яхши-ёмонни ажратиб бошлаётган [ўспиринлик] чоғларида кунлардан бир куни унинг ҳузурига бориб, ундан:

– Бирор ғазал ўқиб бериш орқали ўз тафаккурингиз маҳсулларининг янги намуналаридан мени баҳраманд этинг, – деб илтимос қилди.

Ул Ҳазрат матлаъи қуйидагича бўлган бир ғазални ўқиб берди.

Шеър:

Оразин ёпқоч кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Буйлаким, пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлғоч қуёш.

Жаноби Мавлавий бу ажойиб ғазални эшитиб, ҳайрат денгизига ғарқ бўлди ва унинг тилига шундай сўзлар келди:

– Худоба қасам ичиб айтаманки, агар иложи бўлганида эди, ўзимнинг ўн-ўн икки минг байтдан иборат бўлган туркий ва форсий ғазалларимни биргина ушбу ғазалга алмаштирган ва ушбу айрибошлаш натижасини катта муваффақият, деб ҳисоблаган бўлардим.

Шоҳлик белгиларига эга бўлган ушбу Амир Соҳибқирон Султон хизматида Марвда бўлиб турган бир киш фаслида ул

Ҳазратнинг муаттар кўнглига «Баҳр ул-аброр» касидасига та-таббуъ боғлаш фикри келди ва қуйидаги матлаъни баён лавҳи-га битди.

Байт:

Подшоҳлар тожига безак бўлган ўша ўтли лаъл
Миядаги хом хаёлларни пиширувчи бир чўғдир.

Шундан сўнг бир чопар тайинлаб, [ушбу байтга] тузатиш-лар киргизиш учун [уни] ҳақиқатлар паноҳи бўлган Ҳазрати Махдумий Нуран (*Аллоҳ унинг қабрини нурга тўлдирсин*) ху-зурига жўнатдилар. Ул ҳазрат [бунга жавобан ёзган] мактубда ушбу матлаъ таърифида қуйидагиларни ёзиб жўнатди:

Қитъа:

Тасанноким, табъинг лочини шавқида муқаддас ҳумолар кирғо-вул бўлишни орзу қилибди. Марвимдан яхши бир матлаъ йўллаб-сан, сўз усталари [айтган сўзлар] ичида бунга ўхшаши топил-майди.

Ҳақиқатан ҳам бу шундай бир матлаъки, унинг маънола-ридан (16^a) лутф ва заковат нурлари таралиб, ундаги ибора-лардан чиройли баён белгилари яккол кўзга ташланиб туради. Агар уни тугаллаш ниятлари бўлса ва фикр нуруни уни тако-миллаштириш ишига сочсалар, шубҳа йўқки, у кунларнинг шоҳбайти ҳамда ойлар ва йиллар ичра маржондаги энг йирик гавҳар бўла олади. Пок Парвардигор бўлмаслиги керак бўлган ҳар қандай нарсадан омон сақласин ва номуносиб бўлган ҳар қандай нарсадан узоқ қилсин».

Ҳақиқатлар паноҳи бўлган Ҳазрати Махдумий (Аллоҳ унинг қабрини нурга тўлдирсин) муборак Ҳижоз сафаридан Шом орқали қайтиб келаётганида ўзидан фазилат тарқатувчи Амирнинг мунаввар кўнглига қуйидаги рубоий келиб, уни ул Ҳазратнинг хузурига юбордилар.

Рубой:

Инсоф билан айтгин, эй мовий фалак, бу иккисидан қай бири
яхшироқ хиром этди: тонг томондан сенинг оламини ёритувчи қуё-
шингми, ёки Шом томондан менинг жаҳонгашта ойимми?

Ул Ҳазрат бунга жавоб тариқасида қуйидаги мактубни ёз-
дилар.

Рубой:

Сенинг қаламингга хат деди: «Эй, хиром чоғи Шомдан Румга
юзта яхши совға келтирди. Агар ўртада сен бўлмасанг, хижронда
қолганларга севгилидан мактуб етиб келмайди.

Чиройли ёзув ва гўзал иборалар билан ёзилган ҳамда рубо-
ий ва назм билан безатилган, чиройли фард билан таърифлай-
диган бўлсак,

Мисра:

Бундан яхшироғини тасаввур қилиб бўлмайдиган,

ушбу муборак мактуб бу ожиз банданинг қўлига етиб келиб,
ўқиб чиқилди ва унинг ҳар мисрасидан ғамгин кўнғил ва яра-
дор қалбга узилиш ва айрилиқ эшиги ёпилиб, етишиш ва висол
эшиги очилди. Висол шавқининг ўти аланга олиб, учрашиш
бахтига сабаб бўладиган сафарни амалга оширишга қатъий аҳд
қилинди. Кўнғил яқин орада ушбу ниятнинг амалга оширили-
ши ва ушбу орзунинг рўёбга чиқишини жудаям истарди. Би-
роқ рўза кунларининг узайиб кетиши ва кундан-кунга танадаги
кучсизликнинг ортиб бориши сабабли ушбу мақсадга етишиш
вақтининг келиши чўзилиб кетди. (16⁶) Пок ва улуғ Парварди-
гор барчани диний ва дунёвий эзгу ишларга йўлдош қилсин,
вассалом».

Гўзал хислатларга эга бўлган ушбу Амирнинг шеърый асар-
ларидан бири Шайх Низомийнинг «Панж ганж» («Беш хази-
на») достонига муқобил тарзда ёзилиш шарафига муяссар бўл-

ган йигирма етти минг байтдан ташкил топган туркий «Хамса» бўлиб, бу китобда кўпгина нозик маънолар ва гўзал фикрлар баён этилган. Ҳақиқатлар паноҳи Ҳазрати Махдумий ушбу асар таърифида шундай деганлар.

Маснавий:

Туркий тилнинг қўлига ажиб бир ютуқ қоғози тушди,
Бу нарса сеҳрли нафасга эгаларнинг оғзини ёпиб қўяди.

Осмонни яратгувчилардан унга қалам келди,
Ушбу ёқимли асар ўша қаламдан туғилди.

Совға этди форсийга гавҳарларни,
Дарий назмида гўзал назм дуруни.

Агар у ҳам дарий тилда бўлганида эди,
Сўз айтишга имкон қолмаган бўларди.

Мўъжизали тарзда тузилган назм ўлчовида
Низомий ким эдию Хусрав ким эди.

У бошқа тилда сўз айтгани сабабли
Ақл уларни бир-биридан фарқлашга ожиз қолди.

Шунингдек, [ул зот] туркий ғазаллардан йигирма беш минг байтни ўз ичига олган тўрт девон тузганлар. Болалик шабадалари эсиб турган чоғларда тузишга киришган биринчи девонга «Ғаройиб ус-сиғар» («Болалик ғаройиботлари») деб ном берганлар. Ёшлик чоғларида назм ипига тизган иккинчи девонни «Наводир уш-шабоб» («Ёшликнинг нодир ходисалари») деб атаганлар. Барча нарсага ақли етадиган ўрта ёшлик чоғларида ўзларининг айрим вақтларини уни такомиллаштиришга сарфлаган учинчи девонни «Бадоеъ ул-васат» («Ўрта ёшликнинг ажиб ходисалари») деб атаганлар. Кексалик чоғларида ул ҳазрат тафаккури нури уни назмга солиш ишига сочилган тўртинчи девон эса «Фавойид ул-кибар» («Кексаликнинг фойдали маслаҳатлари») деб ном олган.

Неъматлар (17^а) ато этувчи Зотнинг (бандалари орасидан) танлагани (бўлмиш ул ҳазрат)нинг асарлардан яна бири «Мезон ул-авзон» («Вазнлар ўлчови») бўлиб, туркий тилда аруз илми борасида ёзилгандир. Ҳақиқатдан ҳам ул Ҳазратнинг шеъриятнинг нозик жиҳатлари борасидаги катта маҳорати ва тажрибаси ана шу рисоладан маълум бўлади. Чунки [ул Ҳазрат ушбу асарда] илгари яшаб ўтган шоирларнинг ақл ёғдуси унга тушмаган бир неча гўзал баҳрни аруз баҳрлари қаторига қўшганлар. Мазкур қимматли қўлёзма асарни ўрганиб чиққан киши шу хулосага келади.

Гўзал хислатларга эга бўлган бу Амирнинг шеърий асарларидан яна бири «Чиҳил ҳадис» («Қирқ ҳадис»)нинг шеърий таржимаси бўлмиш «Чиҳил рубоий» («Қирқ рубоий»)дир.

Шунингдек, ҳар тўрт мисраси қофияланган ва радифланган икки юзу олтмиш рубоий «Наср ул-лаолий» («Қимматбаҳо тошлар сочмаси») асаридаги сўз санъати дурдоналари ҳисобланмиш ҳикматли гапларнинг туркий тилга қилинган таржимасини назм ипига териб чиқишдан (яъни, *уларнинг туркий тилга қилинган шеърий таржимасидан*) вужудга келган бир асардир. Ул Ҳазратга қадар ҳеч ким туркий тилда рубоий ёзмаган кўринади. [Бу тилда] ҳар тўрт мисраси қофияланган ва радифланган рубоийлар ёзишни эса қўяверинг (яъни *ул Ҳазратга қадар ҳеч ким туркий тилда ҳар тўрт мисраси қофияланган ва радифланган рубоийлар у ёқда турсин, балки умуман рубоий ёзмаган кўринади*).

Сўз бобидаги етуклик майдонининг ушбу чавандозининг форсий қасидалар ва ғазаллардан иборат девони эса ўта силлиқ ва равон тарзда, ўзига хос маънолар ва кўплаб чиройли иборалар билан безатилган ҳолда, сохталик ва мактанчоқлик белгиларидан холи ҳолда ёзилган олти минг байт шеърни ўз ичига олган.

Қисқа бир муддат ичида чуқур бадийят билан безатилган ушбу байтларнинг ҳамда зеб-зийнатга тўла ушбу шеърий асарларнинг гўзаллиги ва нафосатининг шуҳрати шу даражага етдики, дунёнинг энг узоқ мамлакатларидаги қудратли подшоҳлар ҳам ўзларининг сўзга чечан элчиларини салтанат пой-

тахти Хиротга юбориб, [ул Ҳазратнинг] сўз санъатининг етук намунаси бўлган куллиётини излашади, араб ва ажам юртларидаги гўшанишин дарвешлар эса (17⁶) ул Ҳазратнинг завқ-шавк уйғотувчи шеърлари ишқида кун кечириб, бор куч-ғайратлари билан талаб йўлидан боришади. Шу сабабли ҳам Хито ва Хўтан юртларининг у бошидан тортиб, Рум ва Мағриб ўлкаларининг нариги чеккаларигача бўлган юртларда [ул Ҳазратнинг] гўзал ва нафис шеърлари шоҳу гадо, кексаю ёш, мусулмону кофир, бахтлию бахтсизларнинг тилларида дoston, [ул Ҳазратнинг] улуғвор шеърлари эса инсонларнинг барча табақа ва гуруҳларга мансуб бўлган вакиллари кўнгиллари лавҳлари ва қалблари саҳифаларига нақшланган ва битилгандир.

Китъа:

Бутун ер юзида сени яхши сўзлар билан эслашади
Минбардаги хатибнинг мактови бўлмаса ҳам.

Сенинг номинг тангада нақшланмаган бўлса-да,
Барчанинг кўнгил лавҳида олтинга ўйилган нақш кабидир.

Олий табиатли Амирнинг қаламига мансуб асарлардан яна бири шарафли муаммо шеърӣй санъати тўғрисида форс тилида ёзилган «Муфрадот» («Алоҳида байтлар») рисоласи бўлиб, [ул Ҳазрат] ушбу қимматли асарни ёзиб, китоб ҳолига келтириш орқали ўта муҳим бир ихтирони амалга оширган. Чунки далил сифатида келтирилган муаммо кўринишидаги амаллардан ҳар бирида шундай ҳолат кузатиладики, [муаммо бўлиб келаётган] ушбу амални ечиш ундан кейин эслатиладиган амалларни билишга боғлиқ бўлмайди. Шундай қилиб, чуқур бадииятга асосланган ушбу рисолаи ҳақиқатлар паноҳи бўлган Ҳазрати Махдумӣ (Аллоҳ унинг қабрини нурга тўлдирсин) ҳузурига юборишганда, ул Ҳазрат [ушбу рисола] таърифида куйидаги парчани баён лавҳига битдилар:

«Байт:

Дўстнинг элчиси қўлимга бир рисола топширди.
Бу рисола кўнгилдаги кўп йиллик қайғуни йўқ қилди.

Ҳақиқатан ҳам, гўёки рисола эмас, балки эндигина умрининг биринчи йилини босиб ўтаётган бир гўдак чидам билан орзуманд ғарибларни излаб топди ва кўнгил аҳллари пешқадмлари устига ғайб кийимхонасидан чиройли либослар кийгизди.

Рубоий:

- (18^a) Насридаги ҳар бир каторнинг маъносини англаб етсанг,
Унинг бутун борлигининг асосини билиб оласан.
Шеърятини кўнгил лавҳига битадиган бўлсанг,
Ундан ҳар бир байтдан бир ном чиқарасан.

Пок ва улуғ Парвардигор ушбу файз булоғини макр-ҳийла ифлослигидан пок ҳамда фитна ва кутку аралашишидан омон сақласин. Ва-с-салом ва-л-икром» (Тинчлик ва улуғлик бўлсин).

Ҳақиқатан ҳам ҳидоят нишонли Амирнинг файзли қалбининг эътибори туфайли муаммо санъатининг негизидан тортиб турли қатламларигача бўлган қисмларидаги гўзаллик ва нафосат қалам уни таърифлашга ожиз бўлган бир даражага етди ва ундан юқорироғини тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада тараққий топди. [Ул Ҳазратнинг] муаммоларини ечишдан юрак ғунчаси ғунчанинг юраги (*қоқ ўртаси*) каби тонг шабадасида очила бошлайди, [унинг] ўй-хаёлларидаги нозик фикрларни англаб етишдан эса димоғ гулшани гулшан аҳлининг димоғи каби янги гулларнинг хушбўй ҳидидан муаттарлик касб этади.

«Сафию бадру иёб» («Танланган, тўлин ой, қайтиш») номли қуйидаги муаммо саодатли Амир томонидан ёзилган муаммолар жумласига киради.

Байт:

Тонг шаббодасидан неки унга теккан бўлса,
Исонинг нафасидек жон бағишловчи бўлди.

Шунингдек, «Шаҳриёр» («Хукмдор») номли қуйидаги муаммо ҳам донғи кетган Амирнинг ўткир ақли маҳсули ҳисобланади.

Байт:

Менинг дилозорим бўлган шахриёр
менга шоҳдир, ҳамда ойдир, ҳамда ёр.

Шунингдек, «Хон» деб номланувчи куйидаги муаммо ҳам баланд мартабали Амирнинг муаммолари сирасида тизилгандир.

Байт:

Лабининг лаъли кишига жон бағишлайдиган менинг жононим қора холини лабининг остидан кўрсатганда менинг жоним бўлади.

Шунингдек, «Шопур» номли куйидаги муаммо ҳам омадли ва ғолиб Амирнинг шеърий асарлари қаторидан жой олган.

Байт:

Менинг тинимсиз оқиб турган кўзёшимдан маълум бўлдики, умидимнинг авжи [энг юқори нуктаси] буржи юлдузларни ерга сочди.

Шунингдек, «Ҳомид» («Ҳамд этувчи») деб номланган куйидаги муаммо ҳам ул ҳазратнинг соғлом таъби маҳсулидир.

Байт:

Менинг ойдек ёрим қадахни оғзига олиб борганида,
лабига инган бир томчини артиб ташлайди.

(18⁶) Шунингдек, «Ҳамза» номли куйидаги муаммо ҳам гўзал хислатли Амирнинг шеърий асарлари жумласига киради.

Байт:

Эй май куйгувчи соқий йигитча, йўл менинг кўз ёшларимдан лой бўлиб кетди. [Май солинган] хумнинг оғзига бостириб қўйилган ғиштни (олгин-да) майхона йўлига отиб юборгин (яъни хумнинг оғзини очиб, май қуйгин).

Шунингдек, «Фаррух» («Бахтиёр») номли куйидаги муаммо ҳам қутлуғ хислатларга эга бўлган Амирнинг муаммоларидан бири ҳисобланади.

Байт:

Куз чоғи боғни кўргин, ҳашамату сарвсиз бошқача кўриниш олибди. Булбули ҳам тумшугини ёпганича куйлашдан тўхтабди.

Шунингдек, «Баҳо» деб ном олган куйидаги муаммо ҳам ҳидоят нишонли Амирнинг шеърий асарлари сарасига киради.

Байт:

Эй фалак, бизнинг қувонч ниҳолимизнинг илдизини қўпординг, япроғини зулм изғирини билан ерга тўқдинг.

Шунингдек, «Ҳисом» («Ўтқир қилич») номли куйидаги муаммо ҳам улуғ мартабали Амирнинг муаммоларидан бири ҳисобланади.

Байт:

Эй овчи гўзал, кўздан урдинг.
Катта бир ўк ўз ишини кўрсатди.

Барча воқеаларнинг юз берган саналарини қайд қилиб қўйиш учун муносиб сўзлар топиш ҳам муаммо санъатига яқин бўлиб, бу борада ҳам ул Ҳазратнинг хотирларига кўплаб яхши сўзлар ва мақбул иборалар келибди. Жумладан, [ул Ҳазрат] шоир Мавлоно Тўтийнинг вафоти санаси тўғрисида шундай деганлар.

Шеър:

Замона сўз устаси бўлган ўша шоир Тўтий маъноларнинг бокира қизидан қилинган келин эди. Тўтий [орамиздан] кетди-ю, шуниси кизиқ бўлдики, унинг вафоти санаси «хурўс» (хўроз) бўлди.

Шунингдек, [ул Ҳазрат] ҳар иккаласи ҳам узлуксиз равишда маст қилувчи ичимлик ичиш натижасида оламдан ўтган Амир Султон Ҳасан ва унинг ўғли Мирзобекларнинг вафот этган йили тўғрисида қуйидаги китъани назм ипига тизганлар.

Назм:

(19^а) Мир Султон Ҳасан бир соат ҳам май ичишдан тўхтамас, унинг кўрар кўзининг нури Мирзобек эса узум шаробини ичиб маст бўларди. Бироқ ичкилик балоси туфайли мастлик ва беморлик чоғида уларнинг умрлари ниҳоясига етди. Уларнинг ўлган йиллари орасида ўн йил фарқ бўлиб, бу нарсa тўғри ва машҳурдир. Унинг вафот қилган йили «махмур» (маст) бўлса, иккинчисининг ўлган йили «махмурий» (мастлик)дан маълум бўлади.

Шунингдек, навбат Хожа Фаҳриддин Битикчи работига ҳам етиб, (ул Ҳазрат) ушбу бинонинг қурилиши санаси тўғрисида қуйидаги икки байтни ёзган.

Қитъа:

Бу макон покизалик нури билан ёруғ бўлиб, унинг ёғдулари шаксиз порлаб туради. Уни қурган киши фахр (фахрланиш манбаси), унинг ўзи эса фоҳира (қимматли ва олий) бўлганлигидан унинг қурилиш санаси ҳам «фоҳира» бўлди.

Шунингдек, [ул Ҳазрат] Амир Саййид Ҳасаннинг вафот этган йили тўғрисида қуйидаги сўзларни айтган.

Қитъа:

Фано аҳлининг раҳнамоси бўлган Саййид Ҳасан оламдан ўтди. Унинг жойи абадий жаннатда бўлсин. Ўша покдомон орамизда йўқ бўлган бир пайтда [унинг вафоти] санасини сўрашганида, «[Қодир Эгамнинг] пок жаннати унинг макони бўлсин», деб айтдим.

Шунингдек, [ул Ҳазрат] бедорлик ва уйғоқлик аҳлининг раҳнамоси Хожа Носириддин Убайдуллоҳнинг вафоти санаси борасида қуйидаги китъани назм ипига терибдилар.

Қитъа:

Хожаларнинг хожаси Убайдуллоҳ солиқлар муршиди ва аҳли яқин эди. У шу жиҳатлари туфайли жаннатий бўлди ва вафот этган йили ҳам «хулди барин» (жаннатнинг энг юқори қавати)га тўғри келди.

Шунингдек, [ул Ҳазрат] ҳақиқатлар паноҳи бўлган Ҳазрати Махдумий вафоти санаси тўғрисида шундай деганлар.

Қитъа:

Маърифат денгизидаги ҳақиқат конининг гавҳари бўлган у Ҳаққа етишди-ю кўнгилдан айро бўлмади. У илоҳий сирларни очувчи эди. Шубҳа йўқки, шу сабабдан ҳам вафоти санаси «кашфи асрори илоҳ» («Илоҳ сирларини очиш») бўлди.

Шунингдек, [ул Ҳазрат] Пахлавон Муҳаммад Абу Саъиднинг вафот этган йили тўғрисида қуйидагиларни айтганлар.

Қитъа:

(19⁶) Муҳаммад етти мамлакатнинг пахлавони бўлиб, ўз даврида унга тенг келадигани йўқ эди. Тарикат аҳлининг бошлиғи ва йўлбошчиси бўлган бу зот бу дунё хибсхонасидан озод бўлганича кетди. У тақдир тақозоси билан замона махдуми бўлган Олам кутби ва жомлик ориф вафотидан бир йилдан кейин турланиб турувчи бу эски дунёдан аста-секин қадам ташлаганича жаннат томон йўл олди. Агар бирор киши унинг вафоти санасини сўрайдиган бўлса, унга «баъди Махдумий ба як сол» («Махдумий вафотидан бир йилдан кейин»), деб айтгин.

Шунингдек, [ул Ҳазрат] Қози Низомиддиннинг Аллоҳ таолонинг ҳузурига, жаннатнинг энг юқори қаватига йўл олган йили тўғрисида қуйидагиларни айтганлар.

Шеър:

Фалак ўзининг ёвузлигидан келиб чиққан ҳолда Мавлоно Низомиддин Қозига жафо тиғини тортди. У козилик ишида ҳалол бўл-

ганлиги сабабидан чарх уни ҳалол кишиларнинг жойига ўтиргизди. Унинг вафот этган санасини кидирганимда фалак «қазо» («қозилик») иши бир ҳалол кишидан айрилди, деб айтди.

Шунингдек, [ул Ҳазрат] ўзининг золимлиги билан машҳур бўлган Амир Муҳаммад Амин Аббосийнинг қатл этилиши ва унинг [танасидан жудо қилинган] калласининг Ҳиротга олиб келиниши санаси тўғрисида қуйидаги қитъани ёзганлар.

Қитъа:

Ҳижратдан тўққиз юз йил ўтганда (*яъни ҳижрий-қамарий 900-йилда*) тақдир тақозоси билан ажиб бир воқеа юз берди. Мозандарон томондан бир золимни қатл этиб, унинг калласини шаҳарга олиб келишди. Ўша олиб келишган нарсалари унинг қатл этилган кунини билдиради.

Ул Ҳазратнинг мўъжизали таъбининг маҳсуллари ушбу қискагина асарда уларни батафсил баён этиш мумкин бўлган даражадан анчагина кўп бўлганлиги сабабли икки учли қалам баён жиловини у томондан бошқа ёққа буриб, шуни маълум қиладики, пок ниятли ушбу Амирнинг фойзли қалбининг эътибори ҳамда унинг саъй-ҳаракатлари шарофати билан дунё тахтига эга бўлган Соҳибкироннинг подшоҳлик даврида шоирлар ва олимларнинг қадр-қимматлари ва мартабалари юксалиб, [улар] ўзларининг барча мақсадлари ва орзуларига етдилар ҳамда имконлари борица чиройли ва етук сўз айтиш борасида ғайрат кўрсатиб, ул ҳазратнинг мадҳида шеърӣ асарлар ёздилар.

Ҳатто ҳақиқатлар паноҳи Ҳазрати Маҳдумӣ ҳам ўзининг кўпгина шеърӣ асарларида эзгу ниятли ушбу Амирни мақтовларга кўмиб, бу билан ўзларининг нафосатга эш бўлган шеърларининг зийнатини оширганлар. Қуйида ўша қимматли асарлардан айримларининг номлари келтирилади: «Тухфат ул-аҳрор» («Хур кишилар тухфаси»), «Субҳат ул-аброр» («Яхши кишилар дуоси»), «Лайли ва Мажнун», «Юсуф ва Зулайхо», «Хирадномаи Искандарӣ» («Искандар донишмандлиги тўғрисида китоб»).

Шунингдек, ушбу мақсадда (яъни ушбу бобда) ул Ҳазратнинг машҳур шахсига (20^а) бағишланиш шарафига муяссар бўлган бошқа китобларнинг номларини келтириб ўтиш ҳам муносиб иш бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

«Рисола дар саноеъ ва бадоеъи шеърӣ» («Шеър бадиияти ва санъатлари тўғрисида рисола») ва «Рисолаи қофия» («Қофия тўғрисида рисола») – улуғликнинг паноҳи олийжаноб Амир Бурҳониддин Атоуллоҳ (Аллоҳ уни соғ-саломат ва боқий сақласин) томонидан ёзилган.

«Лайли ва Мажнун» ва «Хусрав ва Ширин» китоблари – Мавлоно Шаҳобиддин Абдурахмон ал-Жомийнинг сеҳрли қалами маҳсуллари.

«Маснавиёт» («Маснавийлар») – Мавлоно Алоуддин Кирмоний қаламига мансуб.

«Қасидаи маснуъ» («Бадий санъатлар билан безатилган қасида») – Мавлоно Аҳлий Шерозий асари.

«Юсуф ва Зулайхо» – Хожа Масъуд Гулистоний томонидан ёзилган.

«Сехри ҳилол» («Ярим ой сеҳри») – Мавлоно Ғиёсиддин Муҳаммад Мавлоно Жалол қаламига мансуб.

«Рисолаи муаммо» («Муаммо тўғрисида рисола») – Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Бадахший томонидан ёзилган.

«Рисолаи муаммо» («Муаммо тўғрисида рисола») – Мавлоно Камолиддин Мир Ҳусайн асари.

Булардан ташқари Амир Низомиддин Шайх Аҳмад Сухайлий, Амир Камолиддин Ҳусайн Али Жалойир, Мавлоно Низомиддин Астрободий, Мавлоно Фасиҳиддин Соҳибдоро ҳамда бошқа олимлар ва фозиллар ҳидоятга етишган ва давлатга эришган ушбу Амир мадҳида кўпгина гўзал ва оташин қасидалар битишган бўлиб, уларнинг барчаси тўғрисида сўз юртиш гапнинг чўзилиб кетишига сабаб бўлади. Шу сабабли ҳам тезюрар қалам навбатдаги мақсадни (яъни, бобни) ёзишга бел боғлади.

Ва хувал-Ҳодий ила сабийл ар-рашод (У тўғри йўлга ҳидоят қилувчи Зот).

Тўртинчи мақсад

ЁЗУВЧИЛИКНИНГ ФАЗИЛАТИ ВА СЎЗГА ЗЕБ БЕРУВЧИ ФОЗИЛЛАРНИНГ ДАРАЖАЛАРИ ҲАҚИДА

Илм ва санъат ўрганиш учун турли йўللار томон шошиладиган билимдон ёзувчилар ўзидан нур таратиб турувчи сўз гавҳарини икки кўринишда намоён этганлар. Улардан биринчиси назм бўлиб, шеърый таъб маҳсули, иккинчиси эса наср бўлиб, ёзувчилик санъати эгалари тафаккурларининг самараси ҳисобланади.

Фозилларнинг таъбирларича, «иншо» («ёзувчилик») сўзининг маъноси маънолар бокира қизининг кулоқ ва бўйинларига сўз дурларидан бўлган тақинчоқлар ва иборалардан терилган нодир маржонларни тақиш, шунингдек, сўз санъати асарларини (20⁶) ёруғ кўнгилларнинг қоронғулашишига сабаб бўладиган сўзлардан тозалаш ҳамда уларни тилда айтиш тириклик сувининг оғизга қуйилишига сабаб бўладиган мохир сўз усталарининг ҳикоятларига зийнат бағишлашдан иборатдир.

Бу улуғ соҳа инсоннинг камолот тўнининг безаги, бу гўзал санъат эса «Нун. Қалам ва [у билан] ёзадиган нарсалар [битиклар] билан қасамёд этаман»¹ оятида эслатилган абадий саодатнинг энг юқори даражаларига етишга сабаб бўладиган нараса, ёзувчилик ва китоб ёзиш иши эса Худо инояти тўғрисида тарқатилган фармондан бир белги, десак муболаға қилмаган бўламиз. Шунингдек, «У инсонга қалам билан [ёзишни ҳам] ўргатди. У инсонга билмаган нарсаларини билдирди»² оятлари шундан хабар берадики, мақтовга лойиқ бўлган ёзувчилик иши чексиз олижаноблик намунасидир. Шу сабабли ҳам замона билимдонлари бошқа билимдонлардан устунликка эга бўлиш мақсадида тинимсиз равишда ёзувчилик майдонида от суришарди. Шунингдек, ҳар доим чиройли сўз айтиш санъатини

¹ Куръони карим, «Қалам» сураси, 1-оят.

² Куръони карим, «Алақ» сураси, 4–5-оятлар.

эгаллаган ёзувчилар шаъни ва шавкати юқори бўлган султонлар ҳамда мавқе ва мартабаси юқори бўлган хоқонлар олдида азиз ва мухтарам ҳисобланардилар.

Улуғ Парвардигорга шукрлар ва ундан бизга миннатлар бўлсинки, хидоят насабли ул олий ҳазрат ушбу шарафли соҳада ҳам етукликнинг энг юқори чўққисига ва буюкликнинг энг юқори даражасига етган бўлиб, икки тил қаламининг айтганларидан оқиллик ва заковат аҳли қулоғи сирлар дурлари билан тўлди, баён бармоғининг ёзганларидан эса (ёзувчилар ҳомийси бўлган) Аторуд ҳайрат бармоғини тафаккур тиши билан тишлаб қолди.

Қитъа:

Сўз дунёсини тил тиғи билан ишғол этибсан, ажаб,
Таъбинг сўзнинг сирларига воқиф бўлибди.
Аторуд лабига жимлик михини қоқади
Икки тил қаламинг сўзни баён этишга тушганда.

Ўзидан гавҳар сочувчи қалами ғаввоси қалб денгизи қаъридан ёзув соҳилига етказадиган ҳар бир томчи қимматбаҳо дурдир.

Шеър:

Кувонч денгизида етиштирилган ҳар қандай истак гавҳари
Ушбу денгизда мавжуддир уларнинг бари.
Худди гўзаллик каби кўзлардан ўт чакнатади,
Худди висол каби ҳар бир кўнгилга кувонч бағишлайди.

(21^а) Шунингдек, [ул Ҳазратнинг] билимдон кўнгли котиби қалб саҳифасидан қоғоз саҳифасига кўчирган ҳар бир сатр фойдали бир китобдир.

Назм:

Бу китобмас, адашдим, бу бир денгиздир,
Ақл унинг атрофидан гавҳар теради.
Маъно нозикликлари ҳарфлар кийимида
Тун қоронғусида Парвин ёғдуси каби бўлади.

Ушбу қимматбаҳо дур гўзаллигини таърифлаш ва фойдалар бағишловчи ушбу китоб нафосатини тавсифлаш ҳар қандай билимсиз ҳам қилса бўладиган иш ёки ҳар қандай хунарсиз ҳам қилса бўладиган хунар бўлмаганлиги сабабли, қора қалам ушбу билим ва эзгулик булоғи томонидан ёзилган насрий асарларнинг айримларини санаб ўтишга бел боғлайди ва куйдагиларни ёзади.

Ул Ҳазрат каламига мансуб насрий асарлардан бири баён калами билан туркий тилда битилган «Мажолис ун-нафоис» китоби бўлиб, ушбу улуғ рисола у дунёда бахтлилардан ва гуноҳлари кечирилганлардан бўлгур ҳазрати хоқон Шохруҳ Мирзо ҳукмронлиги замонидан тортиб шу кунларгача ер юзи вужудларининг шукуҳидан безанган ва ҳозирда ҳам безаниб турган кўпгина фозиллар ва шоирларнинг хислатлари ҳамда ҳаёт йўллари тўғрисидаги айрим маълумотларни ўз ичига олади.

Бундан ташқари [ул Ҳазрат] ўша тилда тарих тўғрисида иккита қисқача асар ҳам битган бўлиб, улардан бири пайғамбарлар тўғрисида бўлса, иккинчиси Ажам подшоҳлари тарихи ҳақида ёзилгандир. [Ул Ҳазрат] ушбу икки қимматли асарда ғаройиб ҳикоятлар ва ажойиб ривоятлар келтирганлар.

Маърифат ва яқин аҳли қибласи бўлган бу зот томонидан ёзилган насрий асарлардан яна бири «Хамсат ул-мутаҳаййирин» номли китоб бўлиб, фалак девони котиби ушбу асардаги наср тилининг раволиги ва унда келтирилган шеърларнинг гўзаллигидан ажабланиш бармоғини ҳайрат тиши билан тишлабди. Ушбу рисолада ҳақиқатлар паноҳи бўлган олийжаноб Ҳазрати Махдумий билан ул ҳазрат ўртасида юз берган муносабатлар тўғрисида ҳикоя қилинади.

[Ул Ҳазратнинг] туркий тилда ёзилган насрий асарларидан (21⁶) яна бири ул зотнинг турли кишиларга ёзган мактублари тўплами бўлиб, агар фалак котиби бўлган Аторуд узоқ муддат давомида осмон саҳифасига ул ҳазратнинг қалб сирларининг баёни бўлган ушбу мактублардан бирининг тавсифини ёзишга киришса, ёзиб охирига етказолмайди.

[Ул Ҳазрат булардан ташқари] ушбу тилда икки рисола ҳам ёзган бўлиб, улардан бири Амир Саййид Ҳасаннинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида, иккинчиси эса Паҳлавон Муҳаммад Абу Саиднинг қилган ишлари ҳақидадир.

Шунингдек, [ул Ҳазрат] ҳаётининг сўнгги йилларида халқнинг турли ижтимоий гуруҳлари вакилларининг феъл-атворлари ҳамда юқори ва қуйи табақаларга мансуб кишиларнинг хулқ-атворлари тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олган «Маҳбуб ул-қулуб» номли яна бир китобни ҳам ижод ипига тиздилар. Тўғрисиини айтганда, қалам тили ушбу китобни таърифлашдан ва тил қалами ушбу қимматли асарни тавсифлашдан ожиздир.

Шунингдек, ул Ҳазратнинг форсий насрдаги юксак истёдоди ва ўткир диди амирлар пушти паноҳи ҳисобланган ва доғишмандлик сифати бўлган жаноб Хожа Фазлиддин Муҳаммад ҳамда фазилатни ўзига шиор ва олижанобликни ўзига либос қилиб олган сарой амирларининг энг сараси жаноби Хожа Шаҳобиддин Абдуллоҳга (уларнинг бошимизга тушиб турган соялари абадий бўлсин) насиҳат тариқасида ёзган қуйидаги мактубидан маълум бўлади:

«Ҳурматли биродар ва суюкли фарзандга соғинчли салом йўллагандан сўнг шу нарсани маълум қиламизки, инсон мансаб ва бошлиқликни севиш руҳи билан яратилган бўлиб, нафс кишининг ихтиёри ва шуурисиз ўз истагига эришишга интилади. Мансаб ғафлатни оширувчи хусусиятга эга. Подшоҳнинг илтифоти эса маст қилувчи бўлиб, унинг иши кишининг эс-хушини ўғирлашдан иборатдир.

Халойиқнинг бундай кишига иши кўп тушади, бундай кишининг ақлли бўлиши эса қийин. Борди-ю у баъзида ақл ёрдамида ўзига келса-да, ўша майнинг мастлиги уни ҳушёр бўлиб олишига йўл қўймайди. Бундай мастлик чоғида фалакнинг ўч олувчи ва ғаддор, фалакни яратувчининг эса адолатли ҳоким эканлиги, [у қўлга киритган] куч-қудрат (22^а) ва мансаб ўткинчи, умри эса бевафо эканлиги қаёқдан ҳам хотирига келсин.

Душманлар унинг қилган жирканч ишларидан куладилар, дўстлар эса унинг қилган расволикларидан шарманда

бўладилар. Яқинлар бу кўнгилсизликлардан қайғурсалар, бегоналар бу девоналиклардан таажжуб ва ҳайратга тушадилар.

Демак бу мастликларда ўзидан кетиб, эс-хушидан айрилиб қолмаслик, ўзбошимчалик ва худбинлик кўчасига кириб кетмаслик ҳамда зулм остида эзилган бечораларнинг ҳолидан хабар олиб, уларнинг оғирини енгил қилиш учун соғлом тана ва ўткир ақл керак бўлади.

Бундай ҳолатлар бу бечора нодоннинг ҳам бошидан ўтган, бироқ у ўша чоғларда буларнинг бирортасидан ҳам хабардор ва баҳраманд эмас эди. Ҳозир эса ўзининг ўша камчилик ва хатоларини англаб етганининг ҳеч қандай фойдаси йўқ. Чунки фалак у варақларни аллақачон ёпиб, ўраб қўйган. Надомат оҳини тортишдан ҳам ҳеч қандай фойда бўлмайди, ҳасрат кўзёшларини тўкишдан ҳам бирор натижа чиқмайди.

Байт:

Кучим борида фойда нимада эканлигини билмадим,
Билган пайтим эса кучим қолмаган эди.

Пок ва улуғ Парвардигор уларга бу давлат ва мансабни берган ҳамда подшоҳга яқинлик саодатини ато этган кишилардан шуни сўраймизки, манманликка берилиб, ғафлат кўчасига кириб кетмасинлар. Бу дунё ва у дунёда ўзларига зарар етказадиган ишларни қилмасинлар.

Ожизлар ва қўл остиларидаги кишиларни раҳмдиллик ва меҳрибонлик билан эркалатсинлар. Хокисорлар ва камтарларга марҳамат ва юмшоқкўнгиллик билан муносабатда бўлиб, уларнинг ҳожатларини чиқарсинлар. Қўпол сўзлар билан дарвешларнинг кўнгилларини оғритмасинлар, балки мулоийм гаплар билан уларнинг дилларидаги жароҳатларга малҳам бўлсинлар.

Ўзларини нафс ва шайтон алдовидан омонликда, деб билмасинлар ва ўзларини ўлим фариштасидан етадиган нарсадан холи деб билмасинлар. Барча ишда холислик ва ҳалолликни ўзларига касб қилиб олсинлар ҳамда қиёмат куни қилган ёмон

амаллари учун жазо олиб шарманда бўлишни ўйласинлар. Ҳеч қачон Ҳақдан кўрқишдан ва Ҳақ соясига бандалик ва хизмат қилишдан тўхтамасинлар.

Шоҳнинг давлати, халқ ва кўшиннинг манфаати йўлида тўғри сўзни айтишдан кўркмасинлар ва [бундай тўғри сўзни албатта] айтсинлар. Агар унинг (22⁶) ажру мукофоти бу дунёда етмаса, [уни] жазо куни Ҳақ ҳузуридан изласинлар.

Ёмон ишлар қилган кишиларнинг бошларига нималар тушганлигини эсдан чиқармасинлар. Ўзларини, Худо кўрсатмасину, манманлик шаробидан маст ва беҳуш қилмасинлар. Бу дунёнинг манфаатлари учун бир-бирлари билан ёвлашмасинлар. Бошларига бирор кийинчилик тушса, сабр ва чидам паноҳига қочсинлар.

Ўзларининг манфаатларини подшоҳнинг манфаатидан, подшоҳнинг зоҳирий манфаатини эса илоҳий амр манфаатидан устун қўймасинлар. Буни юмшоқлик ва одоб билан маълум қилсинлар ҳамда Худонинг мадади билан ўша босқичдан ўтказсинлар.

Ёши кичикларга меҳрибонлик билан, тенгдошларга муро-саю ўртоқлик билан, ёши катталарга эса ҳурмат ва улуғлаш билан муносабатда бўлсинлар. «Ҳидоятга эргашганларга салом [омонлик] бўлур»¹.

Шунингдек, закий кишиларга яширин ва номаълум қолмасинки, бугунги улуғвор замон ва гўзал давронда ёзувчилик билан шуғулланадиган қалам аҳлининг бозори касод бўлган матолари фазилатли Амирнинг диққат-эътибори туфайли [қайтадан] ўзининг муносиб баҳосини олди. Ул Ҳазратга бағишланган чиройли ва етук сўз санъати асарлари ўй-фикрдаги ғоя шаклидан қоғозга туширилган асар кўринишига айланди. [Қуйида] улардан айримларини санаб ўтамиз:

«Шавоҳид ун-нубувват» («Пайғамбарликка далиллар») ва «Рисола дар илми мусикий» («Мусика илми тўғрисида рисола») – ҳақиқатлар паноҳи бўлган Ҳазрати Махдумийнинг (Аллоҳ унинг қабрини нурга тўлдирсин) нозик ибораларни

¹ Куръони карим, «Тоҳо» сураси, 47-оят.

қоғозга туширадиган ва бадиият белгилари унда намоён бўлган қалами маҳсули.

«Иқтибосот» («Иқтибослар») – шариат ҳомийси жаноби Амир Ихтиёриддин Ҳасан Турбатий томонидан ёзилган.

«Ҳолоти Ҳазрати Махдумий» («Ҳазрати Махдумийнинг ҳаёти») – Мавлоно Камолиддин Абдулвосеъ қаламига мансуб.

«Равзат ус-сафо фи сияр ал-анбиё ва-л-мулук ва-л-хулафо» («Пайғамбарлар, подшоҳлар ва халифалар таржимаи ҳолларининг ям-яшил боғи»), етти жилддан иборат – отамиз жаноб махдумий Амир Хонд Муҳаммад (Аллоҳ таоло уни абадий жаннатга киргизсин) томонидан ёзилган.

«Маосир ул-мулук» («Подшоҳларнинг улуғ ишлари») ва «Хулосат ул-ахбор» («Хабарларнинг хулосаси») – ушбу фақир (23^а) томонидан ёзилган.

Бешинчи мақсад

ОХИРАТ УЧУН ЗАХИРА ТЎПЛАШ ҲАМДА БУ ДУНЁ ВА УНДАГИ НАРСАЛАРДАН ЮЗ ЎГИРИШ ҲАҚИДА

Ҳидоят ва тавфиқ аҳлининг кўнгиллари ҳамда билим ва ҳақиқат эгаларининг қалблари учун яширин ва номаълум эмаски, «Мен яширин хазина эдим. Билинмоқ истадим ва мавжудотни бор этдим» ҳадисига мувофиқ олам уйи ишининг йўлга қўйилиши ва инсониятнинг турли гуруҳ ва тоифаларининг яратилишидан кўзда тутилган мақсад Худонинг муқаддас зотини таниш ҳамда [унинг] чексиз салтанати сифатларини билиб олишдан иборатдир. Аммо нафсоний шаҳватлардан ва жисмоний истаклардан узилмасдан ҳамда бу дунёнинг нарсаларидан юз ўгирмасдан ва охират саодатига эриштирадиган нарсаларга юзланмасдан туриб бу ишни амалга ошириб бўлмайди. Шу сабабдан ҳам тариқат сулуқларининг соликлари ҳамиша бўйсунмас ва ўжар шаҳватнинг бўйнига риёзат жировини солиб, «Иннамад-дуня ва ма фийҳа абас» (Албатта дунё ва ундаги нарсалар беҳуда) нақлига мувофиқ бу дунёнинг ўткинчи нарсаларига қарамаганлар.

Байт:

Тариқат курашчилари нафсларини ўлдирдилар
Такво билагининг кучи билан ва мардларча курашиб.
«Тун қоронғуси ва кундуз ёруғида»¹ унга тасбеҳ айтадилар,
«Эрталаблари ва кечкурунлари»² уни ёд этадилар.

Балки Хайр ул-аном алайҳис-салавот ва-с-саломнинг: «Дунё – охират аҳлига ҳаром, охират эса – дунё аҳлига ҳаром, бу иккаласи эса – Аллоҳ аҳли (Аллоҳнинг ошиқ бандалари)га ҳаромдир» (*Ҳадис*), деб айтганига мувофиқ жаннатнинг юкори

¹ Қуръони карим, «Сод» сураси, 18-оят.

² Қуръони карим, «Аъроф» сураси, 205-оят.

қаватидаги хурлар, қасрлар, роҳат-фароғат ва ёқимли шаббодаларга мутлақо эътибор бермаганлар ҳамда қуйидаги икки байтнинг мазмунини тилларида дoston қилганлар.

Қитъа:

Жаннат боғин безатмагин, чунки биз риндларда
Хурнинг бўйнига осилиш мақсад эмасдир.

(23^б) Бизга севгили ғами тузоғига тушиш орзусининг ўзи етарли,
Шодлик қадаҳига ҳам осилиш ниятимиз йўқ.

Шунга кўра [ул Ҳазрат] қабo қийган валийлар қаторидан жой олдилар ва «[Улар учун охиратда] хавф йўқ ва улар ташвиш ҳам чекмайдилар»¹ дея хабар берилган мартабага етдилар.

Улуғ Тангрига ҳамдлар бўлсинки, хидоят ва иқбол осмонининг куёши бўлган ул зотнинг муборак хулқ-атворлари доимо мана шу тарзда болалик йилларидан ва эндигина ўсиб-улғая бошлаган ўспиринлик чоғларидан бошлаб бу дунё ва ундаги нарсаларга бўлган эътиборсизлик этагини силкиди ҳамда ҳеч қачон ўткинчи мол-дунёга бўлган муҳаббат чангини ва бу дунёнинг нарсаларига бўлган қизиқиш ғуборини ўзининг ҳиммат этагига қўндирмади. Доимо ўз истакларига етишишни истайдиган танини машаққатли ишлар ва чидаш қийин бўлган амалларни қилишга буюрар, ўзбошимча табиатининг ўжар жиловини риёзат билаги кучи билан истак ва ҳавас майдонидан қайтарарди.

[Ул Ҳазрат] тарк ва тажрид ҳолатига кирганларида,

Мисра:

Икки дунё унинг ҳиммати олдида ҳеч нарса бўлмай қолади.

Шунингдек, [ул Ҳазрат] сулук йўлидан юрганида шакл ва мазмун оламининг майдони

Мисра:

Унинг муборак оёқлари остидан ўтиб боради.

¹ Қуръони қарим, «Моида» сураси, 69-оят.

Ёзувчиларнинг жимжимадор сўзлари ва котибларнинг мактовларисиз ҳам пок Парвардигор илтифотлари марказида бўлган ул зот ёшлик ва йигитлик даврининг гуллаб-яшнаган чоғларида ҳар доим «Улар туриб ҳам, ўтириб ҳам, ётиб ҳам Аллохни зикр этадилар»¹ ояти улар борасида туширилган дарвешлар билан мулоқотда бўлишга интилиб юрар, қўлидан келганича ва имконияти етганича иродат ва ихлос билан олий мартабали ушбу тоифага мансуб кишиларнинг хизматида бўлардилар.

[Шундан сўнг ул Ҳазрат] бир неча вақт давомида бу дунёнинг барча қизиқишлари ва ҳою ҳавасларидан кўнгил узиб, табарруқ макон бўлган Работи Суҳайл деган жойда яшай бошладилар. Одамлар билан (24^а) бўладиган мулоқот ва муносабатдан этак йиғиштириб, файзу баракотларга тўла вақтларини турли риёзатлар чекиш ва ибодатлар қилиш билан ўтказишга киришдилар.

Олам аҳли ишларини бошқариш Соҳибқирон Султон (улуғ Парвардигор унинг подшоҳлиги ва салтанатини абадий қилсин) давлати тасарруфига ўтганидан сўнг ҳидоят ва иршод нурлари тушиб турадиган ул зотнинг ота-боболари ҳар доим диндор ва адолатли ушбу подшоҳнинг ота-боболарига яқин кишилар жумласидан бўлганликлари сабабли, ул ҳазратга чексиз иноят назари билан боқиб, юқори мансабларни қабул қилишларини ҳамда давлат ишлари ва молиявий масалалар билан шуғулланишларини таклиф қилдилар. Ҳидоят нишонли Амир улуғвор қалбининг факр ва фано сулукидан юришга мойил эканлигидан келиб чиққан ҳолда шу ва шунга ўхшаш ишлар билан шуғулланишдан қанчалик бош тортмасинлар, Соҳибқирон Султон янада қаттиқроқ туриб шу нарсани илтимос қилавердилар ва [ўз илтимосларини] қуйидаги икки байтда баён этдилар.

Қитъа:

Олам ишини тартибга солиш ва давлат ишини бошқаришни сенинг тадбирли ақлингга топширишди. Бу тўғрида Яратгувчининг

¹ Куръони карим, «Оли Имрон» сураси, 191-оят.

амри берилган бўлиб, тинчимас қаламинг ёрдамида мамлакат тинч ва барқарор бўлсин.

Натижада улуғлик осмонининг ушбу қуёши «Аллоҳга итоат этингиз, Пайғамбарга ва ўзларингиздан [бўлмиш] бошлиқларга итоат этингиз!»¹ оятига мувофиқ иш тутиб ҳамда «Бир соат қилинган адолат олтмиш йиллик [кечалари билан намоз ўқиб ва кундузлари билан рўза тутиб қилинган] ибодатдан афзалдир» ҳадисини мулоҳаза қилиб, амирлик лавозими ва вазирлик мансабини ўзининг қутлуғ қадами билан зийнатлади. Жабр-зулм нишонларини замона саҳифаларидан ўчириб ташлади ва инсонлар учун (24⁶) адолат ва инсоф эшикларини очиб қўйди. Замонанинг танаъзоларидаги жароҳатларни вақт малҳами билан тузатиб, дард-аламларга тўла дунёнинг касалликларига адолат шарбати билан шифо бағишлади.

Байт:

Унинг шуқуҳи оламга адолат қўлини очди,
Унинг ҳайбати зулмининг оёғини занжирга солди.

Шунингдек, ...² йил давомида «Одамлар ўртасида ҳукм қилганингизда адолат билан ҳукм қилишингизга буюрар»³ ҳукмига амал қилиб, қуйидаги байтнинг мазмунини

Байт:

Мансабдан мансабсизликка юз тутгин,
Чунки ҳар қандай мансабдан мансабсизлик яхшидир.

қўнглидан ўтказди-да, амирлик лавозимидан истеъфо берди. Соҳибқирон Султон ҳам ҳар доим ул Ҳазратнинг розилигини ўзининг муборак истагидан устун қўйганликлари сабабли бу масалада ул зотнинг фикрларига қўшилдилар.

¹ Қуръони карим, «Нисо» сураси, 59-оят.

² Асар қўлёзмасининг шу ўрнидаги ёзув ўчиб кетган бўлиб, бу жой асарнинг Қобул нашрида учта нукта (...) билан қўрсатиб кетилган (53-б.).

³ Қуръони карим, «Нисо» сураси, 58-оят.

Бирок (хижрий-қамарий) 892 (мил. 1486/1487) йилда қаттиқ туриб Мозандарон вилояти ҳокимлигини саодатли Амирнинг раҳбарлик қўлига топширдилар. Ул Ҳазрат ҳам юқори мартабали Соҳибкироннинг розилиги учун ушбу вилоятга борди. Астробод гулзори [ул зотнинг] қутлуғ қадами шарофатидан устунлари бор Эрам гулистонининг рашқини келтирди.

Байт:

Бу бир муборак манзил бўлиб, у уйда шундай ой бўлади,
Бу бир саодатли мамлакат бўлиб, унда шундай шоҳ бўлади.

Пок кўнгилли Амир икки йилга яқин вақт давомида Қобус Вушмгир [давлатининг] пойтахтида адолат гиламини ёзиш билан шуғулланди. Ундан кейин эса ҳиммат этагини масъулиятли давлат ишларидан йиғиштириб, (25^а) салтанат пойтахти Ҳиротга (Аллоҳ уни ёмон ҳодисалардан асрасин) қайтди.

Байт:

Ўша ой шаҳримизга келиб кўнган ўша қутлуғ дамда
Васлидан шод бўлади жон, иқболидан нозланар дил.

[Буларни айтишдан кўзда тутилган] мақсад шуки, ул Ҳазрат шу каби ишлар билан банд бўлганлигига қарамасдан, бир лаҳза бўлса-да, кўнгил аҳлининг амалларига эргашишдан тўхтамадилар. Доимо ихлос ва эътиқод оёғи билан аҳли яқин ва аҳли ирфон хизматида бўлдилар. Хусусан, ҳақиқатлар паноҳи бўлган жаноби олий Махдумий Нуран (Аллоҳ унинг қабрини нурга тўлдирсин) хизматида бўлиб, ҳар доим ул зотнинг ҳузурида дарвешларнинг китоблари ва тасаввуфга оид асарларни ўқишга машғул бўлдилар. Ул жаноби олийнинг бу борада ёзган рисолаларини ҳам ўша кишининг ҳузурида мутолаа қилдилар ва улардаги нозик жиҳатларни файзли хотиралари лавҳига ёзиб қўйдилар. [Айтиб ўтиш лозимки,] ул жаноби олий ҳам ўзидан файз таратиб турган ўша асарларини ҳидоят нишонли ушбу Амирнинг қутлуғ номига бағишлаб ёзди. «Нафаҳот ул-

унс» ва «Ашиъат ул-ламаъот» асарларининг дебочаларини ўқиб чиқишдан шу нарса кундек равшан бўлади.

Ул Ҳазратнинг ўзи ҳам машойихлар ва авлиёларнинг ҳаёти ва фаолияти, шунингдек, сайру сулук йўли тўғрисида бир неча китоб ёзди. Улардан бири «Насойим ул-муҳаббат» («Муҳаббат шабадалари») бўлиб, уни ўқиб чиққан кишининг жон димоғига ирфон аҳлидан бўлган кишилар ҳаёти ҳамда уларнинг ҳидоятга чорловчи сўзларидан тараладиган хушбўй ҳидлар келиб урилади.

[Ул Ҳазратнинг бу борада ёзган асарларидан] яна бири (Фаридиддин Атторнинг) «Мантиқ ут-тайр» асарига муқобил тарзда туркий тилда шеърӣ йўл билан битилган «Лисон ут-тайр» («Қуш тили») рисоласидир. Ушбу қутлуғ (25⁶) асарда фано йўлидаги сайру сулук ҳамда Худованд даргоҳига яқинлик мақомига етишиш йўл-йўриқлари тўғрисида ҳикоя қилинади.

Булардан ташқари қаромат эгаси бўлган бу Амир [давлат ишидаги] мансаб ва лавозимда ишлаб юрган чоғлари қашшоқлар ва дарвешларга моддий ёрдам бериш ҳамда [бошқа юртлардан келган] йўловчилар ва мусофирлар учун қулай шароитлар яратиш мақсадида Хуросон мамлакатининг турли жойларида кўп-лаб хонақоҳлар, работлар, ҳовузлар, кўприқлар ва ҳаммомлар қурганлар. Қуйида улардан айримлари санаб ўтилади:

«Халосия» хонақоҳи: «Ихлосия» мадрасаси қаршисида жойлашган. Ҳар куни ушбу файзли маконда мингдан ортиқ қашшоқ ва мискинларга овқат улашиб, уларни лаззатли таомлар билан сийлайдилар. Бундан ташқари ҳар йили икки мингга яқин пўстин, чакмон, қўйлақ, иштон, енгил дўппи ва оёқ киём муҳтож кишиларга улашилади.

«Жамоатхона» хонақоҳи: Ҳирот шаҳри хиёбонида, Худо маърифатида ориф бўлган Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Табодгоний қабрининг бошида жойлашган.

Ҳақиқатлар паноҳи бўлган Ҳазрати Махдумийнинг (Аллоҳ унинг қабрини нурга тўлдирсин) мунаввар қабри бошида қурилган иморат: Бу иморат ўзининг кенглиги, баландлиги ва хушҳаволиги билан машҳурдир.

«Фаноия» [иморати]: Ушбу қабр яқинида жойлашган.

«Хавзи моҳиён» («Балиқлар ҳовузи») иморати: Хуросон халқининг сайр қиладиган сайргоҳи ҳамда қашшоқлар ва дарвешларнинг макон тутган жойи.

Мужаррад пир Хожа Абулвалид Аҳмаднинг (Аллоҳ унинг қабрини табаррук қилсин) муборак қабри бошида қурилган иморат: Бу иморат ҳовлисининг кенглиги ҳамда дабда-балилиги билан машҳурдир.

Шайх Муҳйи (Аллоҳ уни раҳмат қилсин) **қабри бошида қурилган хонақоҳ:** [Бу иморат ҳам] дабдабадан холи (26^a) эмас.

Хумчайи бод деган жойда Амир Абдулвоҳид ибн Муслим қабри бошида қурилган иморат.

«Зиёратгоҳ» хонақоҳи: Бу жойда ҳам қашшоқлар ва мискинларга таом улашадилар.

Хожа Юсуф Ҳамадоний (Аллоҳ уни ўз раҳматига олсин) қабри бошида қурилган иморат.

Мукаддас Машҳад шаҳридаги Разавия мақбараси (унинг соҳибига саломлар ва таҳиятлар бўлсин) ҳовлисида қурилган **«Дор ул-хуффоъ»** [иморати]: Ушбу иморат ложувард ва олтин билан ислимий ва хитойча нақшлар ва тасвирлар воситасида ғоятда ҳашамат ва дабдаба билан безатилган. Бундан ташқари ўша табаррук мақбара ҳудудида ўта ҳашамат ва бениҳоя зеб-зийнат билан бир айвон бино қилинган. Шунингдек, у ерда бир мусофирхона ҳам қурилган бўлиб, ҳар куни унда қашшоқлар, мухтожлар ва етимларга таом улашилади.

Шайх Фаридуддин Аттор қабри бошида қурилган хонақоҳ: Жаннатмакон бир жой. (Ҳижрий-қамарий) 902 (мил. 1496/1497) йилда Нишопур шаҳри ул Ҳазратнинг муборак куёшининг ёрқин нурлари билан мунаввар бўлган кунларнинг бирида [ул Ҳазрат] ушбу диёр машойихлари қабрларини зиёрат қилишга бордилар. Кўпчилик қабрларнинг бузилиб кетишига яқин қолганлигини кўриб, авлиёларнинг қабрларини ҳозирги кунда кенг қўлланиладиган усулда тузатишни буюрдилар.

Мавлоно Сиррий хонақоҳи: Марв шаҳрида қурилган.

Энди эзгулик бинолари қурувчиси томонидан қурилган ра-
ботларнинг тўлиқ рўйхатини келтирамиз:

Сарихиёбон работи, Тўғузработ, Ҳавзак работи, Дараи
занги работи, Чихилдухтарон работи, Тарноб работи, Панж-
деҳ работи, Қутулмиши (26^б) Мурғоб работи, Марвчоқ рабо-
ти, Пули Аҳмад Муштоқ работи, Ябғу работи, Зоҳид работи,
Хожа Дука работи, Чаҳоршанба работи, Бобо Бўри работи,
Дараи кўркуш работи, Кандаги работи, Окработ, Муздурон
работи, Ёнбулоғ работи, Дашти Шорахт работи, Адраскан
работи, Фармоншайх работи, Абулвалид работи, Париён ра-
боти, Пули Ғуриён работи, Поёбак работи, Тирпул работи,
Шутурхони тирпул работи, Саҳрои боғанд работи, Жом рабо-
ти, Харгирд работи, [олдин қурилган] Бикробод работи таъ-
мирланди, Саъдобод работи, Ҳазира работи, Сангбаст рабо-
ти, Машҳади муқаддаса работи, Тепаи Чавк работи, Дизбод
работи, Келидар работи, Санглидар работи, Руниз работи,
Исфаройин работи, Чинорон работи, Ишқ работи, Даҳанаи
Тахти Сулаймон работи, Журмжўй работи, Оҳувон работи,
Аломат кўчасидаги работ, Пули нигор работи, Пухра работи,
Дехлар работи.

Энди куйида [ул Ҳазрат] қурдирган ҳовузларнинг тўлиқ
рўйхати келтирилади:

Пойи дарахти меросий маҳалласидаги ҳовуз, Ихтиёрид-
дин қалъаси олдидаги ҳовуз, Шолбофон маҳалласидаги ҳо-
вуз, Шўрписта ҳовузи, Чихилгазий маҳалласидаги ҳовуз,
Хожа Калла ҳовузи, Пир Қавом маҳалласидаги ҳовуз, Қалан-
дарон маҳалласидаги ҳовуз, «Шифоия» [мадрасаси] ёнидаги
ҳовуз, ҳақиқатлар паноҳи бўлган Ҳазрати Махдумий қабри
ёнидаги ҳовуз, Париён ҳовузи, Фушанж масжиди ҳовузи,
Чарха ҳовузи, Саҳрои боғанд ҳовузи, Шоҳони гармоб ҳову-
зи, Дизбод ҳовузи, Зиёратгоҳ ҳовузи, Андхуд ҳовузи, Роҳи
Хоразм ҳовузи.

[Ул Ҳазрат томонидан қурдирилган] кўприкларнинг тўлиқ
рўйхати қуйидагича: (27^а)

Сепулак кўприги, Тулки кўприги, Соқисламон кўприги, Чилдухтарон кўприги, Тарноб кўприги, Қаландарон кўприги, Қозбонон кўприги, Пойи хожа кўприги, Хайробод кўприги ва тўғони, Жузжонон кўприги, Нигор кўприги, Фушанж кўприги таъмирланди, Тир кўпригини таъмирланди, Наҳри араб кўприги, Чахчарон кўприги, Турук кўприги ва тўғони.

[Ул Ҳазрат курган] ҳаммомлар эса қуйидагилардан иборат:

«Шифоия» [мадрасаси] ёнида қурилган ҳаммом, Зиёратгоҳ ҳаммоми, Дараи зангий ҳаммоми, Тувучи ҳаммоми, Чилдухтарон ҳаммоми, Тарноб ҳаммоми, Панждеҳ ҳаммоми, Файзобод ҳаммоми, Саъдобод ҳаммоми.

Бандаларнинг яратувчиси бўлмиш Аллоҳнинг ўзи омад берсин.

Олтинчи мақсад

ҲАЗРАТИ РАСУЛ АЛАЙҲИССАЛОМ ВА-Т-ТАҲИЙЯТ ШАРИАТИ АРКОНЛАРИГА РИОЯ ҚИЛИШ ҲАҚИДА

Билимдон кишиларнинг кўнгиллари лавҳига шу нарсанакш каби битиб қўйилганки, яккаю ягона бўлган Зот боргоҳига таяниш ҳамда ҳеч кимга эҳтиёжи бўлмаган, бироқ барча унга эҳтиёжманд бўлган Зотнинг даргоҳига яқинлашиш ислом арконларига бўйсунмасдан ва риоя қилмасдан туриб амалга ошмайди. Икки дунё саодатига эришиш ҳамда дунё ва охират моҳиятини англаб етиш Ҳазрати Хайр ул-аном («Одамларнинг яхшиси») алайҳис-салавот ва-с-саломнинг айтганларига эргашмасдан ва бўйсунмасдан туриб юз бермайди. Зухд ва ибодат аҳлининг кўрар кўзлари аниқ ва тушунарли бўлган шариат нурлари ёруғидан равшан, илм ва фазилат эгаларининг фойда улашувчи ўқув ва илмий йиғинлари ёруғлик уммати йўлидан таралаётган ёғду билан безанган, тенги ва назири йўқ султонларнинг иқбол ниҳоли файз таратувчи дин булутларидан ёғадиган ёмғирлардан яшнаган, ўхшаши ва мисли йўқ хонларнинг тинчлик, осойишталик ва орзу-умид байроқлари эса (27⁶) қоронғу жиҳатларни ёритувчи шариатнинг мустаҳкам ва пишиқ арқонидан маҳкам тутиб олганликлари туфайли юксакликларга кўтарилгандир.

Назм:

Бутун олам бўлди шариатга бўйсунувчи,
Кўнгилу кўз билан шариатни ҳимоя қилувчи.
Тезда етишибди ҳақ мақсадига
Кимки шариат йўлидан юрган бўлса.

Беш маҳал намозни адо қилиш баланд мартабали уммат учун олти томондан иқбол ва саодат эшикларини очади. Шу сабабдан ҳам Хотам ул-анбиёнинг (унга салаватларнинг энг ях-

шиси бўлсин) мўъжизалар баён этувчи тилидан чиққан охирги гап ҳам шундай бўлди: «Намозда бардавом ва кўл остингиздаги хизматкорларга нисбатан [эътиборли] бўлинглар».

Закотнинг адо этилиши улуғ ва саховатли Худонинг инъомига ҳамда [закот тўловчи банданинг] мол-дунёсининг кўпайишига сабаб бўлади. Аллоҳ таоло бу тўғрида шундай буюради: «Кимки [бир] ҳасана (савобли иш) қилса, унга ўн баробар [кўпайтириб ёзилур]»¹.

Рамазон ойида тутиладиган рўза ўз бандаларига ёрдам берувчи Зотнинг даргоҳига яқинлашиш ҳамда пок Тангри бу тўғрида: «Рўза Мен учун [тутилади] ва унинг мукофотини Мен – Ўзим бераман»², деб буюрганидек, бандаларига яхшиликлар қилувчи ва неъматлар ато этувчи барча нарсадан хабардор Зотнинг совғаларига эришиш воситаси ҳисобланади.

Ислом ҳажини адо этиш ва Байтуллоҳ ул-ҳаромни тавоф этиш, [бандадаги] тўғри дин ва эътиқоднинг мукамаллашишига ҳамда икки дунё эгасининг унга ато қиладиган неъматларининг янада кўпайишига сабаб бўлиб, улуғ Тангри: «Бугун, динингизни камолига етказдим, неъматимни тамомила бердим»³, деб буюрганидек, мусулмонларга йўл кўрсатувчи чироқ қилганлар.

Бандалар ва ибодат қилувчиларнинг пушти паноҳи бўлган бу зотнинг жума ва жамоат намозларини ўқишни ташкиллаштиришдаги саъй-ҳаракатлари ва ғайратлари шу даражада эдики, Марғаний боғи ичида ўта чиройли безаклар билан зийнатланган бир масжид қуриб, ўз замонаси қориларининг сараси бўлган Хожа Ҳофиз Муҳаммад Султоншоҳни ушбу масжид имомлигига тайинлагандилар ва ўзлари ҳам бу ерда беш маҳал жамоат билан ўқиладиган намозларнинг барчасида қатнашардилар.

Шунингдек, [ул Ҳазрат] хидоят ошғени бўлган сарой хизматчиларини намозни (28^а) ўташга рағбатлантириш, борди-ю улардан бирортаси шарият аҳкомларига зид иш қиладиган бўл-

¹ Қуръони карим, «Анъом» сураси, 160-оят.

² Ҳадиси қудсий.

³ Бу ерда Қуръони каримнинг «Моид» сураси 3-оятдан парча келтирилмоқда.

са, уни шариат қонун-қоидалари асосида жазога тортиш учун бир мухтасиб ҳам тайинлаган эдилар.

Бундан ташқари [ул Ҳазрат] Марғаний боғи қаршисида ўта чиройли ва ҳашаматли бир жоме масжиди ҳам қурган бўлиб, ҳақиқатда ушбу бинонинг кўнгилни яйратувчи мухити уни қурган киши муборақ қалбининг мусаффолигидан дарак беради ҳамда ушбу файзли маконнинг баҳри дилни очадиган ҳавоси абадий жаннатнинг ёқимли шабадаларини эсга солади.

Назм:

Унинг масжиди илоҳий файз маконидир,
Унинг хутбасининг овози ойгача етади.
Мовий осмондан унга тушган
Файз бир Қуръон ўқиш билан кўпайди.
Гумбаз остидаги тасбеҳ овози
Тўққиз баланд гунбаздан ҳам баландга кетмиш.
Баланд токи фалак билан жуфтлашибди,
Фалак пинҳона уни тутиб тургувчи бўлибди.
Саодат унга йўл кўрсатувчи бўлган ҳар бир киши
Унинг даргоҳи томон йўл олади.

Эзгулик биноларини қурувчи ушбу зот томонидан қайтадан қурилган масжидлардан яна бири Ҳирот жоме масжиди бўлиб, ҳақиқатан ҳам бу жой илоҳий файзларни ўзида тўпловчи ва барча нопокликларни аритувчи бир макондир.

Ушбу қутлуғ маконни Султон Абулфатҳ Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Сом ўз ҳукмронлик даврининг охирларида қура бошлаган, бироқ муаттар кўнгли ушбу улуғвор бинонинг қуриб битказилишидан хотиржам бўлмасидан олдинроқ Яратгувчининг мағфират даргоҳига равона бўлган эди. Шундан сўнг унинг ўрнига ҳукумат тепасига келган укаси Султон Шаҳобиддин масжиднинг қурилишини давом эттирди. Унинг ўғли Султон Ғиёсиддин Маҳмуд подшолик тахтига ўтирганидан кейин ушбу табаррук маконнинг қурилишини охирига етказди. Шу ҳолатда бир қанча вақт ўтгач (28⁶), Чингизхон истилоси ва [унинг натижасида] Ху-

росон [мамлақати] вилоятларининг харобага айланганидан сўнг олий даражали ушбу макон ҳам вайронликка юз тутди. [Ушбу масжидни] қайтадан қуриш ва таъмирлаш иши эзгу ниятли подшоҳ Малик Ғиёсиддин Куртнинг ҳиссасига тушди. Унинг вафотидан сўнг ўғли Малик Муиззиддин Хусайн масжид биносига берилган безакларни янада кўпайтирди. Ҳазрати хоқон Саъид Мирзо замонида Амир Жалолиддин Ферузшоҳ [ушбу масжидни] таъмирлади.

Назм:

Кимки келса янги иморат курди,
У кетди-ю иморат бошқасига тегди.
Яна бир бошқаси шундай ҳавасни қилди,
Аммо бу иморатни ҳеч ким охирига етказмади.

Соҳибқирон Султон ва Жаҳонгир Хоқоннинг ҳукмронлиги пайтида ва салтанати даврида [ушбу масжид] меҳробининг айвони жиддий шикастланиб, чиройли қилиб қурилган гумбазининг шифти бузила бошлади. [Ушбу айвоннинг] юксак дид билан қурилган деворлари рукуга борган намозхонларнинг белидек букчайиб, улуғвор устунлари саждага борган намозхонлардек ерга юз қўйди. Баланд қилиб қурилган шифтидаги ганч қоплами кўчиб тушди ва муборак тўшамаси остида қора нам тупроқ тўпланиб қолди.

Бу ҳолат илоҳий илҳомлар тушадиган макон бўлмиш ул ҳазратнинг нурли назарига тушгач, бутун куч-ғайратини ушбу меҳроб айвони пойдевори ва асосларини қайтадан қуриш ва мустаҳкамлашга сарфлади. Ислом подшоҳидан ижозат ва улуғ машойихлар арвоҳларидан мадад сўраб, (ҳижрий-камарий) 903 йилнинг шаъбон (мил. 1498 йил, март-апрель) ойида гумбаз ва меҳроб айвонининг кўчиб тушган тоқини очишга буйруқ берди. Шундан сўнг тажрибали меъморлар (29^а) ва моҳир муҳандисларнинг маслаҳати ва тасдиқлаши билан ушбу бинони ундан-да мустаҳкам қилиш мумкин бўлмаган даражада қайта қуришга кўрсатма берди.

Меҳробнинг икки томонида иккита ҳашаматли айвон бунёд этиб, шу орқали катта тоққа юқори даражадаги пи-

шиқлик ва мустаҳкамлик бағишлади. Эзгулик асосларини кўйгувчи ул зот ушбу қурилишни тугаллашга қаратилган савий-ҳаракати ва ғайратининг зўрлигидан ҳар куни муборақ жисми билан (*шахсан, шахсан ўзи*) ўша қутлуғ маконга ташриф буюрар, аксар ҳолларда этагини қайириб бошқа ишчилар қаторида ишларди. Ҳар неча кунда бир марта у ерда ишлаётган меъморлар ва усталардан тортиб ҳунаромандларгача бўлган кишиларга қимматбаҳо кийимлар кийгизар, катта диққат-эътибор бериш ва кўплаб мукофотлар тақдим этиш орқали уларнинг кўнгилларини шод ва дилларини обод қиларди.

Шундай қилиб, Худонинг марҳамати ҳамда подшоҳнинг чексиз диққат-эътибори ва ёрдами билан уч-тўрт йил чўзилиши мумкин бўлган бу иш олти-етти ойда поёнига етди. Меҳроб айвонининг баландлиги эзгулик ва саховат денгизи бўлмиш Амирнинг савий-ҳаракатлари билан олдинги ҳолатидан олти-етти заръга ошди.

Асосий иш поёнига етиб, бинонинг пойдеворлари ва асослари худди ҳарамлар бинолари каби мустаҳкамликка эришгач, [ул Ҳазратнинг] муаттар кўнглига [ушбу бинога] зеб-зийнатлар бериш ҳамда унга муҳташамлик ва ташқи кўркемлик бағишлаш фикри келди. Ул зотнинг кўрсатмасига биноан иши баракали бўлган муҳандислар, қўли гул кошинкорлар, наққош санъаткорлар ва сангтарош усталар катта куч-ғайрат билан ўзидан файз таратувчи ушбу масжидни пардозлаш ва зеб-зийнатлар билан безатишга киришишди ва тахминларга кўра беш йилга яқин (29⁶) муддат давом этиши керак бўлган бу ишни бир йил ичида битказишди.

[Ушбу бино] тоқлари ва равоқларининг юзалари ислимий ва хитойча нақшлар билан безатилди. Ёруғ ва покиза супалари ғаройиб ва дабдабали безакларининг кўплиги ҳамда ажойиб ва янгича зийнатларининг мўллиги билан бошқа ибодатхоналардан ажралиб турарди. Баланд гумбазларининг шифти яхши амаллар қилган бандаларнинг номаи аъмоллари каби оқлик ва ёрқинлик касб этган бўлиб, улуғвор айвонлари деворларининг пастки қисми кизил тошлар

билан сўз билан таърифлаб бўлмас даражада гўзаллик ва мустаҳкамликка эга бўлди.

Назм:

Еридан шифтигача нақшларга тўла,
Муҳандиснинг ўй-фикри унга қаратилган.
Олий даражадаги хоналарини ёмон кўздан асрасин,
Ёйсимон тоқлари хурнинг қошига ўхшайди.

Ёнғоқ дарахти ёғочидан ясалган эски минбар синиб кетганлиги сабабли соф ниятли Амирнинг чексиз саъй-ҳаракати ва ғайрати мрамартошдан бир минбар қуришни тақозо этди. Шаъни улуғ сарой мулозимлари [ушбу минбарни қуриш учун керак бўлган ашёни] излашга киришишди ва Хавоф вилоятдан бир мрамартош топиб, уни эгасидан тўлиқ нархида сотиб олдилар ва ушбу муборак маконга олиб келдилар. Шундан сўнг сангтарош уста Шамсиддин ўша минбарни қуришга киришди.

Натижада олий насабли Амирнинг саъй-ҳаракатлари билан шундай бир минбар қурилдики, оламни беағувчи куёш ҳар тонгда хатиб каби мовий осмон минбарига чиққанда унинг бошка ўхшаши ва тенгини тополмайди. Жума ва жамоат намозини ўташ каби гўзал анъана ҳазрати пайғамбарнинг (30^а) уммати орасида жорий бўлган замондан буён ҳеч бир намозхоннинг қулоғи унга ўхшашини эшитмаган. Шариат ҳомийси ва замона фозилларининг сараси бўлган Саййид Ихтиёриддин Ҳасан ушбу олиймақом минбарнинг қуриб битказилган йили борасида қуйидаги қитъани назм риштасига терибди.

Қитъа:

Катта саъй-ҳаракат туфайли мукаммал бир минбар қурилди. Ўта баландлигидан аршга бўй чўзган эди. Ҳалигача ҳеч ким мрамардан ясалган минбарни кўрмаганди. Унинг қурилган йили ҳам ҳалигача ҳеч ким кўрмаган ўша нарсга бўлди.

Шундай қилиб, бу жаннатмонанд масжидни пардозлаш ва зеб-зийнатлар билан безаш ишлари ниҳоясига етганидан сўнг (ҳижрий-қамарий) 905 йил шаъбон ойининг ўн тўртинчисиди, чоршанба куни (мил. 1500 йил, 15 март) Яратганнинг мададига эришган ва оқиллик билан чора-тадбирлар кўриш даражасига етишган [ул Ҳазрат] катта бир зиёфат уюштириб, ош берди.

Байт:

Бир тўй берди ўта дабдабали, соз
Уни таърифласак, кисса чўзилар.

[Ул Ҳазрат ушбу масжиднинг] хатиби, имоми, воизлари, қорилари, мутаваллиси, ходимлари ҳамда ушбу иморатни қуришда қатнашган қурувчиларни мазкур зиёфат дастурхонига чорлаб, зиёфат шартларини адо этди. Шундан сўнг юзга яқин зиёфат меҳмонларининг муносиб қоматларини қимматбаҳо пўстинлар, олий навли жундан тўқилган чакмонлар, пахталик тўнлар ва бошқа хил қимматли кийимлар билан зийнатлади.

Шундан сўнг [масжид биносининг] пишиқлиги ва мустаҳкамлигини ошириш мақсадида ушбу табарруқ маконнинг томини ёпишни буюрди. Иморатни қуришда ишлаётган ишчилар қурилиш ашёларини тайёрлаб, етказиб беришга, қурувчи усталар эса уларни ишга солишга киришишди. Қисқа муддат ичида ушбу муборак (30⁶) бинонинг [умумий майдони] тахминан ўн тўрт жариб келадиган томларини икки қатлам қилиб ёпиб, унинг устини сомонли лой билан сувадилар ва шу билан бу ишдан кўнгилни хотиржам қилдилар.

Шундан сўнг ҳидоятга паноҳ бўлган Амир олдингидан-да каттарок бўлган яна бир тўй маросими учун керакли нарсалар тайёрлашни буюрди. Хизматчилар ушбу буйруқни бажаришга киришиб, эллик бош қўй ва тўққиз бош отни ушбу меҳмондорчилик маросимини ўтказишга сарфладилар. [Тўйнинг] қолган тафсилотларини ана шунинг ўзидан билиб олаверса бўлади.

Маснавий:

Жаннатдек бир тўй дастурхони ёзибди,
Унда кўнгил истаган барча нарса муҳайё.
Бунда бир дунё дастурхон ёзиб,
[Уни] беҳад ширинликлар билан тўлдирган.

Шундай қилиб, (ҳижрий-камарий) 906 йил жумоди ул-аввал ойининг биринчисида, душанба куни (мил. 1500 йил, 23 ноябрь) машойихлар, саййидлар, козилар, олимлар, фозиллар, амирлар, вазирлар, зодагонлар ҳамда салтанат пойтахти Ҳиротдаги сарой аъёнлари, айримлари хидоят нишонли Амирнинг таклифига биноан, бошқа баъзилари эса ўз кизиқиш ва муҳаббатларига кўра, ўзидан файз-барака сочувчи ушбу масжидда тўпланишди ва бу ерда ғоятда катта бир йиғин барпо бўлди. Турли-туман таомлар ва ширинликлар тортилиб бўлгандан сўнг улуғ мартабали Амирнинг денгизларни бахшида эта оладиган даражадаги саховатли қўллари [ушбу масжид] биносининг қурилишида ишлаган ишчилар ва усталарнинг устларига қимматбаҳо кийимлар кийдирди. Шундан сўнг [ул Ҳазрат масжид биносини қуришда иштирок этган кишиларни] тақдирлаш ва [бу иш чоғида уларга етказилган айрим заҳматлар учун] кечирим сўраш маросимини ўтказди.

Тўғриси айтганда, агар эзгулик ва саховат денгизи бўлган бу Амирнинг бинолар ва иморатлар қуришга бўлган ғайрати ва ҳиммати маҳсули сифатида бунёд этилган масжидларнинг барчаси тўғрисида батафсил сўз юритадиган бўлсак, ушбу қисқача рисоламиз чўзилиб кетади. Шу сабабдан қолган масжидларнинг (31^а) номларини ёзиб (санаб) ўтиш билан чекланамиз:

Инжил кўприги ёнидаги масжид, Талли Кутиён масжиди, Улуғ ота кўчасидаги масжид, Амир Ислон Барлос кўчасидаги масжид, Мирзо Алоуддавла чоррахасидаги масжид, Кўшк Жажоннамоӣ атрофларида қурилган масжид, Қаландарон маҳалласидаги масжид, «Боғи зоғон» яқинида қурилган масжид, Тархониён маҳалласидаги масжид, Миродил маҳалласидаги масжид, Пули Кортаҳ жоме масжиди, Пулидарқаро жоме масжиди, Зиёратгоҳ [маҳалласидаги] ийдгоҳ, Пуҳра қишлоғидаги масжид, Исфизор жоме масжиди, Ғурда қурил-

ган масжид, Фушанж қасабасидаги масжид, Жом ийдгоҳи, Сарахс масжиди, Куроти Туршиз жоме масжиди, Астробод жоме масжиди.

[Ул Ҳазрат] булардан ташқари ўзлари курган барча мадрасалар, хонақоҳлар ва рабобларда ҳам масжидлар бино этганлар. Аллоҳ таоло унинг қилган бу хайрли ишларини ўз даргоҳида қабул қилсин.

Ислом арконларини мустаҳкамлагувчи бўлган бу зот [одамлар томонидан] намознинг адо этилиши [билан боғлиқ ишларни ташкиллаштириш ва бунинг учун керакли шарт-шароитларни яратиш]га саъй-ҳаракатлар қилиш билан биргаликда закот ва садақалар бериш борасида ҳам катта ғайрат кўрсатди. [Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки,] ушбу сўзларни ёзувчининг фикрича, ул ҳазратнинг ҳазинасида бирор йили ҳам закот тўлашга вожиб бўладиган даражадаги олтин йиғилмас эди. Чунки [ул Ҳазратнинг] мулозимлари кўлига келиб тушган ҳар қандай даромад тез орада турли табақалар ва гуруҳлар вакиллари бўлган кишиларга инъом сифатида сарфланарди ёки [масжид, мадраса, хонақоҳ ва шу каби] масканлар қуриш ишига хайрия қилинар эди.

Мисра:

Такводорлар қўлида турмас мол-дунё.

Ҳар доим эзгулик ва саховат денгизи бўлган бу Амир билан учрашиш шарафига муяссар бўлган улуғлар [ул Ҳазратга] мухтож кишиларнинг номларини айтардилар (31⁶), ул ҳазрат ҳам [ўша мухтож кишиларнинг] эҳтиёжи даражасидан келиб чиққан ҳолда ўз инъом дастурхонидан уларни баҳраманд этардилар.

Шунингдек, [ул Ҳазрат] отлик ҳолда бирор жойга бораётган чоғларида бирор мухтож кишига кўзлари тушиб қолганда унга эҳсон қилишлари учун ҳар доим ўзларининг ишончли мулозимларидан бирига каттагина миқдордаги пулни бериб қўярдилар.

Саховат денгизи бўлган улуғ мартабали бу Амир, [Аллоҳ таоло буюрганидек] «Рамазон ойи – Куръон нозил қилинган

ойдир»¹, яъни Куръон нозил қилинган ой бўлмиш муборак Рамазон ойида қиладиган садақалари ва хайр-эҳсонларини кўпайтиришга ҳаракат қилардилар. [Бу ойда ул Ҳазратнинг] одатдаги зиёфат дастурхонларига тортиладиган таомлар рўйхатига бир неча бош кўй ва шунга яраша маҳсулот ва масаллиқлар кўшиларди. Ҳар кечаси улуғ саййидлар, замона олимлари, олий насабли амирлар ва юқори мартабали вазирлар улуғвор Амир хузурида ифторлик қилардилар. Ул ҳазратнинг шахсан ўзлари меҳмонларга мулозамат қилиб, ўз қўллари билан уларга таом тортардилар ва шундан сўнггина ўзлари егуликка қўл чўзардилар. Шунингдек, [мулозимларидан] бир неча кишини ташқарида туриб, ушбу зиёфат дастурхони атрофидан жой топа олмаган кишиларга зиёфат беришларини буюрардилар, шунинг билан биргаликда ўз олдидаридаги таомлардан бир қисмини ҳам ўша кишиларнинг тановул қилишлари учун бериб юборардилар.

Шунингдек, [ул Ҳазрат] узоқ ва яқиндаги фозиллар, шоирлар, қашшоқлар, ногиронлар ва етимларни пул ва кийим-кечаклар инъом қилиш билан сийлардилар, юқори ва қуйи табақаларга мансуб кишиларни ўзларининг бепоён хайр-эҳсон дастурхонларидан баҳраманд этардилар.

Байт:

Агар унинг эҳсонидан бир томчисини тупроққа тўксалар,
Ҳар зарра тупроқдан лола ўрнига Жоми жам униб чиқади.

Шунингдек, «Йўлга қодир бўлган одамлар зиммасида Аллоҳ учун Байтни ҳаж қилиш [фарзи] бордир»² оятига мувофиқ, ёшлик даврларининг бошларидан то умрларининг охирларигача бўлган даврда (32^a) ул ҳазратнинг кўнгилларида ислом ҳажини адо этиш ва ўй-фикрларида Хайр ул-аном алайҳис-салавот ва-с-саломнинг муборак равзаларини тавоф этиш нияти бор эди. Ҳамиша имкониятлари борича ушбу орзуларини амалга оширишга уринардилар ва ҳар доим тилда ва дилда қуйидаги байтнинг мазмунини амалга оширардилар.

¹ Куръони карим, «Бақара» сураси, 185-оят.

² Куръони карим, «Оли Имрон» сураси, 97-оят.

Назм:

Ё Раб, Ясрибу Батҳога қачон ҳам бораркинман,
Гоҳ Маккада бир кўниб, гоҳ Мадинада тураркинман?
Замзам булоғи бўйида дилдан килиб бир хиргойи
Қон оқар икки кўзимдан ул булоқни денгиз қиларкинман?

Бир неча бор ушбу сафарни амалга ошириш учун муборак оёқларини узангига қўйиб, ўша муборак макон сари йўл олар, бироқ ҳар сафар чексиз куч-қудрат эгаси бўлган Соҳибқироннинг илтимоси билан орқаларига қайтиб, ушбу орзуни амалга оширишга бўлган уринишларини тўхтатардилар.

[Ҳижрий-қамарий] 904 йили Соҳибқирон Султон мамлакатнинг баъзи манфаатлари тақозоси билан Марв шаҳри ташқари-сида чодир тикиб, қароргоҳ барпо этган ва вақтинчалик ўша қароргоҳда истикомат қилиб турган бир пайтда ушбу муборак сафарни амалга ошириш иштиёқи пок табиатли Амирнинг қалбида ғолиб келиб, Мавлоно Низомиддин Абдулҳай Табибни [Ҳаж сафарига кетишга] рухсат сўраш учун ўша муборак қароргоҳга жўнатдилар ҳамда шахсан ўзлари

Байт:

Юз минглаб кеча бу савдода бугунга айланди,
Энди эса бугунни эртага айлантиришга тоқатим йўқ.

байти мазмунини тилга олиб, саодат нишонли олимлар ва фозиллардан бир гуруҳи ҳамда кўплаб мулозимлар билан биргаликда муқаддас Машҳад шаҳри томон йўлга тушдилар. Ул жанобнинг ўша диёрга етишига яқин қолганида Мавлоно Абдулҳай буюк тахт этагидан (*Ҳусайн Бойқаро қароргоҳидан*) бу ерга етиб келди (32⁶) ва зафар байроғига эга бўлган Соҳибқирон шу хусусда олижаноб Амирга ёзган мактубини [ул Ҳазратнинг қўлларига] етказди. Мазкур мактубнинг матни қуйидагича:

«Салтанат устуни, мамлакат таянчи, дин ва давлат арбобларининг сараси, ҳукумат ва халқ эгаларининг раҳнамоси, хайрли ишлар асосчиси, эзгу ишлар бошловчиси, хоқон ҳукуматининг мададкори, ҳазрати султоннинг яқин кишиси, халқ, дунё

ва дин ишларини тартибга солувчи Амир Алишер [Аллоҳ унга берадиган кутлуғ мададларини янада кўпайтирсин] жанобларига кўпдан-кўп лутф-илтифотга йўғрилган дуолар ва шавку иштиёқ уйғотувчи саломлар йўллаган ҳолда, маълум қилинадики, [ул жаноб билан] ўзидан файзу баракалар сочувчи учрашув ва дийдорга етишиш орзуси қай даражада эканлиги баён ва изоҳ имкониятидан ташқари бир нарсадир.

Энди эса мунаввар кўнгилга маълум ва равшан бўлсинки, ражаб ойининг ўн биринчисида, жума куни (мил. 1499 йил, 22 февраль) мавлонолар буюги Мавлоно Абдулхай келиб, [ул жанобнинг] муборак аҳволлари ва соғлиқларининг яхшилиги ва мустаҳкамлиги тўғрисидаги хабарни етказди. Бу хабар бениҳоя қувончга сабаб бўлди. [Албатта] у келмасидан олдин ҳам у мунаввар кўнгилдан жой олган Ҳижоз юртига сафар қилиш нияти тўғрисидаги хабар оғиздан-оғизга ва тилдан-тилга ўтиб [турли кишилар орқали] етиб келган эди. Аммо [бу тўғрида] ишончли кишилардан эшитилмагани сабабли [шу чокқача уларга] ишончли хабар сифатида қаралмаган эди. Эслатиб ўтилган ўша киши билан учрашувда салтанат ва халифалик асосларини буюк тартибга солувчиси Хожа Афзалиддин Муҳаммадга ёзилган мактубдан маълум бўлдики, шу кунларда ўша истак қайтадан уйғониб, қатъийлашган ва ўша сафарни амалга ошириш ҳаёли жазмга айланган.

Айтмоқчи бўлган гапимиз шундан иборатки, ул жаноб билан гўдаклик чоғларидан то шу кунгача (33^a) бўлган бирдамлик ва ҳамжиҳатлик муносабати ҳамда биргалик ва ҳамнафслик алоқасини қай тарзда амалга ошириб келганимиз ва амалга ошираётганимиз, ҳар доим ва ҳар қандай ҳолатда ул жанобнинг муборак кўнгли розилигини олишни ўзимизнинг барча мақсадларимиз ва истакларимиздан устун қўйиб, бу ҳолатни [ул жанобда] ўхшаши ва тенги йўқ қобилият ва иқтидорнинг мавжудлигига далил сифатида баҳолаб келганимиз ва баҳолаётганимиз барча-барчага, бутун олам ва олам аҳлига маълум қилинади. Тўғрисини айтганда, буларнинг барчасига жавобан, ул жаноб томонидан ҳам [бизга нисбатан фақатгина] яхшилик тилаш ва холис ният билдириш, тарафдорлик ва дўстлик бел-

гилари зоҳир бўлиб, [буларнинг барчаси] кундай равшан эканлиги сабабли бу тўғрида батафсил сўз юритиб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Ўзлари биладиларки, ҳеч қачон ўртада сохталик ёки келишмовчилик бўлмаган. Ҳар доим [ўртадаги] суҳбат шундай ўтардики, ул салтанат устун хайрхоҳлик ва маслаҳат тариқасида нимаки кўнгилларига келса, ўша гапни тўққиз мартагача [такрор ва такрор] айтишга рухсат этилган эдилар. Биз ҳам ҳамisha кўнглимизга нимаки келса, меҳрибонлик билан маълум қилар эдик. Ҳозир эса [ул жаноб] шу чоғда амалга оширишга жазм қилган савоб сафари нияти бир жиҳатдан тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада кўнгилга оғир ботганлигига қарамасдан, у кишининг розиликларини ўзимизнинг манфаатимиздан устун қўйганлигимиз сабабли ҳар қандай ҳолатда ҳам рухсат ва ижозат беришдан бош тортмаймиз. Бироқ кўнгилга келган гапни ҳам айтиш керак.

[Сизга] маълум қилинадики, бу сафарни амалга оширишда йўлнинг хавфсизлиги [ушбу сафарни эсон-омон амалга оширишнинг муҳим] шартларидан бири ҳисобланади. Сизга маълум бўлганидек, шу кунларда [ушбу сафарга боришда] ўтиш йўлида жойлашган Ироқ ва Бағдоддаги вазият анчагина нотинч ва беқарор бўлиб, Миср ва Шом чегараларида ҳам турли бошбошдоқликлар юз бераётганлиги тўғрисида хабарлар келмоқда. (33⁶) Бу гапдан хулоса шуки, агар [Ҳаж сафарига бориш] йўлидаги хавфсизликнинг аҳволи бир киши ҳеч бир сабабсиз бошқа бир кишига хуруж қила оладиган даражада бўлса, [бу сафарга] бориб ўтириш шарт эмас. Шундай бир шароитда йўлдаги хавф-хатарлардан хавотир олмаслик тўғри иш бўлмайди. Ўзлари айтганларидек, йўллардаги хавф-хатарлар сабабли «филурий» деган бир нарсa жорий этилган бўлиб, зарурат бўлганида ва хавф-хатар мавжуд бўлган жойга яқинлашилганда мулозимлардан ҳар бирида ўшандан бир оз бўлмоғи лозим.

Бундан ташқари, ушбу сафарнинг анча вақтга чўзилиши маълум эканлиги, умрга эса ишончнинг йўқлигидан келиб чиққан ҳолда, яна бир марта учрашиб, хайрлашиш русуми адо этилса яхши бўлар эди. Аммо буларнинг ҳар иккаласига қара-

масдан, мабодо юқорида айтилган ушбу гаплардан [ул жанобнинг] муборак кўнглига хиралик етиб, ушбу гаплардан мақсад ул ҳазратнинг [Ҳаж сафарига] жўнашларига тўскинлик қилиш экан, деган бир ўй келмасмикин, деган хавотир ҳам бор.

Ҳар доим хайрхоҳлик юзасидан кўнгилларига нимаики келса тақаллуфсиз [тўғридан-тўғри] айтаверар эдилар. Бу нарса бизни ҳам бу борада нимаики кўнглимизга келса маълум қилмоқлигимизни лозим қилиб қўйди. Бу ёғига [ул жанобнинг] савоб йўлини кўрсатувчи ақллариининг ихтиёри ўзида бўлиб, ниманики икки дунё фойдасига мувофиқ деб билсалар, қилишлари мумкин. Икки дунё саодати ёр бўлсин. Вассалом».

Бу сатрлардан [Соҳибқирон Султоннинг] улуғ ва муборак кўнгли яна бир марта икки томон ўртасида учрашув амалга ошишини жудаям истаётганлиги аниқ кўриниб турганлиги сабабли, ул ҳазрат [Ҳаж сафарига] жўнашни кейинга қолдириб, йўналиш байроғини Марв томон кўтардилар. (34^а) Бироқ Сарахс атрофларида кўнган пайтлари саодатли [Соҳибқирон Султон ва унга ҳамроҳ] мулозимлар ва қўшинлар қарвони ҳам [Марвдан] ўша ерга етиб келиб, [ул Ҳазрат] шаъни улуғ Соҳибқироннинг хизматига етишдилар. Ҳеч қандай муболағасиз, бу саодатли подшоҳ ҳидоят йўлидан юрувчи ушбу Амир билан учрашиш шарафига муяссар бўлганидан шу даражада қувонч ва шодлик изҳор этдики, агар унинг мингдан бирини ва кўпидан бир озгинасини баён этсак, лоф-қоф деб ўйлашлари мумкин.

Улуғ мартабали Амир оламкезар бу ўрдугоҳда уч кун турди. Шу кунлари [ул Ҳазрат] тезюрар отлар, юккўтарар туялар, нодир ва камёб буюмлар ҳамда катта миқдордаги пуллардан иборат бўлган шохона совғалар ва подшоҳона ҳадяларни Жамшиддек хусравга, баланд мартабали шахзодаларга ва покизалик чодирда кўздан яширин тургувчиларга (*яъни, ҳарам аҳлига*) тортиқ қилди. Амирлар, вазирлар, садрлар ва ичкилардан тортиб салтанат ошёни бўлган сарой хизматчиларигача бўлган кишилардан кўпчилигининг орзу-умид бисотларини ўз инъом ва эҳсон хазиналари ҳисобидан тўлдирдилар.

[Ушбу учрашувда ул Ҳазрат] султон ҳазрати олийларига шундай арз қилдилар:

– Бир сафар сизнинг Худо кўнглингизга солган нарсаларни сўзловчи тилингиздан: «Қачонки жаҳондорлик каби ўта масъулиятли бу ишдан зериксам, авлиёларнинг сараси бўлган Шайх Нажмиддин Кубронинг ўзидан нурлар таратувчи макбарасида истиқомат қилувчи ёки улуғ Тангрининг яқини бўлган Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг (Аллоҳ буларнинг қабрларини табаррук қилсин) табаррук макбараси остонасини супурувчи бўламан», деган гап чиққан эди. Бироқ энди сизнинг бу орзу-ийнгиз ушалмайдиган бўлди, менга эса тўла хоҳиш ва рағбат билан Ҳижоз сафарига боришимга рухсат бермайдилар. [Шунга кўра сизнинг] кутлуғ шахсингиз ваколати билан (34⁶) қолган умримни Ансориянинг табаррук макбараси остонасини супурувчилик билан ўтказишимга ва [сарой] мулозимлиги ишидан бутунлай бўшашимга рухсат берсангиз. Чунки кексалик заифлиги вужудимга таъсир кўрсатиб, қувватим кетган ва танамда куч қолмаган.

Назм:

Кулни озод қилгувчи хожалар
Одатда кекса кулни озод қиларлар.

Ҳазрати Соҳибқирон бениҳоя лутф ва меҳрибонлик билан бу илтимосни инобатга олиб, ўзидан гавҳарлар сочувчи тили билан шундай деди:

– Сиз Хуросонда истиқомат қилиб турар экансиз, нимаики илтимос қилсангиз, [бундай илтимос] ижобат қилиниш шарафига муяссар бўлар. Чунки аниқ биламанки, бу мамлакат сизнинг муборак вужудингиздан холи бўлса, юкори ва қуйи табақаларга мансуб бўлган кишиларнинг барча тоифалари ва гуруҳларининг ҳаётида нотинчлик ва беқарорлик юз беради.

Шундан сўнг пок ниятли Амирнинг муносиб қоматини олтин тугмалар қадалган ва авраси зарбофт қилиб тўкилган қора қундузи пўстин ва мартабасига муносиб бўлган бошқа қимматбаҳо кийимлар билан безатдилар. Шундан сўнг салтанат пойтахти Ҳиротга қайтишга рухсат берилди.

Ул Ҳазрат ўша йили шаъбон ойининг ўрталарида яна бир бор шавкатли шаҳарни қутлуғ қуёшининг ёрқин нурлари билан нурга тўлдирди. Шаҳарнинг машойихлар, саййидлар, олимлардан тортиб оддий халқ ва қуйи табақаларгача бўлган қатламлари ва тоифалари вакилларида иборат бўлган аҳолиси ушбу ташрифдан бағоят шод ва хурсанд бўлиб, шукр саждасини адо қилиш ва назрлар беришга киришишди.

Шу аснода ҳидоят нишонли Амирнинг муаттар қўнгли табаррук Ансория мақбарасида катта бир зиёфат маросими ўтказиб, унга (35^а) шавкатли Ҳирот шаҳрининг улуғлари ва зодагонларини чақириш ҳамда улардан фотиҳа олишни тўсаб қолди. Шунга кўра ушбу зиёфат маросими учун керак бўлган нарсаларни тайёрлашни буюрди. Мулозимлар ниҳоятда дабдабали бўлган бир зиёфат дастурхонини тайёрлашга киришишди. [Бу зиёфатда] етмиш бош қўй ва йигирма бош от [гўшти] ва ўттиз ман қанд сарфланди. [Зиёфатнинг] қолган тафсилотларини ана шунинг ўзидан билиб олаверса бўлади.

Шундай қилиб, ўша йили шаъбон ойининг йигирма иккинчисида, пайшанба куни (мил. 1499 йил, 4 апрель) султонлардан Мирзо Султон Аҳмад, Мирзо Муҳаммад Қосим ва Саййид Абдуллоҳ Мирзо, машойихлардан Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Рухий, Шайх Жалолиддин Абусаид Пуроний, Хожа Абу Аҳмад, миллат ва диннинг бахти бўлган Мавлоно Саъдиддин ал-Кошғарийнинг ўғли Хожа Калон, Хожа Зиёуддин Юсуф ва Мавлоно Ҳамидиддин Табодгоний, саййидлар ва нақиблардан Амир Жамолиддин Атоуллоҳ Асиль, Амир Низомиддин Абдулқодир, Амир Иброҳим Мушаъшаъ, Амир Бурхониддин Атоуллоҳ, Амир Иброҳим Машҳадий ва Амир Садриддин Юнусий, қозилар ва олимлардан Қози Қутбиддин Аҳмад ал-Имомий, Мавлоно Низомиддин Абдулҳай, Мавлоно Камолиддин Масъуд Ширвоний, Мавлоно Каримиддин Даштбаёзий, Хожа Аҳмад, Қози Хожа Калоннинг авлодидан Хожа Абдурахмон ҳамда номларининг тўлиқ рўйхатини келтириш мавзунинг чўзилиб кетишига олиб келадиган бошқа ақиблар

ва аёёнлар ушбу муборак мақбарада йиғилдилар. Донгдор амирлардан бўлган Амир Камолиддин Шох Хусайн, Амир Жунайд Сорбон, Амир Муҳаммад Кўкалтош, Амир Ҳожи Пир, (35⁶) Амир Саййид Ғиёсиддин Муҳаммад Боғбоннинг фарзандлари ушбу маросимда оёқда туриб, [бу ерга йиғилган] улуғларнинг хизматида туришди. Қисқача қилиб айтганда, шундай бир зиёфат маросими уюштирилдики, осмонни кезувчи қуёш чексиз коинотда айланиб юрар экан, шу чокқача бунақанги йиғинга кўз нурлари тушмаган, турғун ва сайёр жисмлардан ташкил топган кўҳна фалак юз минг кўзи билан олам ва ундаги нарсаларга тикилиб турган экан, шу чокқача унинг кўзи бундай йиғинга тушмаган.

Назм:

Йиғин эмас, шоҳона бир базмдир,
Минглаб ноз-неъматлар қўйилгандир.
Ранг-баранг дастурхонлар ёзилган,
Турли неъматлар-ла безатилган.

Таомлар тортилиб, ўта билимдон бўлган Зот каломидан кироат қилинганидан сўнг инсонларнинг таянчи ва пушти паҳоли бўлган ул ҳазрат улуғ машойихлардан файз-барака бағишловчи бир фотиҳа беришларини илтимос қилиб, шу орқали унга мадад беришларини сўради.

[Улуғ Амир] ўша йили аксарият вақт Гозургоҳда истикомат қилиб, муборак Ансория мақбарасининг шарқий томонида бир хонақоҳ бино қилдилар. Қўлларида келганича ушбу мукаддас мақбарадаги ишларнинг ривожи ва равнақига ҳисса қўшдилар.

Буларнинг барчасига қарамасдан, ҳажга бориш ўйи ва Хотам ул-анбиё саллаллоҳу алайҳи васалламнинг равзаларини тавоф қилиш фикри ушбу саодатли Амир кўнглини тарқ этмади. Натижада (ҳижрий-қамарий) 905 йили (мил. 1500 йил) тўғридан-тўғри ва бошқалар орқали олий даражали Соҳибқирондан рухсат сўрадилар. Ул зот ҳар сафар розилик бошини кимирлатардилар, аммо кейин яна пушаймон бўлиб, пок кўнгилли Амирнинг уйига ташриф буюриб, шошмай туришларини илтимос қилардилар.

Нихоят (36^a) [ул Соҳибқирон] ўзларининг муборак кўнгиллари истагидан воз кечиб, [улуғ мартабали Амирнинг ҳажга боришига] шарафли рухсатларини бердилар ва [ул Ҳазратнинг мазкур сафарлари тўғрисида] бир йўл фармони чиқардилар. Ушбу йўл фармонининг матни қуйидагича:

«Яхшиликка йўлловчи Зотнинг буюк қудрати ва баъзи кимсаларни баъзи кимсалар устидан даражасини қўтарувчи Зотнинг буюк, мукамал қудрати билан. Абулғозий Султон Ҳусайн Баҳодир сўзимиз.

Ўтқир билим ва заковат кўзи эгаларининг кўзларга кўринмас нарсаларни кўринувчи қилувчи кўнгиллари кўзлари, шунингдек [яратувчи Зотга бўлган] эҳтиёжмандлик майдонининг раҳнамолари ҳамда ҳақиқат ва мажоз мулкининг подшолари бўлган билимдонлик ва ишонч эгаларининг пок юракларидаги қора нуқталарига яширин ва махфий қолмасинки, борлик олам ҳайрат водийсидаги тавфиқ (илоҳий мадад) ва тавҳид (яккаҳудолик) манзилларига элтувчи карвон сарбони ҳидоят йўли ва Аллоҳнинг буюрганларини улуғлаш йўриғини бошлар ҳамда [Аллоҳни] улуғлаш ва макташ ишига ёрдам берувчилар томонидан амалга оширилган таҳқиқ (ҳақни излаш) ва таъйид (рағбатлантириш) босқичларининг нурли ўтмиши булутлар қоронғулигига «Бас, қайси тарафга юзингизни қаратсангиз, ўша томонда Аллоҳнинг «юзи» мавжуддир»¹ [ояти] нурлари нишоналарини бағишлар экан, бир бахтиёрнинг ақл қулоғига «Мендан сўраган борми? Мендан мағфират сўраган борми?» (*Ҳадис*) нидоси эшитилади. Бу эса [ғайбдан] абдий тургувчи давлатнинг кўнглига келган ўй ҳамда [ғайбдан] кўнгилга келган ва бардавом бўлгувчи иноятдан хабар берадиган фикрга кўра, руҳлар ва жинлар томонидан «Лаббай Сенга, Аллоҳим, лаббай» деб тил билан айтишга жавоб бўла олади.

Бу сўзларни айтишдан мақсад ва бу гапларни баён этишдан кўзда тутилган нарса шуки, ушбу сулола ҳукмронлиги ёруғ замонининг қуёши бош қўтарган ва ушбу қудратли ва шавкатли хонадон халифалиги дарахтининг униб-ўса бошлаган (36^b)

¹ Куръони карим, «Бақара» сураси, 115-оят.

даврининг бошларидан ушбу улуғвор йўлда бўлган, фаришталар сифатларига ва авлиёлик белгиларига эга бўлган табиатлари муборак жисмлари билан зоҳирий ва ботиний бирликка эга бўлган, ҳар доим абадийликка монанд суҳбатлари ва жаннатни безағувчи учрашувларига катта эҳтиёж бўлган хайрли ишлар асосчиси, эзгу ишлар бошловчиси, ҳокон ҳукуматининг мададкори, Ҳазрати султоннинг яқин кишиси, қудратли салтанат устуни, тинч ва фаровон мамлакат таянчи, ҳақ, ҳақиқат ва дин ишларини тартибга солувчи олий насабли, ҳидоят нишонли олижаноб Низомиддин Амир Алишер (Аллоҳ таоло ундан ёғиладиган баракаларни доимий қилсин) ҳозирги кунларда асослари мустаҳкам бўлган динимиз раҳнамосининг келтирган далиллари ҳамда «[Аллоҳ] хоҳлаган кишини тўғри йўлга ҳидоят этади»¹ далилининг тўғри йўл кўрсатиши туфайли бахтиёрлар қаторидан жой олиб, аниқ ишонса бўладиган саодатдан башорат қилувчи «[Намозда] юзингизни Масжиди Ҳаром [Каъба] томонга ўтиринг!»² аниқ-равшан хитоби ҳамда жаҳонни безағувчи «Каъба, яъни Байт ул-Ҳаромни Аллоҳ одамлар учун [муҳим] мақом қилиб қўйди»³ чакириғи эшитилиб турган бир чоғда ўша муқаддас заминни тавоф этишга рухсат ва Иброҳим (алайҳиссалом) тўғрисидаги барча нарсаларни аниқ-равшан баён қилиб бергувчи оятларда сифатлари баён этилган ва мақтовлари келтирилган ўша муқаддас водийга боришга ижозат олиб, давлатнинг бардавом ҳамда унинг қудрати ва улуғлигининг абадий бўлишини дуо қилиш шарти билан, ўша илоҳий совғанинг қадрига етиш йўлида қадам ташлашни илтимос қилибдилар. Гарчи шу чокқача бир неча бор шу ниятни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйган ва шу ишга рухсат берилишини илтимос қилган, бироқ ҳар сафар буюк Яратгувчининг яратганлари ва омонатлари бўлган бандаларнинг манфаатларини кўзда тутиш билан боғлиқ бўлган маълум сабабларга кўра ушбу илтимосни ижобат қилиш имконияти бўлмаган бўлса-да, бу сафар [ул жанобнинг биз учун] ҳамиша

¹ Қуръони карим, «Юнус» сураси, 25-оят.

² Қуръони карим, «Бақара» сураси, 194-оят.

³ Қуръони карим, «Моид» сураси, 97-оят.

хурматли ва азиз бўлган файзли кўнгиллари розилигини олиш мақсадида, у кишининг илтимосларини бажо келтиришга қарор қилдик ва (37^а) бажарилиши барча учун мажбурий бўлган қуйидаги жаҳоншумул ва куёшсифат фармон (Аллоҳ уни ер куррасининг шарқида ва ғарбида кучга эга қилсин) чиқарилиш ва кучга кириш шарафига муяссар бўлди:

Ул жаноби олий Ҳижоз томон йўлга тушганликларини назарда тутган ҳолда, [ул зот] бу йўлда жойлашган мамлакатлардан қай бирига борсалар ҳам, [у ердаги] ҳокимлар, аъёнлар, аҳоли ва йўл хавфсизлиги кўрикчилари у кишига нисбатан ҳурмат-эҳтиром ва иззат-икром кўрсатиб, бир дақиқа ҳам [ул Ҳазратга] хизмат кўрсатишни тўхтатиб қўймасинлар, [ўзларига тегишли бўлган ҳудуддан] у киши ва у кишига ҳамроҳ бўлган кишилар ва мулозимларнинг барчасини соғ-саломат ва эсон-омон ўтказиб, хавф-хатар мавжуд бўлган жойлардан ўтишларида қуролли кўрикчилар билан таъминласинлар, [ул Ҳазратнинг] қутлуғ қадамларини азиз ва мухтарам билиб, [ул зот томонидан билдирилган ҳар қандай] миннатдорчилик ва шикоятни [қонуний] кучга эга деб билсинлар.

Подшоҳни тахтга чиқарган биродарлар, зафар йўлдоши бўлган Соҳибқироннинг фарзандлари, қудрат фалакининг давлат тузувчи амирлари, доруғалар, зодагонлар, аъёнлар, турли аҳоли яшаш манзилларида яшовчи барча кишилар ҳамда турли табақалар ва тоифалар вакиллари эътиборига шу маълум қилинадики, бажарилиши мажбурий бўлган [ушбу] фармон асосида иш тутсинлар, [ушбу] қутлуғ фармон мазмуни ва қоидаларидан четга чиқиш ҳолатларига йўл қўймасинлар ва [ушбу фармон] улуғ зотнинг муборақ имзоси билан безатилган, зийнатланган ва чиқарилганлиги сабабли унга ишонч билдирсинлар.

Пайғамбар ҳижратининг 905 йили зулқаъда ойининг бешинчи куни (мил. 1500 йил, 2 июнь) олий зот (Аллоҳ таоло унинг мартабасини баланд, нуфузини абадий ва ҳукмронлигини бардавом қилсин) амри билан ёзилди».

Аммо ушбу фармон чиққан пайтида куёш жавзо буржининг охирларидан жой олган (*яъни, жавзо ойининг охирлари келиб қолган*) бўлиб, ҳаво ҳароратининг жудаям кўтарилиб кетганлиги сабабли кўзда тутилган сафарни амалга ошириш катта

кийинчилик туғдириши мумкин эканлигидан келиб чиққан ҳолда, сунбула ойининг бошларида муқаддас ҳарам эҳроми-ни кийишга ва тилни (37⁶) «Лаббай Сенга, Аллоҳим, лаббай» дейишга очиб, йўлга тушишга қарор қилинди.

Шу вақтда зафар байроқли Соҳибкирон жаҳон аҳли шахзо-даси Муҳаммад Хусайн Мирзонинг бош кўтарганлиги сабабли Астробод томон йўл олди, ҳидоят нишонли Амирнинг муло-зимлари эса катта ғайрат билан Ҳижоз сафари тайёргарлигини бошлашди.

Байт:

Тақдир наққошининг парда ортида
Нақшлар чизганидан беҳабар ҳолда.

Шундай қилиб, оламни кезувчи қуёш ўзининг ёрқин нур-лари билан Аторуд уйини мунаввар этиб, ҳавонинг ҳарорати мўътадиллашгач, ул олий Ҳазрат [ҳижрий-қамарий] 906 йил муҳаррам ойининг охири куни, чоршанбада (милодий 1500 йилнинг 26 августи) рағбат отига миниб йўлга тушдилар. Ўша сафарда Айн ул-хаёт деган жойда қўниш қилдилар ва жума на-мозидан сўнг Муқаддас Машҳадга етиб олиш ва у орқали ўша муқаддас водийга етиб бориш учун йўлга тушдилар. Бироқ йўлда тан соғлигига зарар етказадиган ҳолатларга йўликкан-ликлари сабабли, «Аллоҳ унинг шанбаси ва пайшанбасига барака берсин» ҳадисига асосланган ҳолда, нужум илми ва-килларининг айтишларича қутлуғ ва муносиб вақт бўлган сафар ойининг саккизинчи кунида (милодий 1500 йилнинг 3 сентябри) ушбу сафарни бошлашни режалаштириб, мубо-рак уйларига қайтдилар.

Бироқ ана шу ойнинг иккинчисида, жума куни намоз адо этилганидан сўнг машойихлар, олимлар ва иршод аҳлидан Шайх Жалолиддин Абусаид Пуроний, миллат ва диннинг қиличи бўлган шайхулислом Сайфиддин Аҳмад ат-Тафтазо-ний, Шайх Али, Мавлоно Муиниддин ал-Фароҳий, Мавлоно Камолиддин Хусайн (38^a) ал-Кошифий, Мавлоно Камолид-дин ат-Табодгоний ва Хожа Имодиддин Абдулазиз Абҳарий,

саййидлар ва нақиблардан Амир Қавомиддин Ҳусайн Мозандароний, Амир Жамолиддин Атоуллоҳ Асилий, Амир Низомиддин Абдулқодир, Амир Шамсиддин Муҳаммад ибн Амир Юсуф Розий ҳамда Ҳирот шаҳри ва унинг атрофидаги жойларнинг зодагонлари, аъёнлари, раҳбарлари ва бошқа улуғлари ул Ҳазратнинг хузурларига келиб, шундай арз қилдилар:

– Сизнинг баракалар ёғилиб турган шахсингиз Хуросон мамлакати вилоятларидаги тинчлик ҳамда аҳолининг турли табақа ва гуруҳларига мансуб кишилар ўртасидаги осойишталикка сабаб бўлиб турибди. Ҳозир бу диёр Соҳибқирон Султоннинг саховатли вужудидан холи бўлиб, агар сизнинг ўзидан нурлар сочгувчи вужудингиз куёшидан ҳам холи қолса, фитналар юз бериши, уларни бостириш эса имконият доирасидан ташқарида бўлиб қолиши мумкин. Айниқса [ҳозирги пайтда] ўзбек подшоҳи Мовароуннаҳрга хужум қилган ва Амударёдан [жанубга] ўтишни мўлжаллаб турган, Ироқ ва Шомдаги вазият ҳам ўта нотинч, йўллар эса ўта хатарли бўлган бир чоғда, улуғ шарият қонунларига кўра ҳам бундай вазиятда ҳажга бориш вожиб ҳисобланмайди. Бу фақирларнинг [сиздан қилмоқчи бўлган] илтимоси шуки, яна бир марта хуросонликларнинг жонига оро кириб, бу йил ушбу сафарни амалга ошириш фикридан қайтсалар ва ушбу эзгу ишнинг савобини пиёда амалга оширилган етмиш ҳажнинг савобидан ортик кўрсалар.

Ул олий Ҳазрат [бунга жавобан] чиройли сўзлар баён қилувчи тиллари билан қуйидагиларни айтдилар:

– Барчангизга, қолаверса, (38^о) бутун оламга ва унинг аҳлига маълум ва равшанки, узоқ вақтдан ва анчагина муддатдан буён ушбу сафарни амалга ошириш борасидаги шу ўй миядан ва ушбу фикр кўнгилдан жой олган эди. Ҳар сафар имкониятга қараб ўша томонга йўл олишга ният қилинганида тенгсиз Соҳибқирон монелик қилардилар. Ҳозир ҳам ўта чиройли бир тарзда [ҳажга боришимга] рухсат берган, [бу борада] муборак йўл фармони ҳам чиқариб, [ушбу сафар учун] керакли нарсаларни тайёрлаш ва мулозимларнинг харажатларини таъминлаш учун катта миқдордаги маблағ сарфланган бўлса-да, ҳозир ўзимизнинг истагимизни сизнинг илтимосингиздан устун кўришнинг ўрни эмас. Қолаверса, «Мўминлар қалбига

хурсандчилик киритиш бутун одамлар ва жинларнинг қилган ибодатидан яхшироқдир» (Ҳадис), деган ҳадисга асосланиб, сизнинг илтимосингизни ижобат этишга лойиқ деб топдик ва бандаларнинг манфаатини кўзлаб, бу сафар ҳам ушбу истагимиздан қайтдик.

Бу сўзларни эшитгач, барчанинг кўнгли ғоятда ийиб кетиб, қувонч ва шодлик билан уйларига қайтдилар, қайтадан шаъни улуғ Амирга бўлган ихлос камарини жон белига боғлаб, тилларига [ул Ҳазрат ҳаққига айтиладиган] дуолар ва мадҳу саноларни келтирдилар.

Қисқача қилиб айтганда, юқорида айтиб ўтилган сабабларга кўра ул ҳазратга Маккаи мукаррама ва Мадинаи таййибага бориш бахти насиб этмаган бўлса-да, бир неча марталаб ишончли кишиларга тўлиқ харажатларини бериб, ул ҳазрат учун ҳам ҳаж зиёратини адо этишлари учун ҳажга жўнатдилар. Бу борада ўша улуғ макомдаги улуғларнинг номлари қайд этилган шаҳодат ҳужжатлари (39^а) келтирилган.

Аллоҳнинг узлуксиз берган неъматларига шукроналар бўлсин.

Еттинчи мақсад

МЕҲРИБОНЛИК ВА РАҲМДИЛЛИК ҲАҚИДА

Кўнгли ёруғ оқилларнинг қалб саҳифаларига баён қалами билан битиб қўйилганки, ягона зот бўлган Худованд наздида энг улуғ хислат меҳрибонлик ва раҳмдилликдир. «Албатта раҳматим ғазабимдан устундир!» ҳадиси қудсийси ҳам бу гапнинг тўғрилигини тасдиқлайдиган ўта мустаҳкам далилдир. Агар раҳмдиллик ва меҳрибонликдан ҳам яхшироқ хислат бўлганида эди, пок ва улуғ парвардигор Куръон суралари аввалида ўзининг муқаддас зотини [меҳрибонлик ва раҳмдилликдан бошқа бўлган] ўша сифатлар билан мақтаган бўларди.

Тўғри йўлга бошловчи [Худо] ҳамда меҳрибон ва кечиримли Зотнинг танлагани [бўлган пайғамбар] улуғ манзилатли умматни ўзларидан худди шундай хулқ-атворни намоён этишга бурчли қилганлар. Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васаллам шундай деганлар: «Ер юзидагиларга раҳм қилинганлар, шунда сизларга осмонлар устидаги Зот [Аллоҳ] раҳм қилади».

Бошқа бир ҳадисда тошюракларни ўзига эргашувчилар жумласидан ташқарида деб билиб, шундай деб марҳамат қилинган: «Ким кичикларга раҳм-шафқат қилмаса, катталарга иззат-хурмат кўрсатмаса, у биздан эмас».

Шундай экан, инсонларнинг барча тоифалари бўйнига ва барча табақалари зиммасига шу бурч ва мажбурият қўйилганки, улар Яратгувчининг раҳматидан маҳрум бўлиб қолмасликлари учун барча инсонларга уларнинг табақа ва тоифасидан қатъи назар меҳрибонлик билан муомала қилишлари, тошюраклик ва тошбағирлик каби ёмон иллатдан ўзларини олиб қочишлари ва сақланишлари лозим.

Байт:

Кўнгил, тингла мендан бу яхши сўзни,
(39⁶) Донолардан кулоғимда қолган ўғитни:
Кимки бағритошлик қиличин тортса,
Ҳалок бўлар бағритошлар қиличидан.

Ушбу маънолардан таралаётган нур раҳмдил ва кечиргувчи бўлган Зот марҳаматлари жилвагоҳи ва ҳазрати султоннинг яқин кишисига кундай равшан бўлганлиги сабабли, ҳар доим раҳмдиллик ва меҳрибонлик хислатини ўзларига одат қилиб олган эдилар ва ҳамиша меҳрибонлик ва юмшоқкўнгиллилик қанотини олам аҳлининг турли тоифалари ва табақалари узра ёйиб, бечораларнинг дилларидаги ўтни таскин шарбати билан ўчирадилар ва мазлумлар кўкрагидаги жароҳатни ўзларининг раҳмдиллик ва ичқуярлик малҳами билан даволардилар.

Айтилган ушбу гапларга мисол келтириш ва ушбу даъвони исботлаш учун қутлуғ баёнли қалам бир неча ҳикоятни баён этишга киришиб, ушбу рисола саҳифаларини дунё улуғлари ва буюқларининг таянчи бўлган бу зотнинг мақтовга сазовор яхши ишлари тўғрисидаги маълумотлар билан безайди.

Худонинг ўзи ишимизга мадад ва омад берсин.

Ҳикоят

Султон Саъид Мирзо Султон Абусаъид замонида Соҳибқирон Султон лашкарлари баъзида замон тақозосига кўра Хуросон вилоятлари ва туманларига ҳужумлар уюштириб турардилар. Бир гал улардан икки нафари Амир Аҳмад Ҳожи [одамлари] томонидан қўлга олинди. У ўйлаб ўтирмасдан, буларнинг ҳар иккаласи қатл этилсин ва бошлари Самарқанд волийси Султон Аҳмад Мирзонинг олдига олиб борилсин, дея ҳукм чиқарди.

Ўша пайтда Аҳмад Ҳожининг қўшинида бўлган, Ҳазрати султоннинг яқин кишиси ҳисобланган ул олий ҳазрат ушбу ҳукм тўғрисида эшитиб, ўша икки асирнинг ҳолига раҳмлари (40^а) келди ва амир жанобларига:

– Бу икки кишини тириклай Султон Аҳмад Мирзонинг олдига юбориш керак, токи унинг ўзи бевосита улардан Мирзо Султон Ҳусайннинг аҳволи қандай эканлигини билиб олсин ва булар тўғрисида ўзи маъқул топган ҳукми чиқарсин, – дедилар.

Амир Аҳмад Ҳожига бу сўзлар жуда маъқул тушиб, ул Ҳазратни олқишлади ва асирларни ўз подшоҳи олдига жўнатди. Султон Аҳмад Мирзо улардан Соҳибқирон Султоннинг қандай аҳволда эканлигини билиб олгач, ҳар иккаласини қамокқа ташлади.

Орадан бир қанча вақт ўтгач, ушбу азизлардан бири [қамокдан] озод бўлиб, доно Амирнинг [хизматиға кириш учун унинг] ҳузурига шошилди. Унинг хизматида бўлиш мажбуриятини бўйнига олиб, бир умр [ул Ҳазрат] мулозимлари қаторидан жой олиб, унинг дуои жонини қилишга машғул бўлди.

Ҳикоят

Бир сафар Султон Саъид амирларидан бир гуруҳи Чахчаҳ яқинидаги жангдан сўнг Соҳибқирон Султон лашкарларидан бир тўдасини асир олиб, уларни қатл этиш ва сўнгра бошларини ўз подшоҳларига жўнатиш учун бўлиб олишди. [Бу пайтда] Ҳазрати султоннинг яқин кишиси бўлган ул олий ҳазрат ўша ўрдугоҳда Амир Султон Ҳасан Архангийнинг ўғли Мирзобек билан бирга эдилар.

Шундай қилиб, ўша асирлардан икkitаси Амир Султон Ҳасанга тегди. Ушбу амирнинг ўзи бўлмаган, аммо ул Ҳазрат Мирзобек билан бирга турган бир жойга тавочи ўша икки асирни олиб келди-да, (40⁶) дарҳол буларнинг ҳар иккаласини ҳам қатл этиб, бошларини [подшоҳ ҳузурига] юборинг, деди. Олийжаноб Амир бу ҳолатни кўриб ташвишга тушди ва Мирзобекка қараб:

– Мен жанг майдонининг фалон жойида бир жасадни кўрдим. Бир-икки танга жаллодга берсангиз, унинг калласини олиб келса ва [ўша каллани қўлга тушган асирлардан бирининг калласи, деб подшоҳнинг олдига жўнатсангизу] асирлардан бирини ўлдирмасдан қўйиб юборсак, деган умидда эдим, – деди.

Мирзобек ул Ҳазратнинг айтганини қилди ва шу тарика олижаноб Амир бир кишининг ҳаётини сақлаб қолдилар.

[Ул Ҳазрат асирлардан] иккинчисининг ҳаётини қай йўл билан сақлаб қолсак экан, деб ўйлаб турганларида, тавочи етиб келиб, биттадан ортиқ асирни ўлдирманг, битта калла етади, деб қолди. Шундай қилиб, жанг майдонидан олиб келинган каллани [унга] бериб, [асирликка тушган] ҳар иккала кишини қўйиб юбордилар.

Ҳикоят

Бир сафар Соҳибқирон Султоннинг муборақ кўнглига Хоразм вилоятини обод қилиш фикри келиб, Хуросон аҳолисидан уч минг оилани у ерга кўчириш тўғрисида бажарилиши мажбурий бўлган фармон чиқарди. [Бу фармонга кўра ушбу уч минг оила ўша вилоятда] жойлашиб, [у ерни] обод этиш ва деҳқончилик қилишга куч-ғайрат сарфламоқликлари лозим эди.

Ҳамиша унга омад ва ғалаба ёр бўлган Амирнинг нурли назари бу ҳолатга тушгач, [Хоразм вилоятига жўнатилиши керак бўлган] одамларнинг аҳволига раҳми келиб, [Соҳибқирон Султонга] шундай арз қилди:

— Аъло ҳазратнинг бу ишдан кўзда тутган мақсадлари ислом мамлакатини обод қилиш ҳамда инсонларнинг турли тоифалари моддий фаровонлигини ошириш бўлса-да, аммо ҳозир ўрганиб қолган ватан ва одатланиб қолган маскандан айрилиш мусулмонларга парокандалик ва саргардонлик кўринишидаги кўп қийинчиликлар олиб келади. Бундан ташқари [у ерга] ушбу гуруҳ одамларининг бориб яшай бошлаши билангина (41^a) у вилоятнинг обод бўлиш-бўлмаслиги маълум эмас. [Аъло ҳазратнинг] шоҳларга хос бўлган юмшоқкўнгилликлари ва меҳрибончиликларидан қилинган умид шуки, ушбу фикрдан қайтсалар. Чунки азалий зот бўлган Худо Хоразмнинг обод бўлишини истайдиган бўлса, [у вилоят] бирор киши ўз ватанидан узоқлашиб, сарсон-саргардон бўлмаса ҳам обод бўлаверади.

Соҳибқирон Султон бошида бу сўзларни маъқуллаш кулоғи билан тингламади. Раҳмдилликни ўзига одат қилиб олган бу Амир бу сўзларини ўн марта такрорлаб, уни бу фикрдан қайтишини қаттиқ туриб сўраган бўлса-да, фойда бермади. Бирок бошқа бир сафар журъат қилиб, шундай деди:

– [Аъло Ҳазратнинг чиқарган] муборак фармонига мувофиқ камина ҳар бир муҳим масала борасидаги ўз вақтида билдириладиган фикримни тўққиз мартагача [қайта-қайта] айтишга ҳақли бўлганлигимдан келиб чиққан ҳолда, халқни Хоразмга кўчириш масаласи тўғрисидаги фикримни тўққиз марта маълум қилдим, бироқ натижа бермади. Ҳатто ундан ошириб, ўнинчи марта ҳам бу ишнинг олдини олиш учун сизга бош оғриғи бўлдим, лекин илтимосимнинг бажарилишига эришолмадим. Энди илтимосимни яна бир марта такрорлайман ва умид қиламанки, бу гал бу илтимосни бажо келтирасиз.

Адолат йўлидан юрувчи подшоҳ шундай жавоб берди:

– Мен сизнинг кундан-кунга кудрати ошиб бораётган давлатнинг манфаатларини ўйлаб, бу масалада қаттиқ туриб олганингизни биламан. Бироқ салтанат тонги ёришмасидан олдин ўша ўлканинг ободонлиги учун саъй-ҳаракат ва куч-ғайрат сарфлашни ўз олдимга мақсад қилиб қўйганлигим сабабли бу ишни амалга ошириш фикридан бутунлай воз кечолмайман. Энди сизнинг маъқуллашингиз билан ўша уч минг оиланинг учдан икки қисмига тегмаслик, (41⁶) уларнинг учдан бир қисмидан ортиғига у томонга кўчиш мажбуриятини қўймаслик [яъни олдин айтилган ўша уч минг оиладан фақат учдан бирини Хоразмга кўчириш] тўғрисида фармон бердим.

Қитъа:

Қандай ажойиб доноким, шоҳ олдида
Қаҳр чоғида яхши нарсалардан сўзлайди.
Сув каби ёқимли ва майин сўзлар айтади,
Шоҳнинг [қаҳр] оловига сув сепади.

Ҳикоят

Бир йили киш фаслида адолатли Соҳибқирон Марвда кишлаган, олам улуғларининг пушти паноҳи бўлмиш ул Ҳазрат эса унинг осмон билан бўйлашган қароргоҳида хизматда бўлган чоғида бир мусича бир неча марта ул ҳазратнинг чодирига учиб кирди ва ҳеч ким унга тегмаганидан кейин ўша ерда ин куриб, тухум қўйди.

Сайёралар подшоҳи хут кишхонасидан ўзининг буюклик ва улуғлик манзили томон ҳаракат қилгач, Соҳибқирон Султон салтанат пойтахти Ҳиротга қараб йўл олди. Бироқ бу пайтда ўша мусича қўйган тухумлар ҳали очилмаган эди.

Шу сабабли ул олий ҳазратнинг табиатида мавжуд бўлган раҳмдиллик ва ундаги туғма хислат бўлган юмшоққўнгиллик ўша мусича жўжа очиб, болаларини катта қилмағунига қадар ушбу чодирни йиғмасдан шундай қолдиришни тақозо қилиб қолди. Шунга кўра [ул ҳазрат] Хожа Ҳасан Бахтиёрга ушбу чодирга кўз-қулоқ бўлиб туришни, мусича болаларини учирганидан кейингина уни ўзининг хизмат ҳақи сифатида ўзи билан бирга олиб кетишини буюрдилар.

Хожа Ҳасан Бахтиёр бу буйрукни бош устига қабул қилиб, мусича болаларини катта қилиб олғунига қадар ўша жониворга кўз-қулоқ бўлиб турди ва шундан кейингина у чодирни йиғиб олди.

Ҳикоят

Бир куни хидоят насабли Амир (42^а) аср намозини ўқигандан сўнг ҳар кунлик одатига хилоф равишда, жамоат намозиға келмаган кишиларни суриштиришга киришмасдан, шоша-пиша ўзларининг шахсий боғчалари томон йўл олдилар ва унчалик вақт ўтмасдан, тезда қайтиб келдилар. Бундан ул Ҳазратнинг хизматида бўлган мулозимлардан айримлари ҳайрон бўлдилар. Ул ҳазрат бу ҳолатни тушуниб, ўзидан гавҳарлар сочувчи тиллари билан куйидаги сўзларни айтдилар:

– Масжидга келаётган чоғимда фалон жойда тўхтаб, таҳорат қилган эдим. [Намоз чоғида] жамоат [бўлиб намоз ўқувчи-

лар] сафида турганимда елкамга ёпишиб олган бир чумолини кўрдим. Билдимки, таҳорат қилган жойимда менга илашиб олган экан. Агар елкамдан тушиб кетиб, унга бирор озор етса ва уйига борадиган йўлни тополмай қолса, уволига қоламанми, деб кўрқдим. Шунинг учун ҳам намоз тугаганидан сўнг шоша-пиша ўша таҳорат қилган жойимга бордим-да, уни ўз уяси олдига қўйиб юбордим ва кўнглимни [ўзим билмаган ҳолда Худонинг бир жониворига] жабр-зулм қилиб қўйиш хавотиридан халос қилдим.

Ул ҳазратнинг хизматкорлари бу ҳикоятни эшитиб, унинг бениҳоя раҳмдиллигидан ҳайрат денгизига ғарқ бўлишди ҳамда тилларига [ул Ҳазратнинг ҳақларига] дуою ҳамду сано-лар келтиришди.

Саккизинчи мақсад

КАМТАРЛИКНИНГ ФАЗИЛАТИ ҲАҚИДА

«Албатта, камтаринлик бандага фақатгина мартабасини кўпайтиради. Бас, камтарин бўлинглар, шунда Аллоҳ сизларнинг мартабаларингизни кўтаради» деб айтилган тўғри ривоятга мувофиқ, олам аҳлининг қиладиган амаллари орасида энг яхшиси ҳамда одам болаларининг қиладиган ишлари орасида энг тўғриси (42⁶) камтарлик ва камсукумлик каби эзгу хислатни ўзининг доимий одатига айлантиришдан иборат бўлиб, бу нарсa Худонинг чексиз иноятига эришишга ҳамда улуғликнинг юксак байроғини нилуфар осмоннинг энг юқори нуқтасига тикишга сабаб бўлади. Шунингдек, «Қалбида зарра миқдорича кибр бўлган одам жаннатга кирмайди» муборак сўзига мувофиқ, ислом йўлларининг йўловчилари ва Хайр ул-аном умматининг билимларининг билимдонлари йўлидан юришга энг лойиқ бўлган кишиларнинг хусусиятлари шундай бўладик, улар дўзах ўти ва улкан азобдан қутулиш ҳамда «[Аллоҳ] хоҳлаган кишини тўғри йўлга ҳидоят этади»¹ далили бошлаган тўғри йўлга кириш учун ҳамиша ўзларини манманлик ва кибр каби ёмон иллатлардан узоқ тутиб юришади.

Қитъа:

Ҳеч тутма бошингда кибр ҳавасин,
Кибрдан ҳеч нарсa топпади ҳеч ким.
Гўзаллар зулфидек эгилиб турсанг,
Ҳар лаҳза минг дилни овлайсан бетин.

Ҳикоят

Ўзидан фазилат тарқатувчи билимдон фозилларнинг кўпчилиги баён қалами билан шуни маълум қилганларки, буюк

¹ Куръони карим, «Юнус» сураси, 25-оят.

халифа, яъни [Ҳазрати] Одамнинг вужудга келиши ноғорасининг овози куйи олам аҳлининг ақл қулоғига етиб боргач, ўзларидаги манманлик ва кибр каби одатлари билан машҳур бўлган айрим унсурлар, биз ўша хулқ-атворнинг хамиртуруши ва ўша жисмнинг бирламчи моддаси бўлишимиз керак, дея ўзларига мажбурият юкладилар.

Бу тўғрида айтмоқчи бўлганларимиз шундан иборатки, «Эсланг, [эй, Муҳаммад!] Раббингиз фаришталарга: «Мен Ерда халифа [Одам] яратмоқчиман», – деди»¹ оятини эшитишдан олов унсурининг мижозидида иссиқлик пайдо бўлиб, буғ каби бир нарса унинг димоғи саройи томон ўрлади ва кўнгил кўрида истак ўти алангаланиб, тилини лоф-қофга очганича шундай деди:

– Мен (43^а) фалак билан сирдош ва фаришта билан фикрдошман. Тириклик моддаси бўлган ўша ички ҳароратнинг алангаланиши менинг белгиларимдан бири бўлиб, «Мижози иссиқларнинг узоқ умр кўришини башорат беринг» ҳадисига мувофиқ, тошбағир темир борлиғимнинг уриниш кўрасида эриб кетади, соф олтин эса менинг ҳайбатимдан эритиш идишида ёқут каби куйиладиган бўлиб қолади.

У ерда ҳозир бўлганлар бу каби гапларни эшитиб, умид кўзларидан бандаларига совғалар ато қилувчи Зотнинг халифаси (*ердаги ўринбосари*) билан учрашишга бўлган иштиёқ ёшларини тўқдилар ва бир овоздан муборак олов гавҳаридан бошқа нарса бундай олий мартаба ва мақомга лойиқ эмас, бизнинг замонимизда мавжуд бўлган нарсалардан бошқа бирортаси шундай ўйни кўнглига келтирса, беҳуда ишни ҳавас қилган бўлади, дедилар.

Ушбу хабар шаббодасининг эпкини шамолнинг димоғига етиб боргач, бу айтилган гаплардан шамолнинг ҳиссиётлари жунбушга келиб, ўша жойга етиб борди ва оловга қарата шундай деди:

– Ҳозир эшитдимки, миянгадиги телбалик ва мижозингдиги қуруқлик ғолиб келиб, азалий ирода яратишга майл қилган Худога халифалик (*ердаги ўринбосарлик*) боғининг биринчи меваси бўлгинг келиб қолибди. Бироқ шуни билмабсанки,

¹ Куръони карим, «Бақара» сураси, 30-оят.

табиатингда ғолиб бўлган зарарлилик хусусияти туфайли бу ишни бажариш қобилиятига эга эмассан. Кимнинг танаси ва рухи соғломроқ бўлса, у халифалик мансабига лойикроқ бўлади. [Жисмга жон бағишлайдиган] тириклик руҳининг соғломлиги, шунингдек, унинг ўткинчи ва йўқликка маҳкум бўлган танадан фарқли равишда боқий қолиши ҳам менинг хосиятим туфайлидир.

Байт:

Хавонинг мўътадиллигидан тирик мавжудотга айланар
Қалам учи билан бирор шакл чизсалар.

Агар «Бас, унинг ичига Ўз [даргоҳимдаги] руҳимдан киритдим»¹ сўзининг мазмуни тўғрисида чуқур ўйлаб кўрсанг, бошқа бунақа бемаъни даъвони қилмайсан. Агар (43⁶) «Сур [най] чалингач, уларнинг барчаларини тўплаймиз»² мазмунига имон келтирсанг, эҳтиёжсизлик шамоли хавфидан омон қолишинг мумкин.

Шамол ҳали тилини жимлик танглайига тортиб улгурмаган ҳам эдики, у ерда турганларнинг қулоғига зилол ва жонбахш сувнинг [шаркираб оққанича] шу томонга келаётганининг овози эшитилди. Олов билан сув бир-бирига зид нарсалар бўлганлиги сабабли, олов бошқа томонга қараб йўл олиш байроғини кўтарди. Сув эса жўш уриб, ҳайкириб, улар турган воҳага тушиб келди ва ёқимли сўзлар баён қилувчи тилидан қуйидаги сўзларни тўкди:

— Ҳозиргина эшитиб қолдимки, олов билан шамолнинг ҳар иккаласи кўнгиллар лавҳига, ягона бўлган Зотнинг ердаги ўринбосари мендан яратилади, деган бир тушунча ёзиб қўйилган эмиш. Ҳайҳот, ҳайҳот! Бу қандай сурбетликки, савдойи бўлиб қолган ҳар бир ҳавасманд ўзига бино қўйиб, калласида шу ҳаёлни пиширади. Бу қандай безбетликки, ҳар бир хомтама калтабинлик қилиб, ушбу савдо ҳавасини калласига жойлайди.

¹ Қуръони карим, «Ҳижр» сураси, 29-оят.

² Қуръони карим, «Каҳф» сураси, 99-оят.

Мисра:

Бу қандай ботил тасаввур, бу қандайин хом хаёл.

Аслида «У осмондан сув [ёмғир] ёғдириб, у билан гўзал боғларни ўстирган зотдир!»¹ оятига мувофиқ, ҳар хил дарахтлар ҳамда турли-туман хушбўй гиёҳлар ва гуллар саховат тарагивчи вужуди шарофати билан кўкариб яшнаган, шунингдек, «Биз барча тирик мавжудотни сувдан [пайдо] қилдик!»² муборақ каломига мувофиқ, олам ва ундаги мавжудотларнинг тириклигига ҳамда турли ўсимликлар ва жониворларнинг тирик қолишига сабаб бўлган ва бошқаларга фойда етказиш унинг хислатига айланган кишигина халифалик мансабига лойиқ ҳисобланади (44^a).

Назм:

Тирикликнинг тотли лабига жон бағишлаган менман,
Мингта овора ошиқни жаҳонга берган менман.

Шу пайт ўша ерда бўлганлардан бири покиза тупроқдан, [нега] сен бу тўғрида ҳеч нарса демайсан ва бошқаларга ўхшаб ўзингнинг олий мақсадингга эришишга уринмайсан, деб сўраб қолди. Тупроқ ҳол тили билан шундай жавоб берди:

– Бизнинг замонимизда мавжуд бўлганлардан ҳар бири ўзларининг эзгу хислатлари ва фахрланишга арзийдиган жиҳатларидан бир озгинаси тўғрисида сўзлаб беришди.

Мисра:

Мен ўзи кимманки, кимдир мен тўғримда гапирса?

Менинг йўлим ўткинчилик ва йўқлик, менинг хулқ-атворим эса камтарлик ва хокисорликдир. Шу сабабдан ҳам ўзимни бу улуғ мансабга лойиқ ва бу юқори даражага чиқишга муносиб деб билмайман.

¹ Қуръони карим, «Намл» сураси, 60-оят.

² Қуръони карим, «Анбиё» сураси, 30-оят.

[Бу тўғрида] бунчалик батафсил сўз юритишимиздан кўзланган мақсад шуки, тупроқ камтарлик ва хокисорликдан сўз очгач, ушбу бўлим бошида келтирилган ҳадисга мувофиқ, барча мавжудотларни яратувчи Зот ушбу унсурлар орасидан тупроққа эътибор назари билан бокиб, уни Одам алайҳиссаломнинг табиати хамирини қориш учун [хамиртуруш сифатида] танлаб олди ва Одамнинг табиати хамирини қориш улуғлиги билан «Одамнинг лойини қирк тонг пиштиб қўйдим» (*Ҳадис*) дея улуғлади.

Байт:

Тупроқ бўлгин тупроқ, токи унсин гул,
Тупроқдан ўзга йўқ борлик тимсоли.

Ҳикоят

[Пайғамбар алайҳиссаломдаги] хулқ-атворлар тўғрисида ёзилган китоблар матнларида қуйидаги хабар кўп маротаба келтирилган:

Адий ибн Ҳотам деган киши Ҳазрати Хотам ул-анбиё билан учрашиш мақсадида Мадинаи мукаррамага келди. Ул Ҳазрат уни бир хос хужрага киргизиб, тўла иззат-икром билан ўзининг азиз ўрнига ўтиргизди (44^б) ва одоб билан тиз чўкканича унинг қаршисида ўтирди. Шундан сўнг мўъжизалар баён этувчи тили билан уни ёруғлик уммати сафига қўшилишга чақирди.

Ҳотам ўғли шуни тушуниб етдики, бунчалик даражадаги камтарлик ва гўзал хулқ пайғамбарлик тўнини кийишга мушарраф бўлмаган кишида бўлмайди. Шу сабабли ўша заҳотиёқ ислом аҳли йўлига кирди.

«Агар сен бўлмаганингда Мен фалакларни яратмаган бўлардим» (*Ҳадис*) чақириғини эшитган ва «Албатта, Биз Сизни ҳақ билан (Қуръон, тавҳид, Ислом билан) хушхабар берувчи ва огоҳлантирувчи қилиб юбордик»¹ [ояти] билан улуғланган киши шу йўсинда мақтовга эришиб, ана шу мартабага етишган, шунингдек, «Мен ҳам сизлар каби инсонман» ҳади-

¹ Куръони карим, «Бақара» сураси, 119-оят.

сига мувофиқ ҳар доим ўзини мусулмонларнинг мискинлари ва кашшоқлари билан тенг тутган бир ҳолда, бошқалар нима сабабдан шундай гўзал хислатларга эга бўлишга уринишмайди ҳамда манманлик ва кибр каби номаъқул хусусиятларни ўзларига одат қилиб, эгниларига кийим каби кийиб олишади.

Маснавий:

Баҳорда ҳеч бўлмади тош яшил ранг,
Тупроқ бўл, то гул кўқарсин ранг-баранг.
Неча йиллар тош эдинг дилни тилар,
Синамоққа тупроқ бўлгин бир сафар.

* * *

Улуғ Парвардигорга шукрлар ва ундан бизга миннатлар бўлсинки, маънавий етуклик тимсоли ва Ҳазрати султоннинг яқин кишиси бўлган соф кўнгилли, салобатли ва тадбирли Амир кучи етганича ва қўлидан келганича ушбу гўзал хислат ва маъқул одатни ўзида намоён қилишга интилар, имкони ва иложи борича манманлик ва кибр каби номаъқул одатлардан ўзини тийишга ва узоқ тутишга ҳаракат қиларди. Камтарлик унинг муборак зотининг одати, юмшоқкўнгиллик эса унинг юмшоқ табиатининг хусусияти эди.

[Давлат ишидаги] мансабдорлик ва юқори мартабали раҳбарлик даврининг илк кунларида (45^а) ҳамда омад ва бахт кулиб боққан замоннинг бошлариданок ҳидоят йўлини тутган Амирнинг салобат ва нуфуз байроғи юқорилаб боргани сайин, ундаги камтарлик ва хушфеъллик хислати ҳам шунчалик ортиб борар, ҳукмдорлик белгиларига эга бўлган ушбу саодатманднинг шавкат ва қудрат ниҳоли ўсиб борган сайин, нафсни тийишга ва фонийликка юз тутишга бўлган уринишлари ҳам шунчалик кучайиб бориб, камтарлик ва йўқлик белгиларини ўзида намоён қиларди.

Катта қудрат эгаси бўлган Соҳибқирондан ўзига нисбатан бўлган иноят ва меҳрибончиликларнинг кундан-кунга ортиб бораётганини кўрганида хилват бир жойга борар, бошяланг бўлиб, муборак бошининг тепасидан бироз тупроқ сочар ва нафис танасига қарата шундай дерди:

– Бу дунёдаги юкори мансаб ва мартабалар ҳеч қандай куч ва эътиборга эга эмас. Ҳеч қачон бу мансаб ва мартабаларга етишганингдан манманлик ва кибрга берилиб кетмагин. Ўзингни йўлдаги бир тупроқ билиб, имкони борича фақирлар ва мискинларнинг эҳтиёжларини қондириш ва уларга ёрдам беришга ҳаракат қилгин.

Рубоий:

Сени сир аҳлининг паноҳи қилишганда,
Бечораларнинг бошини силовчи ва чора
топувчи қилишганда,
Бошингни тут тупроқ билан тенгларга,
Сени эзгу ҳислатли қилганлари шукрига.

Ҳикоят

Салтанат тонги ёриша бошлаган пайтларда Соҳибқирон Султон шоҳлик белгиларига эга бўлган Амирни амирлик дево-нида муҳр босувчилик лавозимига таклиф қилдилар. Ул Ҳаз-рат ўзларининг нурли кўнгилларида ушбу мансабда ишлашга майл йўқлиги сабабли шундай дедилар:

– Мен ҳозирда сизнинг ноибларингиз ва ичкиларингиз жумласидан ҳисобланаман. Удумга (45⁶) риюя қилмасдан барча амирлардан тўрда ўтираман. Агар амирлик лавози-мини қабул қилиб оладиган бўлсам, Тўра қоидаларига кўра, барлос уруғининг катталари мендан тўрға ўтиб кетишларига тўғри келади. Шу жиҳатдан ушбу мансаб менинг мавқеим-дан паст ҳисобланади. Марҳамат кўргизиб мени муҳр босув-чилик лавозимидан қутқаришингизни умид қиламан. Токим кўнгилни хотиржам қилиб, ўз хизматимни адо этишда давом этсам.

Дўстларни ардоқловчи Соҳибқирон шундай жавоб берди:

– Сизнинг қобилятингиз қоматини амирлик тўни билан безамаслигим мумкин эмас. Ушбу лавозимни қабул қилиб ола-диган бўлсам, барлос уруғининг амирлари мендан тўрға ўтиб кетишади, деган гапингиз эса ҳақиқатга тўғри келмайди. Чун-ки мен, Султон Бадиуззамон Мирзодан ташқари, амирлардан бирор кишининг сиздан тўрда ўтирмаслиги тўғрисида фармон

чиқараман. Фақатгина, агар хоҳласангиз, сиз билан яқинлик ва дўстлик муносабатида бўлганликдан гапирувчи Амир Музаффар Барлосга сиздан олдин муҳр босишига рухсат берсангиз. Янаям ихтиёр ўзингизда.

Шундай қилиб, Ҳазрати Султоннинг яқин кишиси бўлган ул олий ҳазрат жаҳондорлик биноти курувчисининг илтимосини қабул қилганларидан сўнг, ул ҳазрат билан Амир Саййид Ҳасан Ардашер бир кунда жубба ва кулоҳи наврўзий кийиб, муҳрдорлик ишига киришишлари тўғрисида қарор қилинди.

Барчанинг ҳаёлида, муборак фармонга мувофиқ тадбирли ва доно Амир барча амирлардан юқорига муҳр босади, деган ўй айланарди. Бироқ ўша куни одатга кўра ул ҳазратнинг олдиларига қутлуғ лаҳзада муҳр бостириш учун (46^a) бир фармонни олиб келдилар. [Ул ҳазрат] фармонни ўзларидан олдин муҳр босиши учун аввал Амир Саййид Ҳасан Ардашерга беришларини буюрдилар. Амир Саййид Ҳасан ҳам [ўзининг ул Ҳазратга бўлган] ҳурматини изҳор этиш маъносида фармонни яна қайтадан шох сифатли Амирнинг олдига юборди. Шунда ул ҳазрат қоғозни олиб, ўта камтарлик ва хокисорлик юзасидан шундай бир жойга муҳр босдиларки, бирор киши ундан қуйроққа муҳр боса олмасди. Амир Саййид Ҳасан бу ҳолатни кўриб хижолатда қолди, бошқалар эса амирлик йиғинларининг тўрида ўтирувчи бу зотнинг бунчалик камтарлигидан ҳайрат денгизига фарқ бўлдилар ва қуйидаги сўзлар орқали баён этилган маънонинг моҳиятини қуйлашга тушдилар.

Байт:

Минглаб тасвир солса-да тақдир, бироқ кўринмас
Бирортаси бизларнинг тасаввур кўзгумизда.

Ҳикоят

Бир куни юқори мансабли Амир кўпгина сарой амирлари ҳузурида арз қилиб келган кишиларнинг арзларини тинглаб ўтирганларида, тўсатдан садрлик каби олий мансабга етишган Мавлоно Қутбиддин Ҳавофий келиб қолди ва ўта безовта бир

холда, арз қилиб келган кишилар орасидан жой олди-да, олдин менинг арзимга кулоқ солинг, деди.

Ул олий Ҳазрат ҳол-аҳвол сўраш ва меҳрибончилик кўрсатиш орқали жаноби Мавлавийнинг ғзабини сўндиришга уриндилар ҳамда уни ўз ёнларига ўтирғизиб, нимадан шикоят қилиб келганини сўрадилар. У шундай жавоб берди:

– Хожа Ҳусайн Кирангий мени каттиқ ҳақорат қилди. У менга, сен илгари Мавлоно Муҳаммад Муаммой навкарларидан бири эдинг, деди.

Ул Ҳазрат бу гапни эшитиб, ажабландилар ва кулган ҳолда муборак тилларига куйидаги сўзларни келтирдилар:

– Бу гапдан аччиқланиш ва даъволашишнинг нима кераги бор!? Агар ўша Хожани (46⁶) бу ерга чақириб, ушбу даъвони кўриб чиқадиган бўлсак, унинг айтганлари тўғри бўлиб чиқади. Тўғри гапдан хафа бўлиш эса ақлга тўғри келмайдиган ишдир.

Шундан сўнг ул ҳазратнинг ўзлари ҳам Султон Саъид Мирзо Султон Абусаъид ҳукмронлиги замонида Амир Султон Ҳасан Арҳангий билан бирга бўлганликлари сабабли шундай дедилар:

– Илгари Амир Султон Ҳасаннинг навкари бўлган мен эндиликда амирлик каби муҳим мансабга эришганлигимга ва ноиблик каби юқори лавозимга етишганлигимга қарамасдан, ҳали ҳам у кишининг хизматида бўлишдан ор қилмайман, балки агар имкони бўлса, [у кишига] олдингидан ҳам кўпроқ хизмат қилиб, ўзимни у кишининг қуллари жумласидан ҳисоблайман.

У ерда ҳозир бўлганлар бу гапларни эшитиб, ул ҳазратнинг бениҳоя камтарлиги ва хушфезллигидан ҳайратга тушдилар. Ўша ерда бўлган Амир Султон Ҳасан хижолатда қолди, жаноби Мавлавий эса уялиб қолиб, ўша бемаъни даъвосидан кечди.

Байт:

Тупроқдек бўл ҳар ҳолатда чидамли,
Токи ҳавойинг каби барча кишига куч-қудрат етсин.
Сув каби ҳар бир кишига фойда етказгин,
Токи оловинг каби оламдан устунлик келсин.

Тўққизинчи мақсад

ОЧИҚҚЎЛЛИК ВА САХИЙЛИКНИНГ УЛУҒЛИГИ ҲАҚИДА

«Сахий, гарчи фосиқ бўлса ҳам, дўзахга кирмайди. Бахил, гарчи обид бўлса ҳам, жаннатга кирмайди», деб айтилган саҳиҳ ҳадисга мувофиқ, энг гўзал хулқ ва энг яхши одоб сахийлик ва очикқўллик каби мақталган хислат бўлиб,

Мисра:

Мавжуд бўлган нарсаларнинг барчаси саховат соясидадир.

окил ва ғофил, (47^а) олим ва жоҳил, саводсиз ва фозил, бахтсиз ва бахтли кишилар наздида ушбу мақталган хислат сеvimли ва марғубдир. Назм аҳлининг мўъжизали қалами ва наср аҳлининг сеҳрли хомаси дафтарларнинг ичлари ва саҳифаларнинг юзларини ушбу эзгу хислат таърифи билан безайди. Олам аҳлининг камчилик ва нуқсонлари бағрикенглик ва очикқўллик туфайли одамлар кўздан яширин бўлиб қолса, одам болаларининг ютуқ ва фазилатлари қизғанчиқлик ва паст ҳимматлилик туфайли кўзга нуқсондек бўлиб кўринади.

Рубоий:

Олам аҳли камчилигини ёпувчи саховатдир,
Барча учун мақтовли бўлган нарса ҳам саховатдир,
Зотида юз хунар мавжуд бўлган кишида
Саховат бўлмаса, у аниқ керакмасдир.

Ҳақиқатлар паноҳи бўлган Ҳазрати Махдумий (Аллоҳ унинг қабрини нурга тўлдирсин) «Баҳористон» асарида дурлар сочувчи қаламлари билан ёзиб қўйганларки, саховат бирор бир мақсад кўзламасдан ва эвазига бирор нарса сўрамасдан туриб, гарчи кўзланадиган бу мақсад ва сўраладиган бу нарса муносиб мақтов ва катта савоб бўлса-да, бирор нарсани [бирор кишига] совға қилишдир.

Қитъа:

Сахий кимдир, удир мукофот олмай
Ҳар саховат келар қўлидан унинг.
Мақтов, савоб учун қилинган ишни
Хайру саховатмас, олди-сотди бил.

Улуғ Парвардигорга шукрлар ва ундан бизга миннатлар бўлсинки, мақталган хислатларга эга бўлган Амирнинг муборак хулқ-атворлари худди шундай бўлиб, [ул зотнинг] чексиз яхшиликлари бу борлиқ оламда шуҳрат топиш ёки абадий оламда катта савобга эришиш учун қилинган эмасди. Чунки бу дунё ва ундаги нарсалар ул зотнинг ҳиммат назарида бир сомон ҳасичалик қимматга эга эмасди.

Аммо чексиз очиққўллик ва сахийлик хислатига эга бўлишига қарамасдан, ҳеч қачон ҳеч кимга бир арпа доничалик ҳам миннат қилмасди. Унинг инъом булутлари ҳар доим олимлар ва фозилларнинг (47^о) орзу-умид боғларига кўм-кўклик ва яшиллик бағишлар, яхшиликлари ва улуғлашлари булутлари томчилари ҳамиша машойихлар ва саййидларнинг омонлик экинзорини ям-яшил қилар ва сувга тўйдиради.

Қитъа:

Қўли саховат манбаидир, ўша қўлдан ўқирлар,
Етти кўк денгизининг саромади айланар.
Ғунчанинг кўнглидан унинг қўли тўғрисидаги ўй ўтди,
Шундан кўнглидаги нозик ҳислар олтинга айланди.

Дунёнинг турли томонлари ва гўшаларидан ғариблар ва мусофирлар [ул Ҳазратнинг] ҳидоятга ошён бўлган остонасига келиб, хайру эҳсон дастурхонидан энг яхши улушлар олиб, лаззат ва баҳра олардилар. Эрон ва Туроннинг энг узоқ нуқталаридан қашшоқлар ва мухтожлар [ул Ҳазратнинг] одамларга паноҳ берувчи даргоҳига илтижо келтириб, садақа ва эҳсон дастурхонидан кўп баҳра олар ва ризк-рўз топар эдилар.

Маснавий:

Ҳеч бир тиланчи қувонганида ҳам, аччиқланганида ҳам
Қовоғининг солинганини ўз кўзи билан кўрмаган.
Тиланчилар безовта бўлмасин деб
Ҳамиша тиланмасидан олдиноқ, ол, деб айтарди.

Ҳикоят

Айтишларига қараганда, кунлардан бир куни юқори мартабали ушбу Амир гавҳарлар сочувчи тиллари билан шундай дедилар:

– Султон Саъид Мирзо Султон Абусаъид [подшоҳлиги] замонида, жума кунларининг бирида Ҳирот шаҳри ичидаги жоме масжидида намозни ўқигандан сўнг хиёбонга бориш хаёли билан йўлга тушдим. Масрах кўчасига етишимга яқин қолганида кўрдимки, афтодаҳол ва бечора бир тиланчи ўтириб олганича:

– Оилали кишиман, бир неча оч ва яланғоч болам бор. Эрталабдан (48^а) шу ерда ўтириб тиланчилик қияпман, бироқ ҳалигача бирор киши менга бир чақа ҳам садақа қилмади, – дер эди.

Ул Ҳазрат [ўз сўзларида давом этиб] шундай дедилар:

– Ўша вақт ёнимда бир тангагина пулим бўлиб, бундан бошқа бу дунёнинг қўлга киритиш мумкин бўлган бойликларидан бир дончалик ҳам нарсам йўқ эди. Шунда ўзимга ўзим: – Энг кичик заррадан то энг йирик нарсаларгача бўлган мавжудотларнинг Яратгувчисига таваккал қилиб, ана шу тангани шу тиланчига бергин. У бугун [шу пул билан] аёли ва болаларига егулик олса, эртага пок ва улуғ Парвардигор бошқа бирор жойдан сенга ризқ етказди, – дедим. Шундай сўнг тангани унга бериб, ўтиб кетдим ва шом намозигача хиёбонда сайр қилиб юрдим.

[Бироқ] қайтиб келаётганда ўша тиланчининг ўша жойда ўтириб, айнан ўша сўзларни айтиб тиланчилик қилаётганини кўрдим. Унинг тиланчиликдаги ўта ёлғончилигидан ва ҳаддан ташқари очкўзлигидан ҳайратга тушдим. Аммо бу нарсани билиб қолганлигимни унга билдирмадим.

Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, ушбу ҳикоят олий манзилатли ушбу Амирнинг ўта бағрикенглиги ва сахийлигидан далолат беради. Чунки [ул Ҳазрат] ўшанда ўзида борини ўша тиланчига беради, [бунинг устига] кўрган нарсасини ҳам кўрмаганликка олади.

Айтилган бу гапларнинг исботи ҳамда чиқарилган ушбу хулосанинг тасдиғи сифатида ҳақиқатлар паноҳи бўлган Ҳазрати Махдумий (Аллоҳ унинг қабрини нурга тўлдирсин) «Баҳористон» асарида келтирган қуйидаги ҳикоятни эслатиш мумкин.

Ҳотамдан:

– Шу чоққача ўзингдан ҳам сахийроқ кишини кўрганми-сан? – деб сўрашганида шундай жавоб берди:

– Ҳа [кўрганман]. Кунлардан бир куни бир йигитнинг уйида меҳмон бўлдим. Унинг уйида бир неча бош қўйи бор экан. (48⁶) У ўша заҳотиёқ улардан бирини сўйиб, пиширди-да, олдимга олиб келди. Ундан бир парчаси менга жудаям ёкиб тушди. Уни тановул кила туриб, «Худо ҳақки, мана шу жойи жудаям мазали экан», дедим.

Ўша мезбон ташқарига чикиб кетди-да, бирин-кетин [қолган] қўйларини [ҳам] сўйиб, [менга ёкиб қолган] ўша жойини пишириб олиб келар, мен эса бундан беҳабар эдим.

Отга миниб, кетиш учун ташқарига чиққанимда, ховлида жудаям кўп қон тўкилганлигини кўрдим.

– Бу не ҳол? – деб сўраганимда, – у барча қўйларини сўйди, – деб айтишди.

Уни бу қилган иши учун қойидим. У эса:

– Субҳоналлоҳ, сенга бир нарса ёкиб қолса-ю ўша нарса менда бўла туриб, уни сендан қизгансам, жудаям хунук иш бўлган бўларди, – деб жавоб берди.

Шундан сўнг Ҳотамдан:

– Сен бунинг эвазига [унга] нима бердинг? – деб сўрадилар.

– Уч юз бош қизил юнгли туя ва беш юз бош қўй, – деб жавоб берди.

– Унда сен ундан ҳам сахийроқ экансан-да, – деб айтишди.

– Қанақасига! – деди Хотам. – [Ахир] у [менга] ўзида бор бўлган барча нарсасини берди. Мен эса ўзимдаги жудаям кўп нарсадан бирозгинасини бердим, холос.

Назм:

Яримта нони бор тиланчи
Барчасин берса ўз уйидан,
Кўпроқдир у жаҳон шоҳининг
Берган ярим хазинасидан.

Ҳикоят

Зафар байроқли Соҳибқирон томонидан Астробод вилояти ҳокимлиги Султон Бадиуззамон Мирзога топширилган замонда, кунлардан бир куни саодат нишонли шахзода мақталган хислатларга эга Амирнинг мулкларидан ҳисобланган кишлоклардан бири бўлган Хайробод кишлоғини айланиб юриб, ўша кишлок аҳолисининг хулқ-атворини ёктириб колди ва орзу қилиб, шундай деди:

– Ё Раб! Қанийди бирор киши ўртага тушиб, бу кишлокни (49^a) Ҳазрати султоннинг яқин кишисидан бизга сотиб олиб берса.

Шу чоғ ўша ерда бўлган қуллар олами амирининг хизматкорлари жумласига кирувчи аслзодаларнинг сараси Хожа Ғиёсиддин Муҳаммад Дехдор бу гапни эшитиб, шундай деди:

– Менинг ўз хўжайиним ва валинеъматимга бўлган ўринбосарлигим ва яқинлигим шу даражадаки, ул ҳазратга тегишли бўлган мол-мулкни истаганимча тасарруф қилишим мумкин. Шунга кўра ул ҳазрат томонидан ушбу кишлокни жаҳон аҳли шахзодасига тортиқ қилдим.

Султон Бадиуззамон Мирзо ниҳоятда қувониб кетиб, ҳазил тариқасида Хожа Ғиёсиддин Муҳаммад Дехдорнинг қаршисида тиз чўкиб берди.

Бу тўғрида олий насабли Амирнинг қулоғига етиб боргач, [ул зот] Хожа Ғиёсиддинга таҳсинлар айтди ва хизматкорлик вазифасини яхши бажарганлиги учун яхши бир тўн ҳамда бир отнинг баҳоси бўлган минг кепаккий микдоридаги пулни Астрободга жўнатди.

Маснавий:

Денгиз унинг узлуксиз саховатини кўрди,
Унинг дастидан юзига хижолат кўпигини сочди.
Денгиз кўпигига қарата: даъво қилиб ўтирмагин, деди.
Чунки унинг қўлида шамолдан бошқа ҳеч нарса йўқ эди.

Ҳикоят

[Ҳижрий-камарий] 905 (мил. 1499/1500) йили саодат нишонли шахзода Муҳаммад Муҳсин Мирзо мамлакатнинг айрим эҳтиёжлари учун Сабзавор қалъасига маълум миқдор ғалла захира қилишга қарор қилди. Бироқ у вилоятда ғалла кам эди. Шунда амирлар ва ноиблардан бир гуруҳи шундай дедилар:

– Бу шаҳарда Ҳазрати султоннинг яқин кишисининг жуда кўп ғалласи бор. Умидимиз шуки, агар олий фармон чиқарилиб, ўша ғалладан зарур бўлган миқдорини қарз олиб (49^б) захира қилсак-да, имкони бўлганда ушбу қарзни ул жанобнинг вакилларига қайтарсак.

Гўзал хулкли шахзода уларга шундай жавоб берди:

– Амир жанобларининг ғаллаларидан бирор қисмини олиш у ёқда турсин, ҳатто унга ҳеч ким тўғридан-тўғри кўз ташлай олмайди.

Бу тўғрида олий насабли Амирнинг қулоғига етиб боргач, шахзода ҳақкига дуолар қилиб, Сабзаворда қанча ғалласи бўлса, ҳаммасини ўша жанобга тортиқ қилди. [Ул Ҳазрат] бу тўғрида ноибларидан бирига мактуб [ҳам] ёзиб, унда қуйидаги сўзларни келтирди:

«Худога қасам ичиб айтаманки, агар ҳар бир буғдой дони ўрнига бир донадан марварид бўлганида эди, у кишидан аямаган ва уларнинг ҳаммасини тортиқ қилиб, ўз шахзодамнинг қалбига меҳр ва муҳаббат уруғини эккан бўлардим».

Мисра:

Шундай қилар улуғлар, шундай иш тутмоқ керак.

Ҳикоят

Бир гал бедорлик ва огоҳлик аҳлининг йўлбошчиси бўлган Хожа Носириддин Убайдуллоҳ (Аллоҳ унинг қабрини табаррук қилсин) фарзандларидан бири ҳажга борганида муборак Макка шаҳрида Мовароуннаҳрга сафар қилиш ниятида бўлган бир савдогардан ўн беш минг динар кепакий миқдорида пул қарз олди. [Бироқ у ердан] қайтиш чоғида Ҳалаб шаҳрига етганларида у савдогар Мовароуннаҳрга сафар қилиш режасини бекор қилди ва олдин мендан олган пулни қайтарасан, шундан кейингина ўз юртингга кетасан, деб хожазоданинг ҳам юртига қайтишига йўл бермади. Хожазода мажбур бўлиб ўша юртда қолди ва одамларидан бирини ўша пулни тўплаб, Ҳалабга олиб келиб бериши учун Самарқандга жўнатди.

У киши томонидан юборилган бу одам шавкатли Хирот шаҳрига етиб келганида тасодифан дунё улуғларининг таянчи ва пушти паноҳи бўлган ул ҳазратнинг муборак йиғинида (50^a) қатнашиб қолди ва хожазоданинг Ҳалаб шаҳрида тўхталиб қолганининг сабаби тўғрисида гапириб берди. Шунда ул ҳазрат: – Арзимас миқдордаги бу пул Мовароуннаҳрга бориб уни тўплашингга ва хўжайинининг [Ҳалабда] шунчалик куттириб қўйишингга арзимади, – дедилар-да, ўша пулни ўзларининг ёнларидан бир ишончли кишига топшириб, уни Ҳалабга жўнатдилар. Натижада хожазода тутқунликдан халос бўлиб, ўз она ватанига қараб йўл олди.

Маснавий:

Не дейинки, бу номдорнинг ахлоки,
Етмагайдир унга инсон идроки.
Саховатин сўйлашга тил ожиздир,
Ажабланма бундан, Худо қодирдир.

Ҳикоят

Бир куни мақталган хислатлар соҳиби бўлган бу Амир ақлни пешлаш мақсадида Мавлоно Фасихиддин Соҳиб билан шохмот ўйнаб ўтирардилар. Шу пайт тўсатдан нақибларнинг

пушти паноҳи бўлган жаноби Амир Бурҳониддин Атоуллоҳ шу жойга кириб келдилар. Ул ҳазрат иззат-икром ва ҳурмат-эҳтиром бажо келтириб, меҳрибонлик ва юмшоқлик билан:

– Қаерлардан келяпсиз ва қандай муҳим ишларнинг кетидан юрибсиз? – деб сўрадилар.

Накибларнинг пушти паноҳи бўлган бу зот шундай жавоб бердилар:

– Анча пайтдан ва узоқ вақтдан буён, ҳар куни шаҳардан бу жойга келиб-кетиб юрмаслик учун, «Ихлосия» мадрасаси яқинидан бир ҳовли сотиб олиб, ўша жойда яшай бошлашни ният қилиб келардим. Ҳозир эса шундай бир ҳовли топдим ва уни уч минг кепакийга сотиб олмоқчиман. Бироқ [шу ўртада бу уйга харидор бўлган] бир амалдор киши пайдо бўлиб, [мен таклиф қилаётган] ушбу нарх устига яна бир оз қўшмоқда, сотувчи эса ҳовлини ўша одамга сотмоқчи. (50^б) Сиздан илтимосим шуки, мулозимларингиз [менга] раҳмлари келиб, у одамга ушбу олди-сотди фикридан қайтишини ва менга ўша ҳовлини сотиб олишга имкон беришини сўраб бир мактуб ёзсалар.

Кенг феълли Амир бу сўзларга жавоб бермасдан, икки ўртада бошланган шоҳмот ўйинини ўйнашда давом этдилар. Ул жаноб бундан ташвишга тушиб, менинг илтимосим ул ҳазратнинг кўнгилларига оғир ботганга ўхшайди, деган гумонга борди.

Шундай қилиб, шоҳмот ўйини тугагач, саховат ва қараманбаи бўлган ул ҳазрат накибларнинг пушти паноҳи бўлган ул жанобга қарата шундай дедилар:

– Фақирлардан бири майдонининг кенглиги ва хоналарининг кўплиги, ҳавосининг мусаффолиги ва сувининг ширинлиги билан ажралиб турадиган, бунинг устига мадрасага яқин бўлган бир ҳовлини сизга тортиқ қилгани яхшими ёки [ўзингиз айтган] ўша ҳовлини сизга олиб беришга ҳаракат қилингани маъқулми?

Улуғ насабли жаноб бу сўзларни эшитиб, ўзларининг хурсанд ва шод бўлганликларини билдирдилар ва [унга тортиқ қилиниши айтилган ўша ҳовлини олишга] умид боғладилар.

Шундан сўнг юкори мансабли Амир ул Ҳазратнинг девонига тегишли ҳисобланган ва ҳақиқатдан ҳам кўнгилни яйратувчи бир жой бўлган Мавлоно Муҳаммад Муиннинг ҳовлисини ул жанобга инъом қилиб, у кишини омадли кишига айлантирдилар.

Байт:

Гулнинг хиди хулқингга қариндош бўлгани сабабли
Булбуллари юзта тил билан мақтайди.

Шунингдек, салобат ва виқорга эга бўлган бу Амир ғам-қайғуларни кетказувчи сон-саноксиз боғлар ва қувончга қувонч қўшувчи кўплаб маконларни саййидлар, олимлар ва фозилларга инъом қилганлар. Шунингдек, бир қанча яхшигина экинзорлар ва қулай (51^а) коризларни аъло ҳазратлари, шаҳзодалар ҳамда ифбат чодирининг покизалик чимилдикларида ўтирганларга ҳадя этганларки, ҳаёл ҳисобчиси уларнинг сонини санашга ожиз эканлигини тан олади.

Ҳар гал олий даражали Соҳибқирон бирор жойга сафарга чиқишни ихтиёр этганларида бу саховатли Амир катта миқдордаги пулни ул Ҳазрати олийлари ва шаҳзодаларга назр сифатида тортиқ қилар, шунингдек, амирлар, вазирлар, садрлар ва ичкилардан тортиб [Соҳибқирон Султонга ҳамроҳ бўлган] мулозимлар ва қўшинлар карвонидаги барча хизматчиларгача бўлган кишиларни ўзларининг инъом ва эҳсон дастурхонидан баҳраманд этардилар.

Ҳазрати олийларининг юришдан қайтган чоғларида ҳам худди шу тарзда назр-ниёзу эҳсонлар кўрсатардилар. Масалан, олий манзилатли Соҳибқирон Балх сафарида қайтиб, Қандаҳор томон йўл олган чоғларида [ул Ҳазрат] тортиқ қилган нарсалар қуйидагилардан иборат бўлди: йигирма беш туман кумуш пул, минг ман ипак, минг харвор ғалла. [Ул Ҳазрат] шу сафар қарийб минг динор миқдоридagi пулни ҳарам аҳлига ва шаҳзодаларга тухфа ҳамда амирлар ва давлат устунларига ҳадя этдилар.

Шунингдек, дўстларни сийловчи Соҳибқирон ҳар гал хайру эҳсон денгизи бўлган бу Амирнинг уйига ташриф буюрганида ҳисобсиз пул, кўкка сапчийдиган отлар, нафис буюмлар ва табаррук нарсалардан шунчалик кўп ҳадя қилар эдиларки, уни таърифлашга тил ожизлик қилади.

Шундай ҳолатлар ҳам кўплаб юз берганки, Соҳибқирон Султон саройи амалдорлари айрим зарурий харажатлар учун катта миқдордаги пулни [солиқлар сифатида тўлаш учун] халқ зиммасига юклашмоқчи бўлишганида, қалби денгиздай кенг бўлган бу Амир халқ (51⁶) қийналиб қолмаслиги ва бу нарса салтанат қасри пойдеворининг ларзага келишига сабаб бўлмаслиги учун ўша пулни ўз хазиналаридан тўлаб юборардилар.

Жумладан, ушбу сатрлар муаллифига маълум бўлишича, ҳижрий-қамарий 906 йилнинг бошларида (милодий 1500 йилнинг июль-август ойлари) Соҳибқирон Султон Мозандарон вилоятига ташриф буюрганларида хукмронликнинг пушти паноҳи бўлган Амир Муборизиддин Муҳаммад Валибек (Аллоҳ уни соғ-саломат асрасин) номига зарур харажатлар учун Ҳирот шаҳри ва унинг атрофларидаги қишлоқлар аҳолисидан юз минг динор миқдоридagi пул ундирилсин, деган муборак фармон келди.

Ул жаноб ушбу пулдан эллик минг динорини [Ҳирот атрофидаги] қишлоқлардаги ер эгалари ҳамда бойлардан ундириб, тўплади, қолганини эса Ҳирот шаҳри аҳолисидан киши жон бошига ёки қулар сонига қараб ундириб чиқишга қарор қилди.

Бироқ бирор бир ишга ушбу саодатли Амир билан маслаҳатлашмасдан киришмасликлари сабабли ул ҳазратнинг ноибларидан бирини чакириб, [маслаҳат сўраш мақсадида] ушбу режани маълум қилди.

[Ул Ҳазрат бунга] жавобан:

– Шу пайтда халққа ўринсиз солиқ солинишини олий манзилатли Соҳибқирон салтанати учун муносиб иш деб билмайман, – дедилар-да, ўша пулни ўз ёнларидан тўлаб юбордилар.

Жудаям кўп кишилар ул ҳазратнинг ҳақларига дуолар қилиб, ул зотга санолар айтишди.

Маснавий:

Денгизу конни ҳам ҳадялар этдинг,
Денгизу кондан ҳам сен устун келдинг.
Кон сенинг дастингдан тошга кўмилди,
Дастингдан денгиз ҳам юзларин юлди.

Ўнинчи мақсад

ТОПҚИРЛИКЛАР ВА ҲАЗИЛ-МУТОЙИБАЛАР БАЁНИ

«Мен зуккоман», дегувчи ширин тилли тўти ва «мен сўзга чечанман», дегувчи хушовоз булбул (Муҳаммад (с.а.в.) пайгамбар) (уларга энг гўзал салавотлар ва энг улуғ саломлар бўлсин), мўмин (52^а) ҳазилкаш ва ширинсўз, мунофиқ эса хўмрайган ва аччиқ тилли бўлади, деб айтади. Амир ал-мўминин Али алайҳиссаломнинг ўзидан гавҳарлар сочувчи ҳикматларидан бирида шундай дейилади: «Бирор киши бадахлоқлик ва бадқовоқлик доирасидан чиқиб кетишга сабаб бўладиган даражада ҳазил-мутуйиба қилса, бунинг ёмон жойи йўқ».

Шунга кўра, баъзида дин улуғлари ва яқин йўлидан юрувчи солиқлар ҳам ҳазил-мутуйиба қилишар ва латифалар дуррини баён ипига тизишарди. Ҳатто Ҳазрати расулдан ҳам кўплаб ҳазиломуз гаплар нақл қилинган бўлиб, улар одамлар орасида оғиздан-оғизга ўтиб, тилларда дoston бўлиб кетган.

Ҳақиқатан ҳам бир мудом тунд бўлиб юриш кўнгил кўзгусини хиралаштириб қўяди ва ҳазиломуз сўзлар сайқалидан бошқа бирор нарса уни тиниклаштира олмайди. Ҳақиқатлар паноҳи бўлган Ҳазрати Махдумий (Аллоҳ унинг қабрини нурга тўлдирсин) бу тўғрида назм йўли билан шундай деганлар:

Қитъа:

Бир бахтли гар ҳазил қилса уни айблама,
Ақлу диннинг аҳкомида бу ишдир жоиз.
Кўнгил кўзгу, тундлик эса кўзгудаги занг,
Тозаламок маҳол ушбу зангни ҳазилсиз.

Ушбу муқаддимани келтириш орқали айтмоқчи бўлганимиз шуки, Ҳазрати султоннинг яқин кишиси бўлган ул олий Ҳазрат (Алишер Навоий) (Аллоҳ ул зотнинг қабрларини табарруқ

килсин) баъзида ширин ва ёқимли сўзлар чиқувчи тилларига ҳазил-мutoйибалар келтириб, ўринли бўлган ҳолатларда латифасифат сўзларни баён ипига терардилар. Бундай сўзлар ул ҳазратнинг нозик зеҳни ва муборақ таъбининг ўткирлигидан далолат берганлиги сабабли улардан айримларини келтиришга журъат қилинади. Худонинг ўзи ишимизга мадад берсин.

Топқирлик

Султон Саъид [ҳукмронлиги] замонида кунлардан бир куни Худо ёр бўлган ушбу Амир Паҳлавон Муҳаммад Абу Саъид билан «Боғи сафед»да сайр қилиб юрган эдилар. Шу пайт Паҳлавон Муҳаммаднинг танишларидан бўлган Юсуф деган бир киши учраб қолди. У айрим (52⁶) вазирлардан шикоят қилиб, шундай деди:

— Улар менинг сувимни тортиб олдилар. Мен бу тўғрида Мирзога арз қилгани келган эдим. Бироқ ясовулар мени ичкарига киритишмади. Ваҳоланки менинг ночорлигим шу даражага етганки, ҳар куни овқатланиш пайтида ундан-бундан бироз нон тилаб олиб, ўша билан кун ўтказмоқдаман.

Шунда ул Ҳазрат қуйидаги байтни унга ўқиб бердилар.

Байт:

Шоҳ эшигидан нон тилаган тиланчи
ўз суви билан қўлини ювиб қўлтиғига урмоғи керак.

Топқирлик

Самарқандда чирой ва ҳуснда тенгсиз Бобур исмли бир ёш тикувчи бўлиб, у бир гал ушбу саодатли Амир учун унинг мулозимлари олдида кийим бичди. Шу аснода ул Ҳазратдан, менга бирор муаммо ўргатинг, деб илтимос қилди. [Шунда] ул Ҳазрат «Бобур» номли қуйидаги муаммони унга ўқиб бердилар.

Байт:

Тақдирнинг ўзи сенинг қаддинг учун қабо тикади,
эй йигит, қофдан қофгача (бутун дунёда) ном чиқаргин.

Топқирлик

Золим кишилардан бўлган ва бир қанча вақт аъло ҳазрат саройида вазирлик каби юқори даражага етишган Мавлоно Со-неъий бошига катта салла ўраб юрарди. Кунлардан бир куни унинг номаъкул ишлари олам Соҳибқиронининг куёшдек нур сочувчи кўнглига маълум бўлгач, ундан ғазабланиб, унинг бо-шидан салласини олиб ташлашларини буюрдилар. Шунда ўша ерда бўлган тенгсиз Амир икболи баланд подшоҳга юзланиб, куйидаги мисрани тилга олдилар:

Мисра:

Бошидаги юкни енгиллатган экансан, энди бўйнидаги юкни ҳам енгиллатгин, *(яъни салласини олиб ташладингми, энди калласини ҳам олиб ташла).*

Топқирлик

Бир пайтлар машҳур кишилардан бирини мазҳабдан чиқиб кетганлик ва эътиқодини бузганликда айблаб, бу масалани текшириб кўриш ва аниқлаш мақсадида уни олий тахт пойига олиб келган эдилар. (53^a) Шу сабабли ҳам ўша киши эътиқоди пок бўлган Амирдан ўзини олиб қочиб юрар, ул зот билан бир жойда бўлиб қолишдан сақланарди.

Иттифоқо, кунлардан бир куни ул Ҳазрат Амир Саййид Иброҳим Қумийнинг уйига бориб, у ерда ўша кишини кўриб қолдилар. Шунда Саййид Иброҳим омад кулиб боқувчи Амир-нинг олдида ўша кишига қарата ҳазил йўсинида шундай деди:

– Ўз эътиқодингизни тузатишга уринсангиз ва аҳли сунна ва-л-жамоа мазҳабида мустаҳкам бўлсангиз яхши бўлар эди. Шунда ҳамма сизга нисбатан дўстона муносабатда бўлиб, меҳр-муҳаббат билан муомала қилган бўларди.

У киши бунга жавобан: – Мен сизнинг мазҳабингиздан бошқа мазҳабда эмасман, менинг эътиқодим ҳам сизнинг эътиқодингизга тўғри келади, – деб айтди.

Ул Ҳазрат эса бу гапни эшитишлари билан дарҳол қуйидаги оятни ўқидилар: «Иброҳим яҳудий ҳам, насроний ҳам бўлмаган, балки тўғри йўлдан тоймаган [ҳаниф] мусулмон бўлган»¹.

Топқирлик

Бир сафар Фарангдан Ҳиротга бир соат қутиси олиб келганларида олиймакон Амир даргоҳининг мулозимлари жумласидан бўлган Мавлоно Ҳожи Муҳаммад Наққош ҳам худди шундай бир кути яшашга даъво қилди. Шунга кўра унга ёрдам бериш учун бир темирчи ҳам тайинлашди. Кунлардан бир куни ўзига етган ҳар бир зарарни [қўшимча] фойда қилиш орқали қоплашга одат қилган бозорчиларнинг йўриғини қилиб, олий насабли Амирнинг ҳузурида шундай деб қолди:

– Соат қутисини яшашга ёрдам бериб юрган кунларимда кўплаб қийинчилик ва мусибатлар бошимга тушди. Жумладан, кизим Худонинг раҳматига етишди (53⁶).

Ул Ҳазрат [унинг бу гапига жавобан] дарҳол унга қуйидаги оятни ўқидилар: «Ажаллари етганда, бирор соат кечиктира олмайдилар ҳам, олдинга ҳам сура олмайдилар»².

Мутоийба

Бир куни юкори мансабли Амир [муружаат қилиб келганларнинг] арзлари ва шикоятларини тинглаб ўтирганларида, бир аёл келиб, девон хизматчилари жумласидан бўлган Саййид Мирондан шикоят қилиб қолди. Ул Ҳазратнинг буйруғига биноан Саййид Миронни бу ерга чақириб келдилар ва ўша заифанинг ёнига ўтирғиздилар.

Амирлар ва давлат устунлари Саййид Миронга ҳар доим ҳазил-мутоийба қилиб юришарди, бунинг устига ўша аёл ўта хунук эди. Шундан келиб чиқиб, амирлардан бири ҳазиллашиб:

¹ Куръони карим, «Оли Имрон» сураси, 67-оят.

² Куръони карим, «Юнус» сураси, 49-оят.

– Бу аёл Сайид Мироннинг маъшуқаси бўлса ажаб эмас, – деб қолди.

Ул олий ҳазрат бу гапни эшитиб жилмайдилар. Сайид Мирон ул Ҳазратнинг кайфиятлари яхши эканлигини кўргач, жавобгарликни ўз бўйнидан соқит қилиш учун баъзи сўзларни айтишга киришди. Жумладан, Амир Сорбон Али бизнинг алоқамиздан хабардорлар, деди. Ул Ҳазрат [унинг бу гапига жавобан] қуйидаги байтни ўқиди.

Байт:

Ошиқ билан маъшук ўртасида бир сир бўлиб,
Уни туябоқар бўлган киши (яъни, сорбон) билади.

Мутойиба

Олий шаънли Амирнинг танишларидан бўлган бир кампир бир тегирмон борасидаги даъво юзасидан тинимсиз девонга келиб-кетар ва жанжал қиларди. Ул ҳазрат унга насихат қилиб:

– Бундай ишлар учун эринг келиб-кетгани маъқул, – дедилар.

У [кампир] бунга жавобан:

– Тирикчилигимизнинг ўтиши ана шу тегирмоннинг тасаруфимизга ўтишига боғлиқ, шу сабабдан мен эрим билан бир-галикда бу ишнинг орқасидан югураимиз, – деди.

Ул ҳазрат яна бир марта, аёлларнинг бундай ишлар кетидан югуриб юриши муносиб иш эмас, дедилар-да, қуйидаги байтни (54^a) чиройли сўзлар жарангловчи тилларига келтирдилар.

Байт:

Эркакнинг тез юргани, аёлнинг эса секин ҳаракат қилгани яхшидир. Агар [тегирмондаги] тошнинг ҳар иккаласи ҳам [бараварига] айланса, ун чиқмайди.

Топқирлик

Бир пайтлар Мирзо Иброҳим Туркмон хусну жамолда замонасида ягона бўлиб, ул олий ҳазрат (Аллоҳ ул зотнинг қабр(лар)ини табаррук қилсин) унга нисбатан илтифот ва иноят кўрсатарди(лар).

Бир куни шахзоданинг айрим бебошларга қўшилиб, ичкиликбозликка берилиб кетганлиги тўғрисидаги гап ул Ҳазратнинг қулоқларига етиб келди. Шундан сўнг кунлардан бир куни унга [бундай ёмон одатни ташлаши зарурлиги тўғрисида] насиҳат қилдилар.

Мирзо Иброҳим қаттиқ хижолатдан бошини эгиб қолди ва ердан майда тошларни олиб, ҳар томонга ота бошлади. Тўсатдан ўша тошлардан бири олижаноб Амирнинг олдида турган гулоб шишасига келиб тегди-да, чил-чил синдирди. Ул Ҳазрат дарҳол тилларига қуйидаги байтни келтирдилар.

Байт:

Барча тошбағирлар билан гул рангидаги майни ичасан.
Бизнинг айбимиз нимаки, шишамизга тош отасан.

Топқирлик

«Ҳавзи моҳиён» («Балиқлар ҳовузи») мажмуаси олиймакон Амирнинг эътибори туфайли ишланиб тугалланиш бе-заги ва қурилиб битказилиш зийнатиға эга бўлгач, бир дарвешга ўша ерда истикомат қилиб, ушбу ҳовузга қараб туриш вазифасини топширдилар. Шу чоғ ул Ҳазратнинг мулозимларидан бири:

– «Ҳавзи моҳиён» мажмуаси қоровулининг маошини бир йилда бир мартадан тўлаб турайликми ёки бир ойда бир мартадан? – деб сўраб қолди.

Юқори мансабли Амир [бунга қуйидаги мисра билан] жавоб берди.

Мисра:

Унга «моҳиёна» (ойлик иш ҳақи) белгилайман.

Мутойиба

Ширинсўзлиги ва гўзал ахлоқи билан ўз тоифасидаги бошқа кишилардан бутунлай ажралиб турадиган Мир Сарбараҳна Соҳибқирон Султон мулозимлари томонидан (54^a) Хожа Хусайн Кирангий билан биргаликда садрлик лавозимига тайинланиш шарафига муяссар бўлгач, ҳидоят нишонли Амирнинг ҳузурига келиб, шундай арз қилди:

– Менинг саййид деган номим, ёшимнинг улуғлиги ҳамда сизнинг мулозимларингиздан эканлигимга қарамасдан, Хожа Хусайн мендан устунроқ бўлишни истайди. Бироқ сиз олий ҳазратнинг муборак эътиборлари туфайли ўзининг бу мақсадига ета олмайди, деб умид қиламан.

Шу чоғ буюкликка интилувчи бу жанобнинг ёшлик чоғларида қилган тиланчиликлари ул ҳазратнинг эсларига тушиб, қуйидаги байтни унга ўкиб бердилар.

Байт:

Садрлик лавозимини тиланчиларга топширишган экан, мансабда ҳаммадан ҳам юқорироқ бўлсанг керак, деб умид қиламан.

Топқирлик

Мирзо Иброҳим ҳукмронлиги даврида унинг ўғли Алоуддавла чиройли ва кўркем йигит эди. Кунларнинг бирида ул олий ҳазрат (Аллоҳ ул зотнинг қабрларини табаррук қилсин) бир жойда бир гуруҳ шеърят аҳли билан бирга ўтирганларида тўсатдан шахзода кириб келди. Шу пайт ҳусну жамолда ўз даврининг Юсуфи бўлган мухрдор Амир Султон Маҳмуд Тағойий ҳам [ул ҳазратнинг] ҳузурига келиб қолди. Шунда ўша ерда ўтирган шеърят аҳлларида бири шахзодага атаб қуйидаги матлаъни ўқиди.

Байт:

Бутун оламнинг ширинлиги у билан бўлган ўша бўғдойранг [гўзал йигит], қип-қизил лаб, кулиб турган юз ва шодон дил ҳам унга хосдир.

Ул Ҳазрат шартта [шаҳзода билан кетма-кет кириб келган] Амир Султон Маҳмудга бағишлаб ушбу ғазалнинг иккинчи байтини тилга олдилар.

Байт:

Ширинсўзлар подшоҳлар бўлсалар-да, аммо у шу замон Сулаймони бўлиб, муҳр ҳам ундадир. (55^a)

Топқирлик

Бир гал ул олий Ҳазрат (Аллоҳ ул зотнинг қабрларини табаррук қилсин) Амир Низомиддин Шайх Аҳмад Суҳайлий ва Амир Ҳожи билан биргаликда сайр қилиб юрар эдилар. Бир жойга етганларида ҳаво исиб кетганлиги туфайли Амир Аҳмад Ҳожининг шахсий соқчиларидан бири бўлган, гўзал юз ва келишган қоматга эга бўлган ва эгнига яшил кийим кийиб олган Муҳаммад номли йигит унга соя қилишни бошлади. Шунда ушбу ёш йигитга меҳр қўйган Амир Низомиддин Шайх секингина:

– Дунёнинг мансаби ва обрў-эътибори қизиқ нарса экан. Шу туфайли шундай бир гўзал ой тик турганича бу одамга соя қилиб турибди, – деди.

Ул Ҳазрат [унинг бу гапига] жавоб тариқасида қуйидаги байтни ўқидилар.

Назм:

Кимки тик қоматли ўша сарвнинг соясида бўлса,
Жойи Муҳаммаднинг яшил байроғи остида бўлади.

Топқирлик

Олий мартабали ушбу Амир Жом машойихларидан биридан:

– Шайхулислом Аҳмад Жом Жандапил (Худо унинг азиз қабрини табаррук қилсин) мақбараси айвонининг баландлиги тахминан неча заръ, – деб сўрадилар.

– Қирқ олти [заръ], – деб жавоб берди у.
Ул ҳазрат дарҳол куйидаги мисрани ўқидилар.

Мисра:

Сочдан қурилган тоқ жаҳонда ягона бўлгай.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, «мў» (соч) сўзи жумал ҳисобида қирқ олти сонини англатади.

Мутойиба

Бир куни соф кўнгилли Амир кутлуғ сўзларни баён этувчи тили билан сўзга чечанлик ва зукколик борасида замона шоирлари ва закийларининг саромади бўлган Хожа Осафийга насиҳат қилиб:

– Мен сенга ҳайрон қоламан. (55⁶) Истеъдодингнинг юкорилиги ва зеҳнингнинг ўткирлигига қарамасдан, шеър ёзиш билан кам шуғулланасан, барча вақтингни кераксиз ишларга сарфлаб юрасан, – деб қолдилар.

[Бироқ у] бунга жавобан:

– Шу пайтларда борган сайин кўпроқ шеър ёзишга машғул бўляпман. Масалан, кеча кечаси икки ақчалик шам ёниб битгунча икки юз байт шеър ёздим, – деди.

[Шунда] ул ҳазрат [ҳазиллашиб]:

– Унда ёзган шеърларингизнинг ҳар юз байти бир ақча экан-да, – деди.

Топқирлик

Мусиқа ва мақомлар фанида ўз даврининг ягонаси бўлган Мавлоно Алишоҳ Бу бир куни ул олий Ҳазратга (Аллоҳ ул зотнинг қабрларини табаррук қилсин) арз қилиб:

– Сизнинг беҳад илтифотингиз ва марҳаматингиздан умидим шуки, ҳар ой [маошимни олай деб] мулозимларга бош оғриғи бўлиб юрмаслигим учун, вақф ишларини бошқарувчи-

ларнинг олти ойлик маошимни биратўла [олдидан] беришлари тўғрисида буйруқ чиқарсангиз, дегандим, – деди.

– Мавлоно, – деди [ул Ҳазрат] бунга жавобан, – умримиздан [олти ойи тугул] олти куни колганми, йўқми, бизга маълум эмас. Шундай экан, нима сабабдан бизга омонат берилган бу ҳаётга бунчалик ишониб, биратўла олти ойлик маошингизни беришларини сўраяпсиз?

[Аммо] Мавлавий жаноблари:

– Сиз ўша пулларни менга беришлари тўғрисида буйруқни бераверинг, борди-ю [олти ой ичида] ўлиб қоладиган бўлсам, гўр-кафанимга яраб қолар, – деди.

[Шунда] ул ҳазрат:

– Оббо, ўлигиям бир бало, тиригиям бир бало, деганлари сиз экансиз-да, – деб жавоб берди.

Топқирлик

Астробод вилояти асли ва негизини эзгулик ташкил этувчи Амирнинг адолати соясида обод ва фаровон бўлган даврдаги кунлардан бир куни ҳаво бир неча марта ўзгарди. Ул Ҳазрат унинг ҳузурида бўлган ўша вилоят аъёнларига қарата:

– Ажабо, бугуннинг ўзида ҳаво бир неча марта ўзгарди, – дедилар. (56^a)

Улардан бири бунга жавобан шундай деди:

– Шаҳримизнинг яхши жиҳатларидан бири ҳам шундаки, бир куннинг ўзида [бир йилдаги] тўрт фаслнинг ҳавоси намоён бўлади.

Шунда [она шаҳри Ҳиротни соғиниб юрган] ул олий Ҳазрат шундай дедилар:

– Ҳа, тўғри [айтасиз], бу шаҳарнинг бир куни бир йилга тенг экан.

Мутойиба

Бир сафар саховат майдонининг чавандози [бўлган бу зот] ўзининг ғаройиб гавда тузилиши ва ажойиб сўзлари билан

олдинги сўз усталари орасида ажралиб турадиган Мавлоно Шаҳобиддин Мудаввинга марҳамат назари билан боқиб, унга эгар-жабдукли бир от инъом этдилар. Шундан сўнг жаноби Мавлавий ўзига кўрсатилган бу илтифот сабабли ўзини ул Ҳазратнинг яқин кишилари жумласидан ҳисоблаб, [ул Ҳазратга бўлган] хизматкорлик ва мулозимликни ҳаддидан ошириб юборди.

Жумладан, қачонки [ул Ҳазрат] отга миниб, бирор жойга борадиган бўлсалар, доимо у киши билан бирга борар ва ёнларида хизматда бўлар, [қайтиб келиб, отдан] тушганларидан сўнг ҳам бир лаҳза бўлса-да эшиклари олдидан кетмасди.

Нихоят лутф ва қарам манбаи бўлган бу зот унинг бу қилиқларидан жудаям безор бўлиб, сабр қосалари тўлди. Бирок ул ҳазратнинг олий хулқ-атвори унинг кўнглини ранжитиб, унга очиқчасига, бундан кейин менинг хизматкорлигим ва мулозимлигимни қилма, дейишга йўл бермас эди. Шу сабабли ул Ҳазратнинг буйруғига қўра, мулозимларидан бири йўлда чопарларга ўхшаб унинг йўлидан чиқиб, [маълум масофагача фойдаланиш шарти билан] ундан отни олди-да, сўнгра тезда бозорга олиб бориб сотиб юборди.

Жаноби Мавлавий уни ҳақиқатдан ҳам чопар бўлса керак, деб ўйлаб, [маълум масофадан кейин отини олишни мўлжаллаб] катта машаққат билан бир-икки тош йўлни пиёда босиб ўтди. Бироқ [шунча масофадан кейин ҳам] отидан бирор нишон топмагач, уни ўта қийин ва танг аҳволга солиб қўйган бу ҳодисадан ҳайрону сарсон бўлганича саховат денгизи бўлган Амирнинг ҳузурига шошилди.

[Жаноби Мавлавий] бошига тушган бу саргардонлик тўғрисида гапириб бергач, ул ҳазрат:

– Биз отингнинг пулини сенга берамиз. (56⁶) Фақат шу шарт биланки, бундан кейин ўзингда от сақламайсан ва бирор жойга бораётган чоғимизда бизга бош оғриғи бўлмайсан, – деди.

[Жаноби Мавлавий:]

– Бўпти, розиман, – деб жавоб берганидан сўнг, ул Ҳазрат:

– Ўша белгиланган пулни Мавлонога беринглар, – деб буюрди.

Шундан сўнг ўша сохта чопар унга тўксон тўрт танга санаб берди. Жаноби Мавлавий бундан ажабланиб:

– Менга инъом қилинадиган пул юз танга бўлиши керак эди, нега олти танга кам берилмоқда? – деб сўради.

Шунда ўша ерда турганлардан бири жавоб берди:

– Отингизни [бозорда] ундан юқорироқ нархга олишмади.

Мутойиба

Эзгулик биноларига асос солувчи бу зот [ҳижрий-камарий] 904 йилда Ҳирот жоме масжиди (Аллоҳ таоло уни ўз қутлуғ баракотлари билан мустаҳкам қилсин) биносини янгилаш ва безатишга қаттиқ киришган чоғларида ўша табаррук маконнинг [таъмирлаш ишлари] лойиҳасини тузишни улуғлик белгиларига эга бўлган, Хожа Мирак Наккош лақаб-би билан танилган Саййид Рухуллоҳ деган кишига топширишди.

Бирок бу жаноб бу ишда эътиборсизлик ва сусткашликка йўл қўйиб, [тегишли чизмаларни чизишда] қалам ва қоғозга кечроқ қўл урди. Натижада кошинкорлар (ишни бошлаёлмасдан) кутиб қолдилар.

Бу аҳвол давом этиб, иш ҳаддан ортиқ чўзилиб кетганидан, бунинг устига [ишни тезлаштириш мақсадида унга берилган] насиҳатлар ва [унга қилинган] дўк-пўписалар ҳам фойда бермаганидан кейин, соф кўнгилли Амир [бу ишни тезроқ битказиш мақсадида] қизиқ бир ҳийла ўйлаб топди. Хожа Мирак Ҳирот атрофидаги қишлоқлардан бири бўлган «Сапедравон» қишлоғига бориб, дам олаётган чоғида Хожа Жалолиддин Муҳаммадга, Хожа Мирак олий девондан олган озуқа учун беш минг динор кепакийни қайтариши тўғрисида тўлов талабномаси ёзиб беришини буюрдилар.

[Хожа Жалолиддин Муҳаммад ул Ҳазратнинг буйруғига кўра, тўлов талабномасини ёзди ва] бу ҳужжатни ушбу саййид (57^а) танимайдиган икки нафар мулозимнинг қўлига бе-

риб, мана шу кишлоққа бориб, Хожа Миракни топишларини, уни қаттиқ сиқувга олиб, ундан ушбу пулни ундириб олишга ҳаракат қилишларини, ўзларини олам аҳли шахзодаси Фаридун Ҳусайн Мирзонинг навкарлари деб таништиришларини буюрди.

Бу икки киши дарҳол ўша кишлоқ томон от солиб, Хожа Миракни топдилар ҳамда унга нисбатан дўк-пўписа ва зўравонлик қўллаб, айтилган пулни дарҳол топиб, тўлашини буюрдилар.

Улуғлик белгиларига эга бўлган бу зот бу ҳолатни кўриб хайратга тушаркан:

– Мени шаҳарга олиб боринглар, ушбу тўлов талабномасини бекор қилдирай ёки ушбу пулни тўплашга киришай, – деди.

Шундан сўнг улар уни ўз уйларига олиб кетдилар ва бир кечаси ўша ерда сақладилар. Эртаси куни улуғлар пушти паноҳи бўлган бу зот қаттиқ ялиниб-ёлворган ва зорланган ҳолда ушбу сохта қарз ундирувчилардан:

– Мени Жоме масжидига олиб боринг, шояд Амир ҳазратлари менинг ҳолимга раҳмлари келиб, амирлар ва девон ходимлари олдига ўз одамларини юборсалар, шунда сиз олиб келган тўлов талабномасини бошқа бирор жойга ўтказиб, бу пулни тўлаш масъулиятини менинг зиммамдан олиб ташласалар.

Улар бу илтимосни қабул қилиб, Хожа Миракни масжидга олиб келдилар. Ушбу жаноб ул олий ҳазратнинг ҳузурларига бориб, кўзларига ёш олиб, шундай деди:

– Қашшоқликдан ўта қийналиб турган бир пайтимда менинг номимга беш минг динор кепаккий миқдоридаги маблағ ёзишибди. Иноят қилиб, бирор чорасини топсангизу бу тўлов талабномасини қайтарсалар, умид қиламанки, менинг улуғ аждодларим сиздан узр сўраш расмини бажо келтиришади.

Ул Ҳазрат шундай жавоб бердилар:

– Бу тўлов талабномасини қайтариш анчагина қийин иш. Шунга қарамасдан имкони борича [уни қайтаришга] ҳаракат қилиб кўрамыз. (57⁶) Фақат шартимиз шуки, сиз ўн беш кун муддат ичида бизнинг кўнглимизни ушбу табаррук маконнинг [таъмирлаш ишлари] лойиҳасини тузиш ташвишидан қутқарасиз.

Хожа Мирак бу таклифни бош устига қабул қилиб, бу тўғрида қуйидаги мазмунда бир тилхат ҳам ёзиб берди: «Агар ваъда қилинган муҳлатдан бир кун ҳам ўтса, айтилган маблағни тўлаш борасидаги жавобгарликни сўзсиз бўйнимга оламан».

Шундан сўнг ул Ҳазрат Амир Камолиддин Султон Хусайнга:

– Хожа Миракни олиб келган қарз ундирувчилар билан бирга девонга бориб, қандай йўл билан бўлса-да, ушбу тўлов талабномасини бекор қилдиринг, – деб буюрди.

Саййид жаноблари эса қувониб кетганича ўз уйи томон отилди ва [таъмирлаш ишлари] лойиҳасини тузишга киришиб, [тўлов хужжатидан бўлган] катта ваҳима ва қўрқув туфайли ўша ишни тугатмагунига қадар ўз уйидан ташқарига чиқмади.

ХОТИМА

АЙРИМ ҒАРОЙИБ ҲОЛАТЛАР ВА
АЖОЙИБ ҲИКОЯТЛАР БАЁНИ

Олиймакон хоқон Шоҳрух Султон вафотидан сўнг Хуросон вилоятлари ва шаҳарларида тартибсизликлар ва бошбошдоқликлар бошланиб кетгач, олий мартабали ушбу Амирнинг улуғ отаси ўзининг азиз бола-чақаларини олиб Шерозга кетди. У ерда бир неча йил яшаганларидан сўнг, она юрт муҳаббати тақозоси билан Язд чўли орқали Хуросон томон йўл олдилар.

Тунда йўл юриб кетаётган чоғларида барчада уйку ғолиб келиб, у пайтларда хали ёш бола бўлган ул олий Ҳазратни кўриқлаб бориш эсларидан чиқиб қолди. Ул Ҳазрат ҳам уйкуга кетиб, от [улар кетаётган] йўлдан адашди ва бошқа томонга кетиб қолди. Бир оз йўл юрилганидан сўнг [ул Ҳазрат] эгардан ерга ағнаб тушдилар. Бирок йўлда жудаям толиққанликлари ва каттиқ уйкуга кетганликлари сабабли уйғонмадилар. От ҳам ҳориганлигидан ўша ерда тўхтаб қолди.

Турғун ва сайёр осмон жисмларининг сарвари (яъни, қуёш) чўл ва даштнинг барча томонларини (58^a) кўнгил нури билан мунаввар айлагач (яъни, тонг отгач), кичик ёшли [бўлса-да] тиришқоқ ва кўп нарсани билувчи [бўлган ул Ҳазрат] уйқудан кўз очиб, бу бепоён чўлда ўзларидан бошқа ҳеч ким йўқ эканлигини кўрдилар. Шундан сўнг [ул Ҳазратни] кўркув босди. Бирок ўткир ақллари ва кучли иродаларига таянган ҳолда, ўзларича «ҳозир дод-фарёд қилишдан фойда йўқ, [ундан кўра] Хуросон томонга олиб борадиган йўлни топишга [ва унга тушиб олишга] ҳаракат қилиш керак», деб ўйладилар.

Шундан сўнг омад отига миниб, ўткир ақл-заковатларини ишга солганларича [Хуросон томонга олиб борадиган] йўлни топдилар ва олдинга қараб йўл олдилар.

Бир оз йўл юриб, [иссиқ] ҳарорат хавонинг қоқ юрагини ҳам ишғол этгач (яъни, ҳаво қизиб кетгач), илоҳий файзлар

тушадиган макон бўлган ул ҳазратда чанқоқлик ғолиб келиб, ҳолдан тойиб қолишларига оз қолди.

Шу чоғ узоқдан гумбаз катталигидаги бир қора кўзга ташланди. [Ўша нарсага қараб] бир оз йўл юргач, ўша нарсанинг олдингидан ҳам кичикроқ бўлиб кўринаётганлигини сездилар. У бирор отлик бўлса керак, деб ўйладилар. Шундай қилиб, [ўша нарсага] қанчалик яқинроқ борсалар, у шунчалик кичрайиб борарди. Энди уни дубулғанинг ғилофи бўлса керак, деб ўйлай бошладилар.

[Шуни айтиб ўтиш лозимки.] чўлларда сезги аъзоларининг янглишиши сабабли узоқдаги нарсалар жудаям катта бўлиб кўринади. Ниҳоят ўша нарсанинг олдига етиб борганларида унинг сув тўла офтоба эканлигини кўрдилар. Ўша сувдан ичиб, [ғойибдан] бандаларига совғалар бергувчи Зотга шукрлар айтдилар. Ҳаммасидан ҳам ҳайратланарлиси шу эдики, Яздан йўлга чиққанларидан буён чучук сув топмаган эдилар. Бу сув эса жудаям ширин эди.

Маснавий:

Унга омад кулиб боккан кишининг
Йўлида банд қолмас ҳаргиз ишининг.
Ишига мингларча тугун тушса ҳам,
Осонгина ечар яратган эгам.

(58⁶) Бироқ охиратда мақталувчи кишилардан бўладиган бу фарзанднинг отаси ва ака-укалари бир манзилда тўхтаганларидан сўнг ул Ҳазратнинг ораларида йўқ эканликларини библиб қолгач, қайғу ва изтироб қарвонлари уларнинг қалбларини эгаллаб олди. Саодатли фарзандларини қанча изламасинлар, уни ҳеч жойдан тополмасдилар.

Ахийри мулозимлардан бирини ул Ҳазратдан бирор нишон топиш учун Язд томонга қайтариб жўнатдилар. У киши бироз масофани босиб ўтгач, ўз хожасининг ўғлига дуч келди.

Шундай қилиб, ул Ҳазрат ўз отаси ва ака-укалари олдига етиб келиб, уларга сувсиз қолиб кетиб, қаттиқ чанқоқликка йўлиққанликлари, сўнгра сув топиб олганликлари воқеасини сўз-

лаб бердилар. Барчалари бу сўзларни эшитиб ҳайрат денгизига ғарқ бўлдилар ва ўша ширин сувдан ичиб кўриш лаззатидан бахраманд бўлиб, илоҳий эҳсоннинг шукрига оғиз жуфтладилар.

Ҳикоят

Султон Саъид (Абусаъид Мирзо) подшоҳлиги замонида илоҳий омад соҳиби бўлган бу Амир бир муддат Самаркандда истиқомат қилдилар. Ўша замонда кунлардан бир куни эрталаб ул ҳазрат ўзларининг мулозимларидан бўлган Мавлоно Пир Аҳмадни чақириб, унга шундай дедилар:

– Кеча тушимда Мирзо Аҳмад Хоразмшоҳ билан бирга бир тоққа чиққан эмишимиз. Шу орада йўл ўртасида катта бир тош ётган бир жойга етиб борибмиз. Олдин Мирзо Аҳмад ўша тошнинг устига чиқибди, сўнгра кўлимдан тортиб мени ҳам унинг устига чиқариб олибди.

Иттифоқо [ул Ҳазрат] ўша куни юқорида номи эслатилган ўша Мирзо билан учрашиб қолдилар. У суҳбат орасида ул Ҳазратга қарата шундай деди:

– Кеча тушимда сиз билан бирга бир тоққа чиққан эмишимиз. Ногоҳ йўл ўртасида ётган катта бир тошнинг олдида етиб борибмиз. Мен ўша тошнинг устига чиқибман-да, сўнгра сизни ҳам кўлингиздан тортиб унинг устига чиқариб олибман.

Шунда ул олий ҳазрат (59^а) унга:

– Мавлоно Пир Аҳмадни чақириб, мен эрталаб унга нима деганлигимни сўранг, – дедилар.

Мирзо Аҳмад ўша одамни чақириб, бу тўғрида сўраб-суриштирди. У [Мирзо Аҳмад кўрган] ўша тушни айнан ўзини айтиб берди. У ерда турганлар бу ғаройиб воқеадан ҳайратга тушдилар.

Ҳикоят

Самарканд шаҳри муборак сифатли Амирнинг нуроний чехраси ёғдусидан жаннат боғига ўхшаб қолган ўша замонда

Амир Низомиддин Шайх Аҳмад Суҳайлий [деган шоир Самарканд ҳокими] Мирзо Султон Аҳмад мадҳида бир қасида ёзиб, таҳрир қилиш ва керакли тузатишлар киритиш учун ул Ҳазратга тақдим этди. Ул Ҳазрат мазкур қасиданинг байтларини ўқиб чиқиб, шундай дедилар:

– Мадҳ этилаётган кишининг исми билан зийнатланган байтдан кейин, гап бир-бирига боғланиши учун, яна бир байт ёзилмоғи керак.

Амирлик намунаси бўлган ул жаноб:

– Ўзим ҳам шундан хавотирланиб тургандим, – деди. – Илтимосим шуки, ўша байтни сиз ёзиб берсангиз.

Ул Ҳазрат:

– Унда мен ҳам ўйлаб кўрай, сиз ҳам бирор нарса ўйлаб топишга ҳаракат қилинг, – дедилар-да, қуйидаги мисрани ўқидилар:

Кўрайлик-чи, фалакнинг ўзи парда ортидан нимани чиқариб кўрсатар экан.

Шундан сўнг ҳар бирлари олдиларига довод, қалам ва бир парчадан қоғоз қўйиб, ўй денгизига чўмдилар. Сўнгра икковлари ҳам бирданига бошларини кўтариб, биттадан байт ёздилар ва бир-бирларига узатдилар. Тасодифан таворуд юз бериб, икковлари ҳам айнан бир байтни ёзишган ва улардаги бирор ҳарф ҳам фарқ қилмас эди. У байт қуйидагичадир:

Байт:

Ёшлик боғининг баҳори, адолат гулшанининг ниҳоли,
Саховат боғининг гули, улуғворлик ариғи бўйидаги сарв.

Ҳикоят

[Бир пайтлар] охирадда мақталувчи кишилардан бўладиган бу Амирнинг кутубхонасида [Хожа] Ёқут [деган хаттот] хати билан кўчирилган ва [ўрталаридан] бир неча варағи йўқолган Қуръон бўларди. Бир гал ул Ҳазратнинг муборак кўн-

гилларига ушбу нафис тухфани такомиллаштириш фикри келиб, Хожа Ҳофиз Муҳаммад Хаттотга (59⁶) ўша тушиб қолган варақларни [қайтадан кўчириб чиқиб] тиклашни буюрдилар.

Хожа Ҳофиз бир неча кун кўчирилиши керак бўлган варақларни Қуръоннинг бошқа варақларига тўла мувофиқ келадиган, [тушиб қолган варақлар ҳажмидан] кам ҳам, ортиқ ҳам бўлмайдиган бир даражада кўчириб тайёрлаш имкони бормикан, деган ўй билан юрди.

Шу аснода ул Ҳазратнинг қўлига Мавлоно Шамс Маъруф деган хаттот томонидан кўчирилган Қуръон [нусхаси] тушиб қолди. [Ул Ҳазрат] ушбу нусханинг кўчирилиш усулининг [Ёкут ал-Мустаъсимий томонидан кўчирилган] ўша Қуръон нусхасининг кўчирилиш усулига яқин эканлигини кўриб, ўша [тушиб қолган варақларни] мана шу нусхага қараб кўчирсангиз, шояд [Қуръоннинг бошқа варақларига] мувофиқ келиб қолар, дея уни Хожа Ҳофизга юбордилар.

Иттифоқо, Мавлоно Шамс Маъруф ушбу Қуръонни Хожа Ёкут томонидан кўчирилган ўша Қуръондан саҳифама-саҳифа, қаторма-қатор кўчирган ва [ушбу икки нусхадаги] бирор-та ҳарфнинг жойлашиши ҳам бир-биридан фарқ қилмас экан. Шундай қилиб ўша [тушиб қолган] варақларни қайта кўчириш осонлик билан амалга ошди.

Ҳикоят

[Ҳижрий-камарий] 905 (мил. 1499/1500) йилда Мовароуннаҳр томондан бедорлик ва огоҳлик аҳлининг йўлбошчиси бўлган Хожа Носириддин Убайдуллоҳнинг ўғли Хожа Яҳё ўта дабдабали ва серҳашам тарзда ҳаёт кечирмокда, Султон Али Мирзо эса унинг маслаҳатисиз бирор ишга қўл урмас экан, қолаверса, ҳар куни унинг олдида бўларкан, деган хабарлар пайдар-пай келиб турарди.

Хуллас, ўша йилнинг охирларида кунлардан бир куни ул олижаноб Амир Саййид Юсуф Ўғлоқчига қарата Худо кўнгилларига солган нарсаларни сўзловчи тилларига шу сўзларни келтирдилар:

– Хожа Яҳё танлаган бундай турмуш тарзи сўфийларнинг хулқ-атвorigа муносиб эмас. Шуниси аниқки, кимки ўз ота-боларининг хулқ-атворлари йўриқларидан четга чиқиб кетса ва узоқлашса, унга жудаям катта зиён-заҳмат етади. Бунга Амир Ҳусайн замонида Самарқанд аҳолисини ўз томонларига оғдириб, уруш байроғини кўтарган (60а) ва мўғул лашкари билан жангга киришиб, шаҳарни Амир Ҳусайн ва Ҳазрати Соҳибқирон (Амир Темур) учун ўз қўлларида ушлаб турган Мавлоно Хурдак Бухорий ва Абу Бакр Наддофнинг бошларига тушган балолар мисол бўла олади. Улардан бири Амир Ҳусайн томонидан қатл этилган бўлса, иккинчиси ўзбек улусига қарашли ўлкаларда сарсон-саргардон бўлди. «Зафарнома» асарида бу тўғрида батафсил ҳикоя қилинган.

Амир Юсуф бунга жавобан:

– Мен «Зафарнома»ни ўқиганман, аммо бу тўғрида ҳикоя қилинган қисми эсимда йўқ экан, – деди.

Ўша куни соф кўнгилли Амир «Зафарнома»дан ўша қиссани топиб, ушбу сатрлар муаллифи орқали ўша амирнинг олди-га юбордилар. Мен («Зафарнома»нинг ўша жойини) унга ўқиб бердим.

Ушбу суҳбатдан бир оз муддат ўтганидан сўнг Самарқанд томондан ўзбек [улуси] подшоси Шохбахт (*яъни, Муҳаммад Шайбонийхон*)нинг Мовароуннаҳрга хужум қилганлиги, у мамлакатда ўз ҳукмронлигини ўрнатганидан сўнг Хожа Яҳёни икки ўғли билан бирга шаҳид қилганлиги тўғрисидаги хабар етиб келди.

* * *

Айтиб ўтиш лозимки, энг яхши хислатларни ўзида намоён қилган бу зотнинг бошидан ўтган ажойиб ҳолатлар ва ғаройиб воқеалар жудаям кўп бўлиб, уларнинг ичида энг ҳайратланарлиси ул Ҳазратнинг касал бўлишлари ва вафот этишлари воқеасидир. Қуйида шу тўғрида ҳикоя қилинади.

ҲАЗРАТИ СУЛТОННИНГ ЯҚИН КИШИСИ БЎЛГАН УЛ ОЛИЙ ЖАНОБНИНГ ЎТКИНЧИ ДУНЁДАН АБАДИЙ ДУНЁГА САФАР ҚИЛИШЛАРИ БАЁНИДА

Айтдимки, оғир бир киссани ёзсам,
Ва фироқ дардидан ҳиссани ёзсам.
Дил қани, у билан ғамни шарҳласам?
Қўл-чи, у билан дил дардини ёзсам?

Барча оқилларга шу нарса маълумки, золим ва маккор замона мудом жаҳон аҳлига жафо озуқасини тутади ҳамда фозиллар тоифасидан бўлган кишиларга аёнки, адоват ва хусуматни ўзига касб қилиб олган фалак дўстлик ва муҳаббат аҳлининг тинч ва осуда умргузаронлигига монелик этади.

Назм:

Куёшин севмади ҳеч ким тонгдайин,
(60⁶) Куймади шафақдек шомлари ғамгин.

Етти Опа-Сингиллар каби бир нарса икки ҳамнафас ўрта-сида муҳаббат ва висол тарҳини чизмаган эди, аммо уларни Тобут Қизлари каби тарқатиб [ҳам] юбормади.

Байт:

Ғамидан ҳеч ким бир дам бўлса-да қайғуга ботмасдан қолмади,
Бу шундай ғамки, бутун умр мотам тутишга сабаб бўлади.

Офат майдони ва хавф маконини руҳ ва осудалик маскани деб бўлмайди, пойдевори мустаҳкам бўлмаган бу ўткинчи харободаги осудалик уйи жойлашган маконга эса ишонч билдириб бўлмайди.

Байт:

Дунё завол ин курган макондир,
Рохат-фароғат унда маҳолдир.
Мотамхонадир қоронғу ва тор,
Унда вафодан на бир нишон бор.

Тинимсиз равишда ҳаракатда ва эврилишда бўлган жонсиз ва жонли мавжудотларнинг ўзгармасдан турғун ҳолатда тургани ва йўқолмасдан боқий қолганини ким кўрибди? Ҳар бири ҳар жойга қараб интиладиган тўрт унсурнинг доимий мавжуд бўлиши ва абадий сақланиб қолишидан умид қилиш қаттиқ янглишиш ва катта хатодир.

Байт:

Дунёнинг бошланиши йўқлигу охири фанодир,
У тўғрида турғунлигу боқийликни ўйлаш хатодир.
Тўрт унсурнинг қаймоғи ҳисобланган одам
Доимо бу тўрт аждаҳони парваришlash билан банд.

Бу воқеадан хабардор бўлган киши бу сўзларни эшитиб, гап нимадалигини тушуниб етган ҳамда ушбу муқаддимани келтиришдан кўзда тутилган мақсад кимнинг [умр] куёши ботганлигини маълум қилиш эканлигини билган бўлса-да, куйида воқеанинг тўлиқ тафсилотини келтиришга қарор қилдик.

[Ҳижрий-қамарий] 906 йил жумоди ул-аввал ойининг охирларида (мил. 1500 йил, 20–22 ноябрь) адолатли Соҳибқироннинг қутлуғ байроғи Астробод юришидан салтанат таҳтининг қароргоҳи томон юзланган, бу қувончли хабар эса кетма-кет ва тўхтовсиз равишда салтанат пойтахти Ҳирот аҳолисига етиб келаётганди. Хоқон давлатининг суянчиғи ва Ҳазрати султоннинг яқин кишиси бўлган ҳидоят нишонли ва улуғ манзилатли олий ҳазрат (61^а) [ўша йили] жумоди ул-охир ойининг еттинчисида, сешанба куни (милодий 1500 йилнинг 29 декабрида) [Соҳибқиронни] кутиб олиш учун Кўса-вия қасабаси томон йўл олиб, Париён работини [ўзларининг]

муборак чехралари нури билан жаннат боғининг рашкини келтирадиган даражадаги гўзал масканга айлантирдилар.

[Ул Ҳазрат] ўша кечаси шу ерда тунадилар. Чоршанба куни эрталаб бирор бир аниқ сабабсиз турли кишилар томонидан у работнинг эшик ва деворларига ёзиб кетилган байтларни ўқиш учун унинг шифтли айвонларидан бирига кирганларида ул Ҳазратнинг муборак кўзлари биринчи бўлиб қуйидаги китъага тушди.

Қитъа:

Бу пайтда барча табиблар ожиз қолдилар,

Одам Тангри қазосига қарши нима ҳам қила оларди.

[Дарахтнинг] томир шохлари танадаги ҳаракатдан узилганда

Афлотуннинг оёғи ожизлик лойига ботиб кетди.

Соғлик ёмонлашиш томон юз бурганда

Абу Алининг қўлидаги «Қонун» ҳам ёрдам беролмади.

[Ул Ҳазрат бу байтларни ўқиганларидан] кейин, ачиниш ва қайғуриш ҳисси билан Худо кўнгилларига солган нарсаларни сўзловчи тиллари билан:

– Ҳа, тўғри, ҳар бир киши [бир куни] у дунёга равона бўлади. Яратгувчининг тириклик ва ўлим борасида белгилаган тақдирини ҳеч ким ўзгартира олмайди, – дедилар.

Шундан сўнг у ердан чиқиб, Поёб работига қараб йўл олдилар. Пайшанба куни кечаси Мавлоно Вайс муборак ўрдугоҳдан бу ерга етиб келиб, аъло Ҳазрат шу кечаси Амиршоҳ работига кўнганлар, [эртага] эрталаб у ердан жўнайдилар, деган хабарни етказди.

Шундан сўнг,

Васл манзили яқинлашгач

Шавқ ўти баландроқ ёна бошлайди,

байтига мувофик, тўрт унсур хусусиятларини ўзида муҷассам этган бу зот [тез орада] мақталган хислатларга эга бўлган Соҳибқиронни кўриш бахтига эришиши мумкинлиги муносабати билан кўзларидан соғинч ёшларини

тўқдилар ва бомдод намозини эртарок адо этдилар-да, ўша заҳотиёқ отга миниб, Амиршоҳ (61⁶) работи томон йўл олдилар.

Йўлда кетаётган чоғда ҳидоят ёр бўлган Амирнинг ёруғ пешонасидан қувонч ва шодлик нурлари порлар, [ул Ҳазратнинг олдида] олий насабли подшоҳнинг мулозимларидан қай бири етиб келса ҳам, [ул зот томонидан уларга] чексиз иззат-икром ва мулозамат кўрсатиларди.

Бир тошга яқин масофа босиб ўтилгач, истиқболли Соҳиб-кироннинг улуғлик ва ҳашамат билан безанган тахтиравони кўзга ташланди. Айни шу чоғда оламлар Раббининг қазосига мувофиқ аҳли яқиннинг пешвоси бўлган ул зотнинг муборак бошлари айланиб кетди-да, амирликнинг намунаси бўлган ул олижаноб Хожа Шаҳобиддин Абдуллоҳни олдиларига чақириб:

– Менга кўз-қулоқ бўлиб турунг, ҳолим ёмонлашмоқда, – дедилар.

Шундан сўнг аъло ҳазратларининг истиқболларига чиқиб, муборак қўлларини ўпиш мақсадида отдан тушдилар. Бирок бу касаллик шиддат билан зўрайиб, танадан қувват кетганлиги ва юришга ҳол қолмаганлигидан ўша амир ва Мавлоно Жалолиддин Қосим олий мартабали Амирнинг қўлтиқларидан тутиб олдилар. Шунда [ул Ҳазрат] илгари юриб, бошларини юқори мавқели подшоҳнинг кўксига қўйдилар.

Аъло ҳазратлари улуғлик ва ҳашамат доирасининг маркази бўлган ул ҳазрат соғлиқларининг ёмонлашганини кўриб, бениҳоя ғам-қайғуга ботдилар. [Бундай пайт] тўхтаб ўтиришнинг ўрни бўлмаганлиги сабабли, ҳол-аҳвол сўрашиш ва ўзаро иззат-икром кўрсатишдан сўнг, у ердан жўнадилар.

Шу чоғ [ул Ҳазрат чалинган] ўша касаллик фалажга айланиб, олий насабли Амир ҳаракатдан ва тилдан қолди. Хизматкорлар ва мулозимлар [ул Ҳазратнинг] ҳузурларида бўлиш саодатига эришган улуғлар билан бирга ул ҳазратни тахтиравонга (62^a) ётқизиб, шаҳарга қайтдилар.

Маснавий:

Вакт бўлди, умр сўнгига етар,
Бало селоби эшикдан кирар.
Вакт бўлди, юлдузлар минган отлар
Ҳам тақа ва ҳам туёқ ташларлар.
Вакт бўлди, бу тўрт ҳаммол
Ой ва йилнинг тахтиравонини қўядилар.

Йўлда кетаётган чоғларида Мавлоно Низомиддин Абдулхай ва Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Гилонийнинг донишмандларча маслаҳатлари билан пок Парвардигорнинг раҳматлари жилвагоҳи бўлган ул Ҳазратнинг томирларидан қийналмайдиган бир усулда ярим ман миқдорда қон олишди. Бироқ бу иш ҳеч қандай фойда бермади.

Мисра:

Уринма, эй табиб, бу ишнинг вақти ўтди.

Шундан сўнг мулозимлар диллари ғам-андухга тўлиб ва кўзларидан кўзёшлар тўкиб, ул Ҳазрат ётган тахтиравон ўрнатилган туяни олдинга ҳайдадилар ҳамда қайғу ва ҳасрат қарвонлари билан бирга шаҳарга томон йўл олдилар. Ҳар бир ҳаракатнинг энг юқори нуқтаси тўхталишдир, ҳар бир яратилувчи нарсанинг охири эса йўқолишдир.

Қитъа:

Эй кўнгил, тўнтарилган фалак зотида тўхталиш йўқ экан,
Одам қандай қилиб унда тўхтаб тура олади.

Шундай қилиб, жума кечаси ярим тунда эзгулик бинолари қурувчисини ўзларининг муборак уйларига етказдилар. Эрталаб эса Ҳирот шахрининг аксарият табибларини ул ҳазратнинг бошларига тўпладилар. Бироқ ушбу табиблар [ул Ҳазратни] даволаш ва муолажа қилишга қанчалик урин-

масинлар ва куч-ғайрат сафламасинлар, қанчалик керакли дорилар ва шарбатлар бермасинлар, [ул Ҳазрат аҳволида] яхшиланиш ва тузалиш юз бермади, балки лаҳза сайин касаллик зўрайгандан зўрайиб, оғирлашгандан оғирлашиб борарди.

Мисра:

Ажал келгач, даволашдан не фойда.

Ўша куни Соҳибқирон Султон шаҳарга етиб келиб, ул Ҳазратга бўлган чексиз муҳаббатлари туфайли, «Боғи жаҳонорой»га бормасдан олдин улуғворлик ва шукуҳ намунаси бўлган Амирни (62⁶) кўргани келдилар. Ул Ҳазратнинг касалликлари бениҳоя даражада зўрайгани ва аҳволлари ўта оғирлашганини кўргач, ўпкалари тўлиб кетиб, кўзларига ёш келди-да, бир олам ғам-қайғуга чўмган ҳолда боққа томон йўл олдилар. Бироқ ҳар лаҳзада одам жўнатиб, [ул Ҳазратнинг] аҳволларини сўраб турар, қайғу ва изтиробнинг зўрлигидан бир лаҳза бўлса-да бемалол истироҳат тўшагида ором олмасди.

Шанба куни ҳам мақталган хислатларга эга бўлган бу Амирнинг аҳволида [тузалишга томон] ўзгариш юз бермади, балки вақт ўтган сайин [танадаги] дармонсизлик кучайиб, касаллик зўрайиб борарди.

Нихоят ушбу ойнинг ўн иккинчисида, якшанба куни (милодий 1501 йилнинг 3 январи) эрталаб Ҳақнинг «Қайтгин» деган чакирувига «Амрингга бўйсунаман» деб жавоб бериб¹, боқийлик негизини жон олувчининг қўлига топширди ва тириклик гулшани булбулини юқори олам боғларига жўнатди.

Байт:

Токи дунё бор экан, шундай бўлади,
Барчанинг иши охирида ана шундай бўлади.

¹ Қуръони каримнинг «Фажр» сураси 28-оятига ишора.

[Бу кун] маҳшар куни тонгидаги дод-фарёд ҳамда киёмат кунидаги кўркув ва даҳшатга тўла нола-фиғон куйи оламда намоён бўлди. Амирлар ва вазирларнинг йиғи-сиғиси, каттаю кичикнинг нолаю фиғони осмоннинг энг юқори нуктаси ва Кайвон айвонидан ҳам ўтиб кетди.

Соҳибқирон Султон ва подшоҳликнинг ҳарам аҳлидан бир нечаси ўша куни ул ҳазратнинг муборак уйларига ташриф буюриб, улуғлик курсисидан мотам гиламига ўтирдилар-да, йиғи-сиғи ва нола-фиғон бошладилар ва дафн маросимини Саййид ул-мурсалин суннатига мувофиқ ўтказдилар. Зафар ёр бўлган Соҳибқирон, шукуҳ ва ҳашамат намунаси бўлган амирлар, ислом машойихлари, улуғ саййидлар, олимлар, фозиллар ва барча халқ мағфират ёр бўлган ул зот [жасади] билан биргаликда хиёбон томон юрдилар. (63^а) Барчанинг ўтли охи эндигина давлатга эришган хасисларнинг манманлик ва кибр байроғи каби осмонга етди. Юракнинг [ғам ва қайғудан] сув бўлган қони кўз орқали бахтиқаро етимларнинг кўз ёшларидек дам-бадам тупрокқа юмалаб тушарди.

Маснавий:

Киприкдан дам-бадам қонли ёш тўкарди,
Қонли ёш дема, ҳақиқий қон тўкарди.
Ўша куни фарёд шунчалик баланд кўтарилганидан
Бу овозлар мовий осмон гумбазигача етиб борди.

Шу пайт ҳавонинг кўзлари шоҳу гадонинг кўнглидагиларга мувофиқ равишда ёш томчиларини ёғдирди. Гўзаллик ва хушбўйлик булути томчилари эса арш баробар улуғликка эга бўлган ул зот жасадининг у ер-бу ерига тушиб турарди.

Рубоий:

Осмон кўзидан шафақ қони тўкилди,
Ой юзини юлди ва Зухра кокилин кесди.
Тун бу мотамда қора кийим кийди ва тонг
Совуқ нафас чиқариб, ёқасини йиртди.

Ҳирот ийдгоҳида ўзидан баракалар сочувчи бўлган ул зотнинг жаноза намоzlари ўқилди. Сўнгра ўзларининг жоме масжидлари ёнида шу мақсадда қурилган гумбаз остига олиб келиб, дафн қилдилар.

Мисра:

Эй тупрок, бағрингда нима борлигини қаердан ҳам билардинг.

Ўша кечаси кўплаб улуғ саййидлар ва олимлар [ул Ҳазратнинг] файзли қабрлари бошида бедор ўтириб чиқишди, илоҳий калом ҳофизлари тонггача тиловат билан машғул бўлиб, бир лаҳза ҳам мижжа қокмадилар.

Эртаси куни қуёш подшоҳи азадорлар каби осмоннинг кўк кийимини кийиб, юлдузлар тўдаси одамларнинг кўз ёши каби тўкилиб кетгач (*яъни, тонг отгач*), вафодор Соҳибқирон ҳам мағфират йўлида бўлган Амирнинг уйида азадорлик ўрнини эгаллади. Салтанат пойтахти Ҳиротнинг улуғлари ва асилзодалари ул зотнинг (63⁶) ҳузурларига келиб, кўнгил сўраш расмини бажо келтирдилар.

Ўша куни Ҳирот шаҳрининг аксарият масжидларида аҳолининг турли табақалари ва тоифалари вакиллари мотам гиламига ўтириб, ул олиймаком зотнинг руҳлари тинч бўлиши учун барча нарсани билгувчи Зотнинг каломини хатм қилдилар.

Қитъа:

Унинг ўлимидан тушди ҳар уйга мотам,
Вафотидан кўтарилди ҳар бурчдан фиғон.
Бу оғир мусибату бу оғир ўлимдан
Олов тушди ҳар тошу ҳар темир дилига.

Соҳибқирон Султон учинчи кунгача кўнгил аҳли пешвоси бўлган ул зотнинг уйида туриб, [кўнгил сўраб келганларга] таомлар тортиш ҳамда буюклик ва эзгулик Соҳибининг каломини хатм этишни буюрдилар. Шундан сўнг [ул Ҳазратнинг] ўзидан

нур таратиб турувчи қабри бошига келиб, зиёрат расм-русумларини адо этдилар. Сўнгра олий насабли Амирнинг акаси Низомиддин Шайх Бахлул ва ул жанобнинг мақтовли хулқ-атворга эга бўлган ўғли Амир Камолиддин Султон Хусайн ҳамда ул Ҳазратнинг бошқа қариндошлари ва мулозимларига меҳрибонлик кўрсатдилар.

Шунингдек, шу куни Соҳибқирон Султоннинг амрига биноан баҳодирлиги кундан-кунга ошиб бораётган олий шаънли Амир Муборизиддин Муҳаммад Баҳодир, амирликнинг намунаси бўлган жаноб Хожа Фазлиддин Муҳаммад ва сарой амирларининг сараси ҳамда миллат ва диннинг учар юлдузи бўлган Хожа Шаҳобиддин Абдуллоҳ мағфиратга паноҳ бўлган ул ҳазратнинг уйларига Ҳирот шаҳрининг машойихлари, саййидлари, олимлари ва фозилларини чорлаб, уларни кўпдан-кўп таомлар билан меҳмон қилишга бел боғладилар. Ушбу маъракада қорилар ҳам иштирок этиб, Қуръони мажидни хатм қилишга киришдилар.

Бироқ саодатли Соҳибқироннинг баланд ҳиммати бу эҳсон дастурхонининг ўзи билан қаноатланиб қолмади ва [ул зотнинг] нурли кўнгилларига жудаям катта бир маърака ўтказиш фикри келди. Буюк амирлар ушбу йиғин учун керак бўладиган нарсаларни (64^a) тайёрлашга киришдилар. Жумладан, [улар ушбу йиғин учун] икки юз эллик бош қўй ҳамда етмиш бош от ва мол сўйдилар.

Ушбу ойнинг йигирма учинчисида, пайшанба куни (милодий 1501 йилнинг 14 январи куни) буюк машойихлар, олий мақомли саййидлар, олимлар, фозиллар, улуғлар, аъёнлар, асилзодалар ва жамоалар бошлиқлари Сарихиёбон даласига таклиф этилди. Соҳибқирон Султоннинг ўзлари ҳам ташриф буюриб, ушбу йиғинни ўзларининг нурли иштироклари билан мунаввар айладилар.

Беҳисоб таомлар тортилиб, кечиримли Зотнинг каломидан тиловатлар қилинган, олий шаънли подшоҳнинг мулозимлари жаннат боғидан жой оладиган ул ҳазратнинг барча қариндошлари, яқин дўстлари ва мулозимларига қимматбаҳо тўнлар кийгизиб, уларни азадорлик кийимидан чикардилар. Шундан сўнг [Соҳибқирон Султоннинг ўзлари] уларни ўз олдиларига

чорлаб, подшоҳона илтифотлар ва шоҳона иноятларга умидвор қилдилар.

Улуғлик ва буюклик доирасининг маркази бўлган ул Ҳазратнинг вафотидан қирқ кун ўтгач, олий насабли Соҳибқирон Султоннинг нурли кўнглидан яна бир ош бериш фикри ўтди. Амир Камолиддин Султон Ҳусайн билан Хожа Жалолиддин Муҳаммад ушбу маросим учун керакли нарсаларни тайёрлашга киришиб, юз бошга яқин қўй ва ўн саккиз бош от сўйдилар ва ул ҳазратнинг муборак уйларида тасаввур қилиниши мумкин бўлган даражадан ҳам ортиқроқ қилиб турли-туман таомлар тайёрладилар.

Ражаб ойининг йигирма тўққизинчисида, пайшанба куни (милодий 1501 йилнинг 18 феввалида) вафодор Соҳибқирон (подшоҳликлари дунё тургунча давом этсин) у ерга ташриф буюриб, яна бир марта улуғлар ва асилзодалар бир жойга йиғилдилар. Буюк амирлар таомлар тортишга киришиб, калом ҳофизлари барча нарсаларни аниқ-равшан баён қилиб бергувчи оятлардан қироат қилишга тушдилар.

(64⁶) Шундан сўнг «Маҳди Улё» («Олий бешик»), «Сатри Узмо» («Улуғ ёпинчик»), «Билқиси замона» («Ўз замонининг Билқиси») ҳамда «Ҳадижат ул-аҳди ва-л-авон» («Ўз давронининг Хадичаси») (Аллоҳ таоло унинг улуғворлиги ва ҳашаматидан тушадиган сояни қиёматга қадар абадий қилсин) мулозимлари мусибат эгаларидан бир неча кишига қимматбаҳо кийимлар кийгиздилар.

Қирқ йилга яқин вақт давомида ул олий ҳазрат (Аллоҳ ул зотнинг қабрини табаррук қилсин) билан бирга бўлган, ул ҳазрат ўз замонасининг аксарият билимларини унинг ҳузурида ўқиб-ўрганган ва ул жанобни «муаллим» деб таърифлаган фойдали билимлар паноҳи, миллат ва диннинг сўзга чечан нотиғи олижаноб Муҳаммад ан-Низомий (Аллоҳ унинг фазилатлари соясини бошимизда абадий қилсин) ушбу қайғули воқеа муносабати билан куйидаги рубойни назм ипиға те-рибдилар.

Рубойи:

Замона кутби дунёдан ўтгач, «кутбларнинг кутби кетди» унинг [вафоти] санаси бўлди.

Амирлик намунаси бўлган, олийҳимматли кийимини кийган ва меҳр-муҳаббат йўлини тутган олий мансаб эгаси Амир Камолиддин Султон Ҳусайн (Аллоҳ унинг иқболини абадий қилсин) ул Ҳазратга туғишган ўғил ўрнида эди. [У киши ул Ҳазратнинг вафоти муносабати билан қуйидаги қитъани] ёзибди:

Қитъа:

Ул мағфират паноҳи бўлган зот тупроқ оламидан кетгач, муқаддас боғда аҳволи яхши бўлди. Бу етукликка ҳаёт чоғи қилган хайрли ишлари туфайли эришганлиги сабабли ҳам унинг вафоти санаси «хайрун камолуху» бўлди.

Ул Ҳазратнинг мулозимлари орасида таъбининг нозиклиги билан ажралиб туриш шарафига муяссар бўлган сўзга чечанлик намунаси ва сўз санъати соҳиби бўлмиш жаноб Мавлоно Фасиҳиддин Соҳибдоро [бу тўғрида] шундай деган:

Қитъа:

Афсуски кадр-қиммати осмон қадар баланд бўлган Амирнинг умр ниҳоли илдизидан кўпорилди. Унинг мотамида кўздан қон оққани сабабли, «хунрезийи дийда» (кўздан қон оқиши) унинг вафоти санаси бўлди.

Ул Ҳазрат мансуб бўлган тоифадаги кишилар орасида ўзининг [ул зотга] ўта яқинлиги билан ажралиб турадиган табиблар сараси Мавлоно Дарвешали [бу борада қуйидаги рубоийни] назм этибди:

Рубоий:

Ҳаққа етишганлар пешвосининг мотамида шохдан тортиб гадогача бўлган барча замондошлар ғам-кайғуга ботдилар. Ул қавм улуғи пайғамбарнинг олдига хижрат қилди, унинг вафоти санаси ҳам «хижрат ба расул» (пайғамбарнинг олдига хижрат қилиш) бўлди.

Мир Мунший лақаби билан машҳур бўлган фозиллар пешвоси Саййид Раҳматуллоҳ эзгулик бинолари қурувчиси-

нинг яшаган ёши миқдорида олтмиш икки шеърӣй парчада ул Ҳазратнинг вафотлари санасини кўрсатиб берган. Қуйидаги мисра шулар жумласидандир:

Мисра:

Шохни кўрди-ю жон берди.

Шунингдек, [ушбу] сўзларни ёзувчининг ожиз кўнглига [ул Ҳазратнинг вафотлари санаси борасида] қуйидаги қитъа келди:

Қитъа:

[Бу] хидоятга паноҳ бўлган бир Амир бўлиб, ундан раҳмат белгилари намоён бўлди. [Ул зот] дунё тиканзоридан раҳмат гулзори гуллаб-яшнаб турган боғ томон йўл олди. Унинг руҳига раҳмат нурлари ёғилган экан, вафот этган йилини ҳам «раҳмат нурлари»дан излагин.

Шуниям айтиб ўтиш лозимки, замон фозиллари ва шоирлари ул олий Ҳазратларининг вафот этган саналари борасида ҳамда ул зот[нинг вафотлари]га бағишланган марсия сифатида кўплаб қитъалар ва қасидалар ёзганлар. Бирок бу фақир гап чўзилиб кетишининг олдини олиш мақсадида, мана шуларнинг ўзинигина келтириш билан кифояланиб, тилни орзуманднинг орзусига етишини сўраб, дуо қилишга очди.

Қитъа:

Умид қиламанки, азал фазлининг файзи
Омадли шохга омад бергувчи бўлса.
Унинг давлати бўйини тўн билан безаса,
Этагининг чети абадий подшоҳлик бўлса.

[Ҳижрий-қамарий] 965 йилнинг рамазон ойида (милодий 1558 йилнинг 17 июни билан 16 июли оралиғида) каминаи камтарин Муҳаммад ибн Ҳамза ал-Хусайний (Аллоҳ уни то абад авф этсин) томонидан кўчирилди.

Абдулгаффор БАЁНИЙ

ХОНДАМИРНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ

Абдулгаффор Баёний

Хондамир мўътабар ва сермахсул тарихчи ҳамда яхшигина ёзувчи ва шоир бўлиб, ўзининг «Ҳабиб ус-сияр фи ахбори афрод ал-башар» («Инсонлар қиссаларидан энг яхши таржимаи ҳоллар»), «Дастур ул-вузаро» («Вазирлар учун қўлланма») ва «Мақорим ул-ахлоқ» («Олижаноб хулқлар») асарларида айтишича, Хондамир таҳаллуси билан машҳур бўлган Ғиёсиддин ибн Ҳумомиддиндир.

Отаси Хожа Ҳумомиддин ибн Хожа Жалолиддин Муҳаммад ибн Бурҳониддин Ҳиравий Бадахшон ҳокими Маҳмуд ибн Султон Абусаид Темурийнинг вазири бўлган.

Онаси ўз замонасининг таниқли тарихчиси ва машҳур китоб «Равзат ус-сафо фи сияр ал-анбиё ва-л-мулук ва-л-хулафо» («Пайғамбарлар, подшоҳлар ва халифалар таржимаи ҳолларининг ям-яшил боғи»)нинг муаллифи Мирхонднинг қизи бўлиб, хижрий-қамарий 903 йил зулқаъда ойининг иккинчи кунида (милодий 1498 йилнинг 22 июнида) олтмиш олти ёшида Ҳиротда вафот этган ва Шайх Баҳоуддин Умар қабрининг ёнига дафн этилган. Хондамир шу сабабдан ҳам ўзини ушбу тарихчининг ўғли ўрнида, уни эса ўзининг отаси ўрнида биларди. Бу эса баъзиларнинг Хондамирни Мирхонднинг тўғридан-тўғри ўғли, деб хато хулоса чиқаришларига олиб келган. Ваҳоланки, унинг ўзи «Ҳабиб ус-сияр»да «Равзат ус-сафо» муаллифи бўлган Мирхонднинг отаси Саййид Бурҳониддин Ховандшоҳнинг таржимаи ҳолига тўхталиб, ўзининг бу шахсга қандай қариндош эканлигини тушунтиради. Жумладан у шундай деб ёзади:

«Саййид Бурхониддин Ховандшоҳдан учта ўғил қолган. Улардан бири «Равзат ус-сафо»нинг муаллифи Амир Хонд Муҳаммад бўлиб, ушбу сатрларни қоғозга туширувчи киши онасининг падари бузруквори бўлади. Саййид Бурхониддин Ховандшоҳнинг иккинчи ўғли Саййид Низомиддин Султон Аҳмад бўлиб, Султон Бадиуззамон хизматида садрлик лавозимини эгаллаган эди. Учинчиси Саййид Неъматуллоҳ туғма ногирон бўлиб, хотираси йўқолиб қолиш касаллиги бор эди».

Хондамир Мирхонднинг таржимаи ҳоли тўғрисида шундай дейди:

«Ушбу сўзларни ёзувчи ўзини ул ҳазратга нисбатан фарзанддек тутати ва сурбетлик тили билан ўзини ул зотнинг шоғирдлари қаторида кўради.

Заррани қуёш билан қиёслаб бўларми,
Гавҳар шодасидан дона тушарми.
Агар обрўйим бўлишини истасам,
Мен унинг шоғирдиман, деб айтаман.
Шоғирдмасман, нотаваон бир ғуломман,
Унинг хирмони атрофидан бошқоқ тергувчиман.

Маҳдум отамиз ҳаётларининг охири давларида узлат ва ғўшанишинликка майл билдирдилар».

Хондамир тахминан хижрий-қамарий 880 (милодий 1475/1476) йили Ҳиротда таваллуд топади. Болалигидан она томондан бобоси Мирхонд тарбиясида бўлади. Болалик ва ўсмирлик чоғларини ўша даврда кенг тарқалган билимлар: тафсир, адабиёт, тил ва тарихни ўқиб-ўрганиш билан ўтказди.

Хондамир Султон Ҳусайн Бойқаронинг саройига, жумладан унинг вазири Амир Алишер Навоийнинг ҳузурига йўл топади ва ушбу илмпарвар вазирнинг ҳомийлиги ва рағбатлантириши билан ўзининг «Маосир ул-мулк» («Подшоҳларнинг улуғ ишлари») китобини ёзади. Амир Алишер бу ёш йигитдаги яхшигина истеъдодни кўриб, ўша замонда Хуросондаги энг бой китоб хазиналаридан бўлган ўзининг катта кутубхонасини Хондамирнинг ихтиёрига топширади. Унинг ўзи бошқа бир

асари «Хулосат ул-ахбор фи баён ал-ахвол ал-ахёр» («Яхши кишиларнинг ҳаётлари тўғрисида қисқача маълумотлар») муқаддимасида шундай деб ёзади:

«Ҳаётимнинг тонги бўлган ёшлик давримнинг бошларидан улуғ кишиларнинг ҳаётлари тарихини ўрганиш ва тадқиқ этишга қаттиқ қизиқиб, эсимни таниган чоғларимдан бошлаб азиз умримни китоблар ўқишга сарфладим ва ҳар доим аждодлар ҳаёт йўллари саҳифаларига ҳамда авлодларнинг улар тўғрисидаги қизиқарли ривоятларига кўз ташлаб келдим.

Олам тўғрисидаги билимлардан хабардор бўлиб, умматларнинг ҳаётлари ва қилган ишлари тўғрисида бир озгина маълумотга эга бўлгач, шунингдек, Ҳазрати Амир Алишернинг адолат ва иноят нурлари ушбу нотавоннинг юзига тушиб, бу ҳолат кун сайин кучайиб, лаҳза сайин такомиллашгач, ҳижратнинг 904 йили (милодий 1498/1499 йилда) донишманд вазир ва фозил садр Низомиддин Алишер ўз китоблари хазинасини менинг ихтиёримга топшириб, мени ушбу нафис кутубхонадан фойдаланиш шарафига муяссар қилдилар. [Ул Ҳазрат] ўзларининг кутубхоналарида бўлган тарих ва ривоятларга бағишланган ҳар қандай китобни мендек бир нотавонга тақдим этиб, мени ушбу асарларни ўқиб-ўрганишга рағбатлантирдилар».

Хондамир Навоий вафот этган ҳижрий-камарий 906 (милодий 1501) йилгача унинг хизматида бўлиб, буюк шоир жон бераётган чоғда ҳам унинг ёнида эди. У ўша йили ўз хожасининг хулқ-атвори тўғрисидаги «Мақорим ул-ахлоқ» китобини ёзди.

Ушбу санадан сўнг у билан яқин алоқада ва унга нисбатан яхши муносабатда бўлган Султон Ҳусайн Бойқаронинг катта ўғли шахзода Бадиуззамон Мирзонинг хизматига кириб, унинг вазири сифатида фаолият кўрсатди. Хондамир шахзода умрининг охиригача унинг барча сафарлари ва юришларида ҳамроҳлик қилди.

Бадиуззамон Мирзо ҳам ўзининг донишманд вазирини хурмат қилар, ҳатто ўз сирдоши каби муносабатда бўларди. Жумладан, бу шахзода ўзининг жанглари, юришлари, баъзида эса мағлубиятлари тўғрисида унга сўзлаб берар, бу борада камдан-кам нарсаларнигина ундан сир тутарди.

Бадиуззамон Мирзо энг қийин топшириқларни унга топширарди. У Хондамирга ўзининг энг биринчи топшириғини хижрий-қамарий 909 (милодий 1503/1504) йилда Муҳаммад Шайбонийхон кўшинлари Хуросон ерларига хужум қилган бир пайтда беради.

Бадиуззамон Мирзо шайбонийлар хавф солиб турган вазиятда отасидан ёрдам сўрайди. Бироқ ўрталарига тушган совукчилик туфайли отаси унинг бу сўровига эътиборсиз қарагач, шахзоданинг ўзи ҳимоя чораларини излашга киришади. Муҳаммад Шайбонийхоннинг хужумига қарши туриш учун Кундуздан ёрдам олиш мақсадида Хондамирни элчилар хайъати билан биргаликда Кундуз ҳокими Амир Хусравшоҳ саройига жўнатади. Аммо Амир Хусравшоҳнинг ўзи Муҳаммад Шайбонийхоннинг укаси Маҳмуд Султон кўшинлари хужумига дуч келганлиги сабабли Бадиуззамон Мирзога ёрдам беролмасди. Шу сабабли Хондамир ва элчилар хайъати бирор натижага эришолмасдан орқасига қайтади.

Хижрий-қамарий 911 йил зулҳижжа ойининг ўн биринчисида, душанба куни (милодий 1506 йилнинг 4 майида) Ҳусайн Бойқаро вафот этади. Унинг васиятига кўра, унга тобе бўлган ерлар Бадиуззамон ва Музаффар Ҳусайн ўртасида бўлиб олинади. Уларнинг ҳар иккаласи ўзларига вазир тайинлашга киришади. Бадиуззамон яна Хондамирни ўзига вазир қилиб олади.

Султон Ҳусайн Мирзо вафотидан сўнг вужудга келган қулай вазиятда Муҳаммад Шайбонийхон асосий диққат-эътиборини Хуросонга қаратади. Бадиуззамон хижрий-қамарий 912 (милодий 1506/1507) йили Хондамирни ёрдам сўраш учун Қандаҳор ҳокими Амир Шужоъбек ҳузурига жўнатади. Бироқ Хондамир Ҳиротга етиб келган чоғида Бадиуззамоннинг кизи Чучукбегим вафот этганлиги туфайли Қандаҳорга бора олмайди.

Нихоят, Муҳаммад Шайбонийхон хижрий-қамарий 913 (милодий 1507/1508) йилда Ҳиротга хужум қилади. Хуросоннинг теурий шахзодалари ушбу хужумга дош беролмайди. Натижада Ҳирот Шайбонийхоннинг тасарруфига ўтади.

Хондамир хижрий-қамарий 916 (милодий 1510/1511) йилга қадар Ҳиротда қолиб, ўша нотинч ва алғов-далғов даврнинг

вокеаларини тарих саҳифаларига муҳрлаб борди. У, ҳатто, ўзининг «Ҳабиб ус-сияр» асарида ушбу давр воқеаларини батафсил ёзиб борган.

Ҳижрий-қамарий 916 (милодий 1510/1511) йилда Эрон ҳукмдори Шох Исмоил Сафавий Хуросонга лашкар тортади. Шундан сўнг Хондамир темурий шаҳзода Бадиуззамон Мирзонинг ўғли Муҳаммад Замон Мирзо билан биргаликда Фарчистонда яшайди. Ҳижрий-қамарий 921 (милодий 1515/1516) йил улар Балхга бориб, шохнинг хос маслаҳатчиси сифатида фаолият кўрсатади.

Хондамир ушбу сафарлар, муҳожирлик ва жангу жадаллар давомида барча ўринларда «махдумзода» (“ҳожамнинг ўғли”) деб эслатган ушбу темурий шаҳзода – Муҳаммад Замон Мирзо билан бирга бўлади. Бироқ ҳижрий-қамарий 923 (милодий 1517/1518) йилда Муҳаммад Замон Мирзо Қандаҳорга кетади ва Хондамир махдумзодасининг ижозати билан Фарчистонда яшаб қолади.

Орадан бир қанча вақт ўтгач, Хондамир Ҳиротга қайтиб, тарихни ўрганиш ва тадқиқ қилиш билан шуғулланади. Ҳижрий-қамарий 927 (милодий 1520/1521) йилда Ҳирот ҳокими Амир Гиёсиддин Муҳаммад ал-Хусайний ал-Қози уни тарихий асар ёзишга ундайди.

Хондамир унинг кўрсатмаси билан «Ҳабиб ус-сияр»нинг биринчи жилдини ёзади. Бироқ ўша йили уни мазкур китобни ёзишга ундаган ва илҳомлантирган Амир Гиёсиддин Ҳиротда Хуросон ҳукмдори Амир Султоннинг буйруғига биноан қатл этилади. Бу даврдаги нотинч вазият уни тадқиқот ва ижодини давом эттиришига йўл қўймайди.

Ҳиротдаги қалтис вазият Каримиддин Ҳабибуллоҳ Соважий ҳокимлиги замонида барқарорлашади. Ушбу ҳоким Хондамирга нисбатан катта ҳурмат ва қизиқиш билдириб, унга илтифот кўрсатади ҳамда умидсизлик ва кўнгли совуганликдан китоб ёзишни тўхтатиб қўйган ушбу тарихчини бошлаб қўйган ишини давом эттиришга ундайди. Хондамир ҳижрий-қамарий 930 (милодий 1523/1524) йилда ўз китобини ушбу шахсга бағишлаб ёзиб тугаллайди.

Шундан сўнг ҳижрий-қамарий 932 йил шаввол ойининг ўрталарида (милодий 1526 йил июль ойининг охирларида)

Ҳиротдан Қандахорга йўл олади. Хондамир ушбу шаҳарда «Ҳабиб ус-сияр» асарини қайтадан кўриб чиқишга киришади. Лекин ҳали бу асарнинг бир қисмини ҳам кўриб чиқишга улгурмасдан, ҳижрий-қамарий 934 йил жумоди ус-соний ойининг ўнинчи кунида (милодий 1528 йилнинг 2 мартда) Ҳиндистон томон йўл олади. Аммо йўлдаги вазиятнинг ёмонлиги боис ушбу сафар етти ойга чўзилиб, ниҳоят ҳижрий-қамарий 935 йил муҳаррам ойининг тўртинчи куни (милодий 1528 йилнинг 18 сентябрида) Агра шаҳрига етиб боради.

Ҳижрий-қамарий 935 йил рабиъ ул-аввал ойининг саккизинчи куни (милодий 1528 йилнинг 20 ноябрь куни) Бобур бир оз муддат давом этган касалликдан шифо топганидан кейин «Ҳашт беҳишт» боғида бўлган бир тўйда иштирок этади. У ерда Хондамир Ҳиндистон подшоҳи Заҳириддин Муҳаммад Бобур билан учрашади.

Хондамир ўша йили Бобурнинг Бенгалия ва Ганг дарёси соҳиллари бўйлаб қилган юришида унга ҳамроҳлик қилади. Ҳижрий-қамарий 937 (милодий 1530) йилда Бобур вафот этганидан сўнг унинг ўғли Ҳумоюн саройида хизмат қила бошлайди. Бу даврда Хондамир унга бағишланган «Қонуни Ҳумоюнӣ» («Ҳумоюн қонуни») асарини ёзади ва «Амир ул-муаррихин» («Тарихчилар амири») деган шарафли ном қозонади.

Хондамирни «Тарихи фаришта» асарининг муаллифи ҳижрий-қамарий 941 (милодий 1534/1535) йилда вафот этганлигини қайд этган. Ваҳоланки, Хондамир ҳижрий-қамарий 942 (милодий 1535/1536) йилни Мавлоно Шаҳобиддин Муаммоийнинг вафоти тарихи қилиб белгилаган ва ўзи ҳам шу йили оламдан ўтган. Бундан ташқари, «Шоҳиди содиқ» («Тўғри далил») тазкирасининг муаллифи ҳам унинг вафоти санасини ҳижрий-қамарий 942 (милодий 1535/1536) йил деб кўрсатган.

Хондамирнинг васиятига кўра, уни Дехлидаги Низомиддин Авлиё ва Амир Хусрав Дехлавийларнинг қабрлари ёнига дафн этишган. Буюк муаррих олтмиш икки йилга яқин умр кўрган эди.

Хондамирдан икки ўғил қолган. Британия музейида сақланаётган қўлёзмалар каталоги муаллифи Чарльз Рье «Хулосат ул-ахбор» асари тўғрисида маълумот бераркан, Хондамирнинг ўғли Саъид Абдуллоҳхоннинг қисқача таржимаи ҳоли баёнида шундай ёзади:

«Хондамирнинг ўғли Акбарнинг замондоши бўлиб, унинг саройида хизмат қилган. Акбар унга «Хоний» тахаллусини берган. У Саййид Абдуллоҳхон номи билан машҳур бўлган ва ҳижрий-қамарий 996 (милодий 1557/1588) йили Кашмир вилоятида вафот этган».

Мархум Саид Нафисий «Дастур ул-вузаро» сўзбошисида Хондамирнинг иккинчи ўғли тўғрисида қуйидагиларни қайд этган:

«Хондамирнинг Мир Маҳмуд деган ўғли бўлиб, ё отасининг вафотидан сўнг Ҳиндистондан Ҳиротга қайтиб келган, ёки умуман отаси билан Ҳиндистонга бормаган. Нима бўлган тақдирда ҳам Ҳиротда яшаган. Хондамирнинг бу ўғли тўғрисидаги бор-йўқ маълумот шундан иборатки, у Эрон ҳукмдорлари Шоҳ Исмоил ва Шоҳ Таҳмосбларнинг ҳаёти ва фаолияти тарихи тўғрисидаги китобнинг муаллифи бўлиб, ушбу асарни ёзишни ҳижрий-қамарий 950 (милодий 1543/1544) йилда Эронда ҳукмрон бўлган сафавийлар саройи амирларидан Муҳаммадхон Шарафиддин ўғли Таклуга бағишлаб бошлаган ва ҳижрий-қамарий 957 (милодий 1550/1551) йилда ёзиб тугатган. Бу китобдан маълум бўлишича, у отасининг вафотидан ўн беш йил кейин ҳам ҳаёт бўлган».

ХОНДАМИРНИНГ ЁЗГАН АСАРЛАРИ

Хондамир ўзининг «Ҳабиб ус-сияр» асарига ёзган муқаддимасида ўзининг ёзган асарлари тўғрисида ҳам эслатиб ўтган. Куйида унинг «Макорим ул-ахлоқ»дан бошқа асарлари тўғрисида маълумотлар келтирамиз.

1. «Маосир ул-мулук» («Подшоҳларнинг улуғ ишлари»).

Подшоҳлар ва донишмандларнинг улуғ ишлари тўғрисида хикоя қилувчи бу китоб Мир Алишер Навоийнинг рағбатлантиришлари билан ҳижрий-қамарий 904 (милодий 1498/1499) йилдан олдин ёзилган бўлиб, муаллифнинг илк асаридир. Унинг ўзи бу асар муқаддимасида ушбу китобни ёзаётган чоғида она томондан бобоси бўлган «Равзатус-сафо»нинг муаллифи, ҳижрий-қамарий 903 (милодий 1497/1498) йилда вафот этган Мирхонд ҳали ҳаёт бўлганлигини эслатиб ўтган.

Ушбу китоб куйидаги уч бобдан иборат:

Биринчи боб: Каюмарсдан Анушервонгача бўлган қадимги аҷам шоҳларининг қилган улуғ ишлари.

Иккинчи боб: Одам алайҳиссаломдан тортиб Бузургмехргача бўлган ҳақимлар ва донишмандларнинг қилган буюк ишлари.

Учинчи боб: Ҳазрати Расул ва покиза имомларнинг қилган катта хизматлари.

Ушбу боблардан кейин уммавийлар ва аббосийлар сулолалари халифалари, тоҳирийлар сулоласи ҳокимлари, сомонийлар сулоласи амирлари, ғазнавийлар сулоласи султонлари ва куртлар сулоласи ҳокимларининг қилган улуғ ишлари тўғрисидаги бўлимлар келтирилади. Бу асарнинг сўнгги бўлими турк хоқонларининг қилган улуғ ишлари баёнига бағишланган.

Бу китобнинг ягона нусхаси Британия музейида 29-рақам билан сақланаётган бўлиб, Британия музейида сақланаётган

қўлёзмалар каталоги муаллифи Чарльз Рье ушбу рўйхатнинг учинчи жилди 18-бетида бу асар тўғрисида эслатиб ўтган.

Ушбу асар 1993 йилда Мирҳошим Мухаддис томонидан Техронда нашр этилди.

2. **«Хулосат ул-ахбор фи баён ал-аҳвол ал-ахёр»** («Яхши кишиларнинг ҳаётлари тўғрисида қисқача маълумотлар»).

Ҳижрий-қамарий 905 (милодий 1499) йилда ёзилган умумий тарих китоби бўлиб, бир муқаддима ва пайғамбарлар, подшоҳлар, илм-фан, адабиёт ва сиёсат арбобларининг ҳаётлари ва фаолиятлари тўғрисидаги ўн мақолани ўзи ичига олади.

Муаллиф китоб муқаддимасида шундай деб ёзади:

«Амир Алишер Навоий ҳижрий-қамарий 904 йилда (милодий 1498/1499 йилда) ўз кутубхонасини менинг ихтиёримга топширди. Олти ойлик ўқиб-ўрганиш ва изланишлардан сўнг ушбу китобни (ёзиб) ул Ҳазратга тақдим этдим».

Бу асарнинг қўлёзма нусхалари Калькутта, Кобул, Тошкент ва Истамбулда сақланади.

Бу китобнинг бир боби Сарвар Гўё Ётимодий томонидан нашрга тайёрланиб, Кобулда чоп этилган.

Ушбу китоб француз ва инглиз тилларига таржима қилиниб, нашр этилган.

3. **«Дастур ул-вузаро»** («Вазирлар учун қўлланма»).

Ислом даврининг бошланишидан то ҳижрий-қамарий 915 (милодий 1509/1510) йилгача бўлган даврда яшаб, фаолият кўрсатган машҳур вазирларнинг ҳаётлари тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олувчи бу асар ҳижрий-қамарий 906 (милодий 1500/1501) йилда Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро ва Камолиддин Маҳмудга бағишлаб ёзилган. Муаллиф ушбу асарни ҳижрий-қамарий 914 (милодий 1508/1509) йилда қайтадан кўриб чиқиб, такомиллаштирган.

Бу китобнинг бир неча қўлёзма нусхаси Европа ва Осиё мамлакатларидаги кутубхоналарда сақланмоқда.

Ушбу асар 1938 йили Саъид Нафисий томонидан Техронда нашр этилган.

4. **«Номаи номий»** («Атоқли китоб»). Ёзувчилик санъати ва унинг турли йўналишлари тўғрисида ҳикоя қилувчи бу

асар катта тарихий аҳамиятга ҳам эга бўлиб, «Девони ҳинд» кутубхонасида сақланаётган қўлёзма асарлар рўйхатидан жой олган.

Хондамир ушбу асарини ёзишни ҳижрий-қамарий 926 (милодий 1519/1520) йилда бошлаб, ҳижрий-қамарий 929 (милодий 1522/1523) йилда тугатган.

Ушбу китобнинг турли қўлёзма нусхалари Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги республикаларидаги кутубхоналарда ҳам мавжуд.

5. «Ҳабиб ус-сияр фи ахбори афрод ал-башар» («Инсонлар қиссаларидан энг яхши таржимаи ҳоллар»).

Умумий тарихга бағишланган фактларга бой ўта муҳим асар бўлиб, Хондамир ҳижрий-қамарий 927 (милодий 1520/1521) йилда уни ёзишга киришган. Тўрт жилддан иборат бўлган бу асар уч йилу саккиз ойдан сўнг ҳижрий-қамарий 930 йилнинг рабиъ ул-аввал (милодий 1524 йилнинг январь) ойида ҳокимлардан бири Каримиддин Ҳабибуллоҳ Соважий ва Хуросоннинг ҳукмрон вазири Дурмишхонга бағишланган ҳолда ёзиб тугалланган.

Катта ҳажмдаги маълумотларни ўз ичига олган «Ҳабиб ус-сияр» форс тилида ёзилган тарих китоблари орасида дурдона асар ҳисобланади. Айниқса, ушбу асардаги аксарият бўлимларнинг охирида келтириладиган илм-фан, адабиёт, санъат ва тасаввуф арбобларининг ҳаёт ва фаолиятлари тўғрисидаги маълумотлар алоҳида аҳамиятга эга.

Ундан сўнг «Оламоро» ва «Аҳсан ут-таворих» асарларининг муаллифлари ва бошқа бир қатор тарихчилар ҳам Хондамирнинг тарихнависликдаги ушбу услубига эргашганлар.

Хондамир содда ва раван ёзишда она томондан бобоси бўлган «Равзат ус-сафо» муаллифи Мирхонднинг услубига хос ижод қилган.

«Ҳабиб ус-сияр» Одам алайҳиссаломдан исломгача бўлган давр тўғрисидаги тарихий ривоятларнинг қисқача хулосаси ҳамда ислом пайдо бўлишидан то ҳижрий-қамарий 930 (милодий 1523/1524) йилгача бўлган вақт ҳамда ўзи яшаган давр тарихи тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олган.

Шу ўринда алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, тарихнинг ҳижрий-қамарий 873 (милодий 1468/1569) йилгача бўлган даври воқеалари тўғрисидаги маълумотлар Хондамирнинг бобоси Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» асарида келтирилган бўлиб, ундан кейин ўтган эллик етти йил давомида юз берган муҳим воқеалар тўғрисидаги маълумотлар Хондамир томонидан «Ҳабиб ус-сияр»да келтирилган. Жалолиддин Ҳумоий томонидан «Ҳабиб ус-сияр»нинг Техрон нашрига ёзилган сўзбошида айтилишича, «Ҳабиб ус-сияр»нинг бошқа тарих китобларидан фарқли жиҳати ҳам ана шудир.

6. **«Равзат ус-сафо фи сияр ал-анбий ва-л-мулук ва-л-хулафо»** («Пайғамбарлар, подшоҳлар ва халифалар таржимаи ҳолларининг ям-яшил боғи») асарининг еттинчи жилди.

Айрим тадқиқотчилар, жумладан, Ҳидоят Хусайн («Қонуни Ҳумоюнӣ»)нинг Ҳиндистон наشري сўзбошида) «Равзат ус-сафо»нинг еттинчи жилдини ҳам Хондамир ёзган асарлар сирасига киритган. Бироқ Хондамирнинг қаламига мансуб эканлигига шубҳа бўлмаган мазкур еттинчи жилд аслида «Ҳабиб ус-сияр» асари тўртинчи жилдининг бир қисми бўлиб, унда Хусайн Бойқаро ва унинг авлодлари маълумотлар келтирилган. Биз ушбу қисмни «Ҳабиб ус-сияр» асари Техрон нашрининг тўртинчи жилдининг 110-бетидан кейин топишимиз мумкин¹.

7. **«Қонуни Ҳумоюнӣ»** («Ҳумоюн қонуни»).

Хондамир бу китобни Ҳиндистонга кўчиб борганидан кейин ҳижрий-қамарий 937 (милодий 1530/1531) йили Бобурнинг ўғли, Ҳиндистоннинг теурийлар сулоласидан бўлган шоҳи Ҳумоюнга бағишлаб ёзган. Ушбу китоб шоҳлик давлатини идора қилиш қонунлари ҳамда Ҳумоюннинг давлатни бошқариш ишларига киритган янгиликлари тўғрисида бўлиб, Хондамир ёзган асарлар орасида энг охиргисидир.

Бу китобнинг ягона қўлёзма нусхаси Британия музейида сақланади.

«Қонуни Ҳумоюнӣ» 1940 йили Ҳидоят Хусайн томонидан мазкур қўлёзма нусха асосида инглизча сўзбоши билан

¹ Ҳабиб ус-сияр. 4-жилд. Учинчи қисм. Техрон. 1954. 110-б.

Ҳиндистонда, 1993 йили эса Мирҳошим Муҳаддис томонидан Техронда нашр этилди.

Булардан ташқари, Хондамир яна бир неча асар ёзган бўлиб, уларнинг қўлёзмалари ҳалигача топилмаган. Қуйида унинг ана шу асарларини санаб ўтамыз:

1. **«Ахбор ул-ахёр»** («Хайрли ишлар қилувчилар тўғрисида қиссалар»). Хондамир ўзининг «Ҳабиб ус-сияр» асарига ёзган муқаддимасида ёзишча, бу асар орифларнинг таржимаи ҳоллари ва ҳаёт йўллари тўғрисида ёзилган.

2. **«Мунтахаби тарихи Вассоф»** («Вассофнинг тарих китобидан сайланма»). Хондамир ўзининг «Ҳабиб ус-сияр» асарига ёзган муқаддимасида бу китобни ҳам ўзининг ёзган асарлари жумласига киритган.

3. **«Ғаройиб ул-асрор»** («Ғаройиб сирлар»).

4. **«Жавохир ул-ахбор»** («Энг муҳим маълумотлар»).

Бу икки асар У. Элиотнинг «Ҳиндистон тарихи тўғрисида ёзилган қўлёзма асарлар рўйхати»да Хондамирнинг қаламига мансуб бўлган асарлар сифатида келтириб ўтилган.

Хондамирнинг шеърятда ҳам қалам тебратиб, бу борада ўзини синаб кўрганлиги маълум. Бироқ унинг асосий иши тарихнавислик бўлиб, шеър ёзиш унинг иккинчи машғулооти ҳисобланган. Мазкур ўринда «Ҳабиб ус-сияр»дан фойдаланган ҳолда, турли муносабатлар билан ёзган шеърларидан бир неча парчани келтирамыз:

«Ушбу сўзларни ёзувчининг кўнглига ушбу оғир мусибат санаси борасида қуйидаги қитъа келди:

[Бу] ҳидоятга паноҳ бўлган бир Амир бўлиб, ундан раҳмат белгилари намоён бўлди. [Ул зот] дунё тиканзоридан раҳмат гулзори гуллаб-яшнаб турган боғ томон йўл олди. Унинг руҳига раҳмат нурлари ёғилган экан, вафот этган йилини ҳам «раҳмат нурлари»дан излагин».

Шунингдек, Хондамир Муҳаммад Шайбонийхон қўшинларининг ҳижрий-камарий 909 (милодий 1503/1504) йилда Балх ва унинг атрофидаги ерларга ҳужумининг санаси ҳамда ушбу ҳужум оқибатида юз берган вайронагарчиликлар ва халқнинг бошига тушган қийинчиликлар борасида қуйидаги қитъани ёзган:

Муҳаммадхон [Шайбоний] Амударёдан ўтгач, Балх халқининг айш шароби аччиқ бўлди. Бутун шаҳар уруш натижасида вайрон бўлди. Шу сабабдан ҳам [бу воқеаларнинг] юз берган санаси «вайронийи Балх» («Балхнинг вайрон бўлиши») бўлди.

Ўз даврининг ҳалол қозиларидан бўлган Қози Низомиддин Муҳаммад Фароҳий ҳижрий-қамарий 900 йилнинг муҳаррам (милодий 1494 йилнинг октябрь) ойида вафот этади. Хондамир унинг вафоти санаси тўғрисида қуйидаги рубойни ёзган:

Шариат у туфайли тартибга солинган ўша кишининг умр дафтери тақдирнинг ҳукми билан ўқиб бўлинди. Низом номи қўнгил саҳифасидан ўчгач, «фоний кай шуд» («қачон бу дунёдан ўтди», яъни қачон бу дунёдан ўтганлиги) тўғрисида изох берилди.

«МАКОРИМ УЛ-АХЛОҚ» АСАРИ ТЎҒРИСИДА

«Макорим ул-ахлоқ» асарининг қўлёзма нусхаси

«Макорим ул-ахлоқ» асарининг ягона қўлёзма нусхаси Султон Муҳаммад Фахрий Ҳиравийнинг «Латойифнома» асари қўлёзмаси билан бир жилдда жойлашган бўлиб, Британия музейида Add.7669 рақами остида сақланмоқда. Қўлёзманинг ўлчами бўйига 24 см. ва энига 13,38 см. бўлиб, унинг ҳар саҳифасида 7,65 см. узунликдаги 14 сатрдан иборат матн ёзилган. Бир жилдда жойлашган ушбу икки асарнинг умумий ҳажми 185 varaқдан иборат бўлиб, унинг 1-варағидан 120-варағигача «Латойифнома», 121-варағидан 185-варағигача эса «Макорим ул-ахлоқ» асари жойлашган¹. Ҳар иккала қўлёзма ҳижрий-қамарий 965 йилнинг рамазон ойида (милодий 1558 йилнинг 17 июни билан 16 июли оралиғида). Муҳаммад ибн Ҳамза ал-Хусайний номли хаттот томонидан настаълиқ ёзувида аниқ ва чиройли бир тарзда кўчирилган.

«Макорим ул-ахлоқ» асарининг ёзилиш сабаблари

«Макорим ул-ахлоқ» асари Хондамирнинг ўз хожаси Амир Алишер Навоийнинг ҳаёти тўғрисидадир. «Макорим ул-ахлоқ» муқаддимасида куйидагиларни ўқиймиз:

«... олий ҳазрат Низом ул-ҳақ ва-л-ҳақиқат ва-д-дунё ва-ддин Амир Алишер ... нинг иноят нури ва меҳр-муҳаббат куёши фақир банда ва кичик зарра бўлмиш Хондамир таҳаллуси билан машҳур бўлган камина Ғиёсиддин ибн Ҳумомиддин ... бошида тобланди. [Бу фақир банданинг] мавжудлик ниҳоли болалик чоғларидан йигитлик даврининг охиригача қадар ул ҳазратнинг лутф ва эҳсон ариғи ёқасида униб-ўсди. «Неъмат бергувчига шукр қилмоқ вожибдир», деган нақлдан келиб

¹ Британия музейи кутубхонасидаги форсий қўлёзмалар каталоги, 1-жилд. Лондон. 1879. 365–367 б.

чиққан ҳолда, унинг берган чексиз неъматларидан айримларининг шукрини адо қилишнинг уддасидан чиқиш учун қандай хизматга бел боғласам экан, деган фикр ҳамиша кўнгилдан ўтар ва ҳаёлда чарх урарди. Ахийри ақл муршиди руҳ қулоғига айтдики, эзгу ишларни қилувчи бу Амирнинг катта ишлари ва қаҳрамонликлари, шуҳрати, хизматлари ва шарафли ишлари овозаси бутун дунёга тарқалган, барча юртлар ва гўшаларгача бориб етган, турли халқлар орасида тилдан тилга кўчиб, оғиздан оғизга ўтиб айланиб юрган ... бўлса-да, бироқ бу омадли ва саодатли Амирнинг фазилатлари, яхши хулқлари ва чиройли одобларидан бирозгинасини ўз ичига оладиган бир неча боб ёзилса ва унда унинг ажойиб сийратлари, мактовга сазовор хулқ-атворлари, бошқаларда кам учрайдиган ҳолатлари ва кайфиятлари, қизиқ ва ғаройиб ишлари, сеҳрли истеъдоди хусусиятлари ва нозик ибораларни қоғозга туширадиган қалами ҳосилалари шарҳланса, [қилинган] яхшиликларни билиш, кадрлаш ва унинг ҳаққини адо этиш каби вожиб амалнинг бир дақиқасини бўлса-да, бажара олган ҳамда тўғри йўл кўрсатувчи олий ҳазрат томонидан берилган неъматларга шукр қилишнинг озгина бўлса-да, уддасидан чиқа олган бўлардинг. Шундан келиб чиққан ҳолда, санъат улуғлиги осмони куёшига сано ўқишдан бошқа ҳунарим бўлмаган мен банда ... кўнглимдагиларни ёзишга киришдим ва ёзганларимни муқаддима, ўн мақсад ва хотима шаклида тартиб бериб, уни «Мақорим ул-ахлоқ» деб атадим».

Хондамир шундан сўнг давом этиб ёзган қайдларига қараганда, ҳали бу ишини охирига етказиб улгурмасидан хожаси оламдан ўтганлиги, аммо «кишини оғир ахволга солиб қўядиган бу воқеа кайғуси ... ҳайрат водийсида саргардон бўлган» унинг «кўрар кўзларини хира» қилганлигига қарамасдан, «ўздан баракатлар сочгувчи ул зотнинг қандай касал бўлганликлари ва қай ҳолатда вафот этганликларини баён лавҳига битиш»га қарор қилган.

Демак, муқаддимадан маълум бўладиги, ушбу асар Алишер Навоийнинг вафотидан олдин ёзила бошланган. Навоий оламдан ўтганидан сўнг бу асарни янада такомиллаштирган. Илм-фан, маданият ва адабиётнинг йирик намояндаси ҳамда машҳур давлат арбоби бўлган ушбу буюк донишманд шахс-

нинг сўнгги кунлари, дафн маросими, замона шоирларининг унинг вафотига атаб ёзган марсиялари ва бошқа маълумотлар «Мақорим ул-ахлоқ»нинг охирида келтирилган.

Хондамирнинг мазкур асари Амир Алишер Навоийнинг буюк шахсияти, олий инсоний фазилатлари, ёзган асарлари, эл-юртга қилган муҳим хизматлари тўғрисидаги маълумотлари билан мўътабар манба ҳисобланади.

«Мақорим ул-ахлоқ» асарининг қўлёзма нусхасининг илк тадқиқотчиларидан бири ҳинд олими Саййид Муҳаммад Абдуллоҳдир. У Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида мақола ёзиб, Ҳайдарободда чиқадиган «Oriental Collage Magazine» журналининг 36-сонида чоп эттиради.

Бу мақола афғон олими Гўё Эътимодий томонидан таржима қилиниб, «Мажаллаи Кобул» («Кобул журнали»)нинг ҳижрий-шамсий 1331 (милодий 1952) йил 11-сонида нашр этилади. Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний саъй-ҳаракатлари билан Тарих ҷамияти томонидан 1967 йили Низомиддин Амир Алишер Навоий таваллудининг 525 йиллиги муносабати билан ушбу таржима қайтадан чоп этирилади.

Саййид Муҳаммад Абдуллоҳ ушбу мақолада «Мақорим ул-ахлоқ» асари қўлёзма нусхасининг бир неча жиҳатига умумий тарзда тўхталиб ўтган. Жумладан, у Алишер Навоий томонидан қурилган ёки таъмирланган кўприklar, работлар, ҳовузлар, ҳаммомлар ва масжидларнинг сонини келтириш билан чекланиб, мақола охирида унинг вафоти тўғрисида ҳам қисқача маълумот берган.

«Мақорим ул-ахлоқ»нинг ўзбек тилига қилинган таржималари ҳам мавжуд. Бу асар ўзбек навоийшунослари М.Фахридинов ва П.Шамсиевлар томонидан қискартирилган ҳолда ўзбек тилига таржима қилиниб, Тошкентда 1941 йилда илк бора нашр этилади. «Мақорим ул-ахлоқ»нинг ушбу ўзбекча таржимаси кейинчалик 1948 ва 1967 йилларда икки марта қайта нашр этилади. Унинг қайта ишланган ва тўлдирилган учинчи нашри нисбатан мукамалроқ нашр ҳисобланади.

И Л О В А Л А Р

АСАРДА НОМЛАРИ КЕЛТИРИЛГАН ШАХСЛАР

Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро. Султон Абулғозий Ҳусайн ибн Мансур бин Бойқаро теурий шахзодалардан бўлиб, дастлаб Мирзо Улуғбек ҳимояси остида бўлган. Мирзо Улуғбек ва унинг ўғли Абдуллатиф қатл этилганларидан сўнг Султон Абусаъид уни ҳибсга олади. Султон Ҳусайн қамокдан қочиб, Абулқосим Бобурга қўшилади. 1458 йили Астрободни эгаллаб, у ердаги ҳокимиятни ўз қўлига олади. Султон Абусаъид вафотидан сўнг Ҳиротни эгаллайди ва 1468 йили подшоҳлик тахтига ўтиради.

Султон Ҳусайн Бойқаро илм-фан ва маданиятнинг ривожини қўллаб-қувватлаган шохлардан бўлиб, унинг ҳукмронлик даври адабиёт ривожига муҳим ўрин тутди. Унинг Ҳиротдаги саройи ўз даврининг илм ва адабиёт марказига айланган бўлиб, кўплаб ёзувчи ва шоирларни ўз атрофига тўплаган эди. Унинг илмпарвар вазири Амир Алишер Навоий ўз даврининг илм ва адабиёт аҳлини қўллаб-қувватлар ва рағбатлантирарди.

Султон Ҳусайннинг ўзи ҳам илм ва адабиётга катта қизиқиш билан қарар, туркий тилда битган шеърларидан девон ҳам тузган эди. Унинг ушбу туркий девони шу чоққача бир неча бор чоп этилган бўлиб, унинг энг сўнгги мўътабар наشري 1967 йилда Муҳаммад Яъқуб Воҳидий томонидан Кобулда амалга оширилди.

(Манба: Саид Нафисий. Эронда назм ва наср тарихи. 2 жилдлик. 2-жилд. Техрон, 1955.)

Шохрух Мирзо. Амир Темурнинг ўғилларидан бўлиб, илм ва адабиётни севган. Айниқса унинг тарих фанига бўлган қизиқиши юқори бўлиб, кўпгина тарихчиларни тарихий асарлар ёзишга ундаган.

Отасидан кейин салтанат тахтига ўтиради. Амир Темур вафотидан сўнг хижрий-қамарий 807–850 (милодий 1405–1447) йиллар 42 йил давомида подшоҳлик қилади. Пойтахти Ҳирот эди. Машхур тарихчи Абдурраззоқ Самарқандий унинг давлати ҳудудини Синддан то Қазвин ва Табризгача бўлган ерларни ўз ичига олган Хуросон мамлакати, деб эслатади.

Шеър ёзишга алоҳида киришмаган бўлса-да, айрим гўзал байтлар ва маъноли ҳикматлар айтганлиги тўғрисида маълумотлар етиб келган. Жумладан, бир гал топширилган бинони ўз вақтида қуриб битказмаган меъмор Қавомиддиндан ранжиб, уни бир йил муддатга саройдаги хизматдан четлатади. Бу меъмор яна ўзини шоҳга яхши кўрсатиб, унинг хизматида кириб олиш учун янги йилнинг бошида осмондаги юлдузларнинг йил давомидаги ҳаракати жадвалини тузиб, унинг олдига олиб келади. Шунда Шохрух Мирзо унга қарата қуйидаги байтни айтади:

Сен ердаги ишни қойиллатиб қўйганмидингки,
Осмон билан ҳам шуғуллансанг?

(Манба: Темурийлар даврида санъат ва унинг турли соҳалари. 35-б. Мажолис ун-нафоис. Форсча таржима. Техрон, 1944. 197-б.)

Ҳасанбек Туркмон. Узун Ҳасан номи билан ҳам машхур бўлган Амир Ҳасанбек Туркмон хижрий-қамарий 809 (милодий 1406/1407) йилда туғилган. Донишманд, қудратли, шавкатли ва ўта халқпарвар султонлардан бўлиб, фозиллар, олимлар ва машойихларга катта ҳурмат билан муносабатда бўлган. Ўн бир йилдан ортиқроқ ҳукмронлик қилгач, хижрий-қамарий 882 (милодий 1477/1478) йилда Табризда вафот этган.

Амир Ҳасанбекнинг еттита ўғли бўлиб, уларнинг номлари қуйидагича бўлган: Ўғурли Муҳаммад, Султон Халил, Яъқуб Мирзо, Масиҳ Мирзо, Юсуф Мирзо, Мақсудбек, Зайналбек [усмонлилар давлати билан бўлган жангда ҳалок бўлган].

Мирзо Абусаъид Кўрагон. Шохрух Мирзодан кейинги Мовароуннахрнинг ҳукмдори бўлиб, доимо Хуросонни ўз та-

сарруфига олишни кўзлаб юрган. Мирзо Абулқосим Бобурнинг вафотидан сўнг Хуросонга хужум қилиб, ҳижрий-қамарий 863 (милодий 1458/1459) йилда Ҳиротни тўла ўз тасарруфига киргизади ва катта бир давлат тузган. Ўн икки йил давомида Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг мутлақ ҳукмдори бўлган. Ҳижрий-қамарий 873 (милодий 1468/1469) йилда Озарбойжонда Узун Ҳасаннинг буйруғи билан қатл этилган.

Хожа Фазлуллоҳ Абуллайс. Самарқанд улуғларидан ҳамда Абуллайс фақиҳ авлодларидан бўлган. Фикҳда уни «Иккинчи Абу Ҳанифа», араб тили ва адабиётида эса «Ибн Ҳожибнинг ўхшаши» деб аташарди. Амир Саййид Юсуфнинг шогирди эди.

Саййид Шарифнинг шогирди эди. Саййид шахсан унинг мадрасаларда дарс бериши учун ижозатномалар ёзиб берган.

Алишер Навоий икки йил унинг ҳузурида илм олган. Навоийга нисбатан илтифоти кучлилигидан уни «фарзанд» деб атаган.

Самарқанд уламоларининг раҳнамоси бўлганлигига қарамасдан, шеър ва муаммо ёзишга мойил эди. Қуйидаги матлаъ унинг қаламига мансубдир:

Сенинг сарв каби қаддинг менинг жоним, хатто руҳимдир.
Эй сарв, мен томонга равон бўл, сенга жонимни фидо айлай.

Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий Самарқандда вафот этган ва ўз хонақоҳида дафн этилган.

(Манба: Амир Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Форсча таржима. // Фаҳрий Ҳиротий таржимаси // Техрон. 1944. 27-б)

Фасиҳ ул-миллат ва-д-дин Муҳаммад ан-Низомий. Хусни олий насаблик белгилари ҳамда ақлий ва нақлий фанлардаги чуқур билими билан оро топган бўлиб, риёзиёт ва фалсафа фанларида ўз даври олимларининг сараси эди. Соғлом тафаккури илгари ўтган олимлар асарларидаги яширин сирларни очувчи, ўткир зеҳни эса замондош фозиллар асарлари хазинасининг тимсоли эди.

Ўз замонасининг аксарият билимларини Мавлоно Фасихиддин хузурида ўқиб-ўрганган Алишер Навоий уни «муаллим» деб таърифлаган ва унга нисбатан хурмати жуда юқори бўлган. Навоий бир неча бор Ихлосия, Ғиёсия ва Бадиия мадрасаларида дарс беришни ўзининг ана шу устозига топширганди.

Фасихиддин Муҳаммад Низомий хижрий-қамарий 919 (милодий 1513/1514) йили Ҳиротдан Балхга кетади ва бир неча вақт бу вилоятда куёви Мир Садриддин Юнусникида яшайди. Орадан бир неча вақт ўтгандан сўнг оламдан ўтади.

Фасихиддин Муҳаммад Низомийнинг «Ҳошияи Шарҳи Ҳидояи ҳикмат» («Ҳикмат ҳидояти» асари шарҳига ёзилган изоҳлар), «Ҳошияи Шарҳи арбаъин» («Қирқ ҳадис шарҳи» китобига ёзган изоҳлар), «Шарҳи «Миъат ул-омил» («Юз омил» асарига ёзилган шарҳ), «Ҳошияи Мухтасар» («Мухтасар» асарига изоҳлар) ва бошқа асарлари аввалдан илм аҳли ўртасида машҳур бўлиб, ўқувчига бой илмий маълумотлар беради.

(Манба: Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. 4-жилд // Устод Жалолиддин Ҳумоий нашрга тайёрлаган // Техрон, 1954. 302-303-б.)

Қози Ихтиёриддин Ҳасан Турбатий. Қози Ғиёсиддин Турбатийнинг ўғли бўлиб, олий фазилатлари ва юқори билими билан бошқа қозилардан ажралиб туради.

У ёшлик чоғларида Зова вилоятидан Хуросон пойтахти Ҳиротга келиб, диний билимларни ўрганишга киришган. Қисқа муддатда бу соҳадаги билимларни пухта эгаллаб олганидан кейин, фатво ёзиш, қозилик ҳукми, мулк ҳужжати ва тўлов ҳужжатларини чиқариш ҳукукини қўлга киритган. Ёзувчилик ва шоирлик санъатини ҳам яхши ўзлаштириб олган.

Ғолиб ҳоқон [Бойқаро] подшоҳлиги замонининг охирларида қозилик мансабига эришган.

Чуқур билими, ўтқир зеҳни, юксак қобилияти ҳамда инсоф ва диёнат қоидаларига қаттиқ риоя қилиши билан салтанат пойтахти Ҳиротдаги барча қозилар орасида энг юксак мартаба, энг катта ваколат ҳамда энг юқори обрў-эътиборга эга бўлган.

Ўзининг ушбу қобилиятлари ва фазилатлари билан Хурсон подшоҳи Султон Хусайн Бойқаронинг эътибори ва ҳурмати қозонган Қози Ихтиёриддин Ҳасан Турбатий Абулфатх Муҳаммад Шайбонийхон Ҳиротни ўз тасарруфига олганидан кейин ҳам ана шу мансабда қолган. Шайбонийхоннинг ўлимидан кейин эса ўзининг туғилиб ўсган жойига қайтиб, деҳқончилик билан шуғулланган.

Қози Ихтиёриддин Ҳасан Турбатий ҳижрий-камарий 920 (милодий 1514/1515) йили касалликка чалиниб, оламдан ўтган ва Турбат қишлоғида ўз ота-боболари мақбарасида дафн этилган.

Қози Ихтиёриддин Ҳасан Турбатийнинг чиройли сўз намуналарини ёзувчи қалами маҳсуллари жумласидан бўлган «Иқтибосот» («Иқтибослар») ва «Мухтор ул-ихтиёр» асарлари ўша замон илм аҳли орасида машҳур бўлган.

Унинг Ҳирот жоме масжидида Амир Алишер Навоий томонидан мармартошдан қурдирилган минбарнинг қурилиши санаси тўғрисида ёзган қуйидаги қитъаси машҳурдир:

Катта саъй-ҳаракат туфайли мукаммал бир минбар қурилди. Ўта баландлигидан аршга бўй чўзган эди. Ҳалигача ҳеч ким мармардан ясалган минбарни кўрмаганди. Унинг қурилган йили ҳам ҳалигача ҳеч ким кўрмаган ўша нарсаси бўлди.

(Манба: Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. 4-жилд // Устод Жалолиддин Ҳумоий нашрга тайёрлаган // Техрон, 1954. 306–355-б.)

Амир Бурҳониддин Атоуллоҳ Нишобурий. Хондамир ўзининг «Ҳабиб ус-сияр» асарида Амир Бурҳониддин Атоуллоҳ Нишопурий тўғрисида шундай маълумот берган:

Ёшлик чоғларининг бошларида туғилиб ўсган шахри Нишопурдан салтанат пойтахти Ҳиротга келиб, таҳсил олишга киришган ва қисқа муддатда аксарият фанларни ўзлаштириб, ўзи билан бирга таҳсил оладиган талабалардан анчагина олдинга ўтиб кетган. Аруз илми ҳамда турли шеърий санъатлар бўйича катта маҳорат касб этган.

Бир неча йиллар давомида улуғ илм масканлари ҳисобланган “Султония” ва “Ихлосия” мадрасаларида дарс бериш билан шуғулланган.

Ёзган асарларидан «Рисолаи қофия ва саноеъ ва бадоеъи шеърӣ» («Шеър бадиияти ва санъатлари ҳамда қофия тўғрисида рисола») асари илм ва адабиёт аҳли орасида машҳурдир.

Ҳаётининг охириги йилларида Амир Бурҳониддин Атоуллох Нишобурийнинг зоҳирӣ кўзлари [ўткинчи дунёдаги] нарсаларни кўришдан маҳрум бўлди ва шавкатли Ҳирот шаҳридан Разавиянинг муқаддас Машҳадига кетиб, (ҳижрий-қамарӣ) 919 йил шаввол ойининг ўрталарида (милодӣ 1513 йил декабрь ойининг ўрталарида) оламдан ўтди.

Амир Муртоз. Хондамир ўзининг «Ҳабиб ус-сияр» асарида Амир Муртоз тўғрисида шундай ёзади:

«Фалсафа ва риёзиёт илмида ўхшаши ва тенги йўқ бўлиб, бошқа илмлар соҳаларида ҳам ўз замонасининг кўпчилик олимларидан устун эди. Ҳар доим рўза тутар, тоат-ибодат шартларини тўлиқ бажарди.

Мансур Ҳокон замонида Ихлосия мадрасасида дарс бериш билан шуғулланди. Муҳаммад Шайбонийхон ҳукмронлиги даврида эса Султония мадрасасида илм толибларини ўз илмларидан баҳраманд этди.

Шоҳликнинг саодатли намунасининг олтин рангли байроғидаги ярим ой яна бир бор Хуросон вилоятларига висол ёғдусини сочгач, Амир Муртоз суннийлик мазҳабига қаттиқриоя қилганликдан Ҳиротдан Қандаҳорга кетди ва ўша вилоятда вафот этди».

(Манба: Хондамир. Рижоли Ҳабиб ус-сияр (Ҳабиб ус-сияр ар-боблари) // Абдулхусайн Навоӣй нашрга тайёрлаган // Техрон, 1945.)

Амир Садриддин Иброҳим Машҳадӣ. Хондамир ўзининг «Ҳабиб ус-сияр» асарида Амир Садриддин Иброҳим Машҳадӣ тўғрисида шундай ёзади:

«Замона олимларининг энг улуғи ва фазилат белгиларига эга бўлган саййидларнинг раҳнамоси эди. Султон Ҳусайн

Бойқаро даврида узоқ йиллар Султония ва Бадиния мадрасалари ҳамда Ихлосия хонақоҳида [талабаларга] дарс бериш ва илм улашиш билан машғул бўлган. Хижрий-камарий 919 (милодий 1513/1514) йили охират оламига сафар байроғини кўтарди.

Ўзидан Амир Муҳаммад Амин ва Амир Муҳаммад Ҳусайн номли муборак хислатларга эга бўлган икки ўғил қолдирган. Фазилат белгиларига эга бўлган бу икки ўғил ўзларининг солихликлари ва тақводорликлари билан машҳур бўлиб, ҳамиша ўзгаларга ёрдам бериш ва фойда етказиш ишига камарбаста бўлиб юришади.

Амир Муҳаммад Амин Ихлосия мадрасасида дарс беришга машғул бўлса, Амир Муҳаммад Ҳусайн Жамолия мадрасасида [илм толибларига] фойдали илмлар улашиш билан шуғулланади.

Амир Садриддин Иброҳим Машҳадийнинг укаси Амир Абдулжалил ҳам олимлар сарасидан бўлиб, Мансур Ҳокон [Султон Ҳусайн Бойқаро] ва Муҳаммад Шайбонийхон замонларида мухтасиблик вазифасида фаолият кўрсатган».

(Манба: Хондамир. Рижоли Ҳабиб ус-сияр // Абдулхусайн Навоий нашрга тайёрлаган // Техрон, 1945.)

Амир Жамолиддин Атоуллоҳ Асилий. «Ул Ҳазрат ўзининг улуғвор амаким Амир Саййид Асилиддин каби ҳадис илмида дунёда тенги йўқ олимлардан бўлиб, диний илмларнинг бошқа соҳалари ва ирфоний илмларнинг турли йўналишларида энг кучли ва таниқли мутахассислардан ҳам илгарилаб кетганди.

Бир неча йил давомида Султония мадрасасидаги ҳозир у ерда Мансур Ҳоконнинг қабри жойлашган гумбаз остида, шунингдек Ихлосия хонақоҳида [талабаларга] дарс бериш ва илм улашиш билан машғул бўлган. Ҳафтада бир марта салтанат пойтахти Ҳирот Жомеъ масжидида азал ҳидояти қалами билан [Ҳирот] улуғлари ва ақибирлари кўнгил лавҳларига иршод ва насихат нақшини чизардилар.

Бироқ ҳозирги пайтда узлатга чекинганликлари ва гўшанишинликни одат қилганликлари сабабидан бундай ишлар билан

шуғулланмайдилар ва муборак вақтларининг ҳаммасини тоат ва ибодатлар қилишга бағишлаб, охиратлик савобларни захира қилиш билан машғуллар.

Мамлакатлар султонлари ва ислом юртлари ҳокимлари ул Ҳазратга иродат ва хизмат қилишни ўзларига вазифа деб билиб, ул зотнинг олий мақом ходимларининг моддий аҳволлари ва яшаш шароитларини яхшилаш учун қўлларидан келганича ёрдамлашадилар.

Накиблар йўлбошчиси бўлган ул Ҳазратнинг сўз санъатининг буюк намуналари сарасига кирувчи асарларидан ҳисобланган «Равзат ул-аҳбоб фи сийрат ан-набий ва-л-ол ва-л-асҳоб» («Пайғамбар, унинг авлодлари ва саҳобалари тўғрисидаги «Дўстлар боғи») китобининг шуҳрати дунёнинг турли мамлакатлари ва гўшаларигача тарқалган бўлиб, ўтқир ақл бундай фойдали китобнинг ўхшашини топишни тасаввурдан ташқари иш деб билади».

(Манба: Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. 4-жилд // Устод Жалолиддин Ҳумоий нашрга тайёрлаган // Техрон, 1954. 359-б.)

Хожа Имодиддин Абдулазиз Абҳарий. Етук олим эди. Ҳанафийлик ва шофейлик фикҳи ва ҳадис бўйича катта билимга эга эди. Мансур Ҳокон замонида Амир Низомиддин Алишер Навоийга бағишлаб «Шарҳи Мишкот» («Мишкот шарҳи») китобини ёзди. Бироқ бу китоб шуҳрат топиб улгурмасидан замона ул ҳазратнинг умр китобини ёпди.

Хожа Имодиддин Абдулазиз Абҳарий узоқ йиллар давомида бахтли ҳокон Шохрух Мирзо мадрасаси, Султония мадрасаси ва Ихлосия хонақоҳида [талабаларга] дарс бериш ва илм улашиш билан машғул бўлди.

Амир Муртоз Ҳиротдан Қандаҳорга кетган йили Хожа Имодиддин Абдулазиз Абҳарий ҳам Ҳиндистон томон йўл олди. Шундан сўнг у бошқа қайтиб келмади ва Синд вилоятида оламдан кўз юмди.

Мирзо Аҳмад Султон. Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асарида Мирзо Аҳмад Султон тўғрисида шундай ёзади:

«Мирзо Кичик лақаби билан машхур бўлган Мирзо Аҳмад Султон хушхулқ бўлиб, гўзал хислатларга ва маъкул феъл-атворга эга эди. Кибрга берилмаган, бошқаларга зулм қилишдан тийилган одам эди.

Мирзо Аҳмад Султон қисқа муддатда илм ва хунар ўрганиб, зуҳд ва солиҳликда, тақво ва тўғрисиўзликда намунага айланди. Маккани зиёрат қилиш шарафига ҳам муяссар бўлди.

Қуйидаги рубоий унинг қаламига мансубдир:

Ўзимни умр бўйи солиҳлик билан мактардим, ўзимни тақводорлик йўлига солардим. Ишқ келгач, на тақводорлик қолди ва на солиҳлик. Худога шукрки, ўзимни синадим.

Баъзиларнинг айтишларига қараганда, (Мирзо Аҳмад Султон қаламига мансуб) ушбу рубоий Ҳазрати Махдумий Нуран (томонидан ёзилган бошқа бир рубоий) билан таворуд бўлибди. Агар шундай ҳам бўлса, бу катта бахтдир».

(Манба: Амир Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Форсча таржима. // Фахрий Ҳиротий таржимаси // Техрон, 1944. 127 ва 315-б.)

Аҳмад Тафтазоний. Хондамир ўзининг «Ҳабиб ус-сияр» асарида Аҳмад Тафтазоний тўғрисида шундай ёзади:

«Олам майдонининг алломаси ва одам фарзандларининг пушти паноҳи бўлиб, ўзининг ўта диндорлиги ва ҳалоллиги билан танилган ҳамда ўта диёнатлилиги ва номаъкул нарсалардан ўзини қаттиқ тийиши билан машхур эди. тафсир, ҳадис ва фикҳ илмларида тенгсиз, бошқа ақлий ва нақлий фанларда эса замонанинг аксарият олимларидан устун эди.

Ул жаноб падари бузруквори Мавлоно Кутбиддин Яҳё ибн Мавлоно Саъдиддин Масъуд ат-Тафтазоний вафотидан сўнг шайх ул-исломлик вазифасини бажаришга киришди ва қарийб ўттиз йилга яқин муддат давомида Хуросон мамлакатада пок шариат пойдеворларини мустаҳкамлаш иши билан шуғулланди.

Аҳмад Тафтазоний (ҳижрий-қамарий) 916 йилнинг рамазон (милодий 1510 йилнинг декабрь) ойида унга ғарази бўлган ки-

шиларнинг чақуви билан шоҳликнинг саодатли намунасининг ул жанобни жазолаш ва ишдан четлатиш тўғрисидаги муборак фармони чиқди. Ул ҳазрат ўша кунлари тақдир подшоҳининг амри билан охират оламига сафар қилди.

Ҳирот шаҳри жоме масжиди яқинида, Халифатон дарвозаси атрофида жойлашган мадраса жаноби шайх ул-ислом томонидан қурилган бинолар жумласига киради.

Ул жаноб томонидан ёзилган баъзи рисоалар ва турли илм соҳаларига оид асарларга битилган изоҳлар илм толиблари орасида машҳур, ушбу рисоаларда баён этилган мавзулар эса кўнгиллар лавҳларига нақшлангандир».

(Манба: Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. 4-жилд // Устод Жалолиддин Ҳумоий нашрга тайёрлаган // Техрон, 1954. 343-б.)

Мавлоно Камолиддин Ҳусайн Воиз Кошифий. Исми Ҳусайн ибн Али Байҳақий Ҳиравий, таҳаллуси Кошифий бўлиб, Воиз Кошифий номи билан машҳур. Асли сабзаворлик бўлиб, ўша диёрда воизлик ва хатиблик қиларди. Кейинчалик Ҳиротга келиб, шу ерда яшаб қолган.

Воиз Кошифий (ҳижрий-камарий) IX (милодий XV) асрда Ҳиротда яшаб ижод қилган буюк ва забардаст фозиллар, ёзувчилар, шоирлар ва муфассирларнинг бири, машҳур воиз ва хатиб бўлиб, турли йиғинлар ва анжуманларда ваъз ва хитоб қиларди.

Мулло Ҳусайн нақшбандийлик тариқатига кириб, ушбу сулук соликлари қаторидан жой олди.

Воиз Кошифий ҳам ўша даврнинг бошқа фозиллари каби Амир Алишер Навоий томонидан қўллаб-қувватланиб, унинг ёрдамларидан баҳраманд бўлди ва Султон Ҳусайн Бойқаро саройига яқин кишилар қаторидан жой олди.

Воиз Кошифий форсий адабиётнинг юксак намуналари бўладиган қимматли асарлар, форс ва араб тилларида астрономия, фалсафа, тафсир, этика, ҳадис, тасаввуф, математика, фикҳ, тарих ва бошқа соҳаларга оид китоблар ёзди. У шеърятда ҳам катта маҳоратга эга шоирлардан эди. Унинг ёзган асарлари ўттиз жилддан иборат китобдан жой олган.

Мулло Ҳусайн Воиз Кошифий ҳижрий-қамарий 910 (милодий 1504/1505) йили Ҳиротда ҳаёт билан видолашди.

(Манба: Афғонистон жуғрофий энциклопедияси. 237-238-б.)

Мавлоно Аҳлий Шерозий. Исми Муҳаммад бўлиб, (ҳижрий-қамарий) 858 (милодий 1454) йилда Шерозда туғилиб, 84 йил умр кўргач, (ҳижрий-қамарий) 942 (милодий 1535/1536) йилда вафот этган. Хожа Шамсиддин Ҳофиз Шерозий қабрининг ўнг томонида дафн этилган.

Аҳлий Шерозий шеърятнинг барча турлари ва жанрларида қалам тебратган шоирдир. Унинг ўзи шеър тўғрисида шундай дейди:

Шеър агар кийим бўлса, ёр гўзал маънодир. Ундай бўлмаса, оқил қачон ҳам шеър билан фахрланарди. Рангли шеър тақаллуфдан тасвир ва ариқ суви кабидир. Денгизга юзлангин, гавҳар захиралар денгизини олиб келади.

У таъсирчан ва кўнгилга ўтирувчи Сўзга таҳсинлар айтиб, яхши шоирни фариштадан яхшироқ, ёмон шоирларни эса итлар билан баробар деб билади.

Аҳлий Шерозий ўзининг илк маснуъ қасидасини Амир Алишер Навоийга бағишлаб ёзган ва уни Ҳиротга юборган.

Аҳлийдан уч маснуъ қасида қолган. Улардан биринчиси, айтиб ўтилганидек, Амир Алишер Навоий мадҳида ёзилган. Ушбу қасида 149 байтдан иборат бўлиб, ундан тахминан 91 байт чиқариб олинган. Иккинчи қасида Султон Яъқуб мадҳида ёзилган бўлиб, ундаги 154 байтдан 120 байт чиқариб олинган. Шоир ушбу қасидага «Қонуни фикрат» (Тафаккур қонуни) деб ҳам ном берган бўлиб, абжад ҳисобида 907 сонини кўрсатувчи бу ибора мазкур асарнинг ёзилган санасини, яъни ҳижрий-қамарий 907 (милодий 1501/1502) йилни англатади.

Унинг учинчи қасидаси Шоҳ Исмоил Сафавий мадҳида битилган. Ундаги 160 байтдан 120 та байт чиқариб олинган.

Шоир ўзининг бу асарига «Хираднома» (Оқиллик тўғрисида асар) деб ном берган бўлиб, абжад ҳисобида 912 сони-ни кўрсатувчи бу ибора ҳам мазкур асарнинг ёзилган йили-ни, яъни хижрий-қамарий 912 (милодий 1506/1507) йилни билдиради.

Ушбу қасидалардан ҳар бирига муаллиф томонидан насрий дебочалар ёзилган бўлиб, уларда ўн тўққизта-лик баҳрлар, турли зиҳофлар, олтиталик доиралар, бадий санъатлар ва қофия илми истилоҳлари намуна сифатида келтирилган.

Нима бўлган тақдирда ҳам Аҳлий ўзининг илк қасидасини Салмон Соважийга эргашиб ёзган.

(Манба: Мавлоно Аҳлий Шерозий. Куллиёт. Ҳомид Раббоний то-монидан тайёрланган. Техрон: Саноий кутубхонаси нашриёти, 1964)

Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Бадахший. Чиройли сўзлари ва гўзал шеърлари билан машҳур эди. Доимо чуқур ва гўзал маъноларни назм ипига тизишга ва ушбу санъат қоидала-ри тўғрисида асарлар ёзишга куч-ғайрат сарфларди.

Ўттиз йилга яқин Амир Низомиддин Алишер хизматида бўлди.

Ҳасоҳат белгиларига эга бўлган қалами билан муаммо санъати тўғрисида бир неча рисола ёзган.

Қуйида ул жанобнинг қаламига мансуб бўлган «Ҳабиб» номли муаммони келтирамиз:

Сенинг кулиб турган лабларингга учук тошибди,
Бир дон тириклик суви томон учиб кетибди.

(Манба: Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. 4-жилд // Устод Жалололдин Ҳумоий нашрга тайёрлаган // Техрон, 1954. 347-б.)

Мавлоно Фасиҳиддин Соҳиб Доро. «Ҳабиб ус-сияр»да келтирилишича, Астробод фозилларининг сараси бўлган. Амир Алишернинг вафотидан сўнг Султон Ҳусайн Мирзо са-ройида хизматга кириб, ушбу саройнинг муборак кутубхонаси доруғаси этиб тайинланди.

Ҳазрати Султоннинг яқин кишиси вафотига бағишлаб ёзилган қасида Мавлоно Фасихиддин Соҳиб Доро қаламига мансуб энг яхши шеърлардан ҳисобланади. Ушбу қасиданинг барча байтларидаги биринчи мисраларнинг биринчи ҳарфлари жумал ҳисобида Амир Алишернинг туғилган йилини, иккинчи мисраларининг биринчи ҳарфлари эса ул ҳазратнинг вафот этган йилини англатади. Шунга қарамасдан, бу нарса шеър мазмунига ва унда маънонинг ифода этилишига умуман ҳалакит бермаган.

Мавлоно Фасихиддин Соҳиб Доро (ҳижрий-қамарий) 917 (милодий 1511/1512) йилда Астробод вилоятида оламдан ўтди.

«Ҳабиб» деб номланган куйидаги рубоий-муаммо ушбу шоир қаламига мансуб:

Юзи куёшдек ва қадди паридек бўлган у гўзал ишва қилиб бизнинг кўнглимизни таламоқни кўзлайдир. Қарагин, у айёр бизнинг вайрон кўнглимизни дон ичра яширди-ю, яна ўз жойига олиб келиб қўйди.

(Манба: Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. 4-жилд // Устод Жалолиддин Ҳумоий нашрга тайёрлаган // Техрон, 1954.)

Хожа Шаҳобиддин Абдуллоҳ. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да у тўғрида шундай ёзади:

«Хожа Абдуллоҳ Садр Хожа Муҳаммад Марворид ўғли бўлиб, бир муддат вазирлик девонида муҳр босувчи бўлиб ишладди. Сўнгра ўз ихтиёри билан ушбу вазифадан бўшаб, зоҳидликни ихтиёр этди.

Бу тоифага мансуб бўлган кишилар орасида у эришган фазилатларга эришган кишилар оздир. Ёшлик чоғларидаёқ илм ўрганиб, мақом ва мусика илмида ҳамда хаттотлик соҳасида беназир бўлди. Ҳалигача бирор кишининг қонунни унинг даражасида чала олганлиги маълум эмас.

Шунингдек, подшоҳ хизматида олий мансабларга эришди. У эгаллаган мансаблардан бири садрлик лавозимидир.

Бундан ташқари ёзувчилик санъатини ҳам камолга етказди.

Ўзи яхши муомалали, гўзал хулкли ва яхши суҳбатли йигитдир. Ғафлат ва бепарволикдан ўзга айби йўқдир. Ҳали ёш йигит бўлганлигидан [ушбу камчиликларини ҳам] бартараф қилишга умид бор».

Хожа Шаҳобиддин Абдуллоҳ (ҳижрий-қамарий) 922 (милодий 1516/1517) йили вафот этди.

Унинг ёзган асарларидан қасидалар, ғазаллар девони, «Хусрав ва Ширин» достони, «Мунис ул-аҳбоб» (Дўстлар муноси) деб номланган рубоийлар мажмуаси, «Тарассул» номли ҳукмронларнинг фармонлар, фатҳнома, давлат мактублари, шахсларнинг хатлари жамланган тўплами маълум ва машҳур бўлган.

(Манба: Амир Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Форсча таржима. // Фаҳрий Ҳиротий таржимаси // Техрон. 1944; Хондамир. «Хулосат ул-аҳбор» асаридан бир бўлим // Гўё Эътимодий нашрга тайёрлаган // Кобул, 1966. 52, 109-110-б.)

Мавлоно Камолиддин Абдулвосеъ ан-Низомий. Хондамир ўзининг «Ҳабиб ус-сияр» асарида у тўғрисида шундай деб ёзади:

«(Мавлоно Камолиддин Абдулвосеъ ан-Низомий) Мирзо Ёдгор Муҳаммад воқеаси юз берган сана тўғрисида шундай деб ёзади:

Сафар ойида шаҳид бўлди. Бунинг устига «сафар ойи» унинг шаҳид бўлган йилини англатади.

Мавлоно Жалолиддин Мутаҳҳар Бохарзийнинг ўғли эди. Ёшлик йилларининг катта қисмини илм ўрганиш билан ўтказиб, ёзувчилик, хатлар ва ҳужжатлар тузиш ишида катта маҳоратга эга бўлди.

Хондамирнинг ёзганларидан маълум бўлишича, Мавлоно Абдулвосеъ Султон Хусайн Мирзо Бойқаронинг фармони асосан ушбу султоннинг подшоҳлик замони тарихи тўғрисидаги маълумотларни тўплаб, китоб ҳолига келтириши керак эди. Бироқ, Хондамирнинг ёзишича, Мавлононинг тарих ёзиш

услуги султонга ёлмаган ва бу ишни бошқа бир тарихнависга топширган.

Аммо Мавлоно Абдулвосеънинг ўзи Мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг мақомотларига бағишлаб ёзган китобида ўзининг Султон Хусайн Мирзо Бойқаронинг ҳукмронлик замони тарихига оид «Жомеъ ул-бадоеъ» (Нодир воқеалар тўплами) номли китоб ёзганлигини аниқ эслатиб ўтган. Бундан ташқари «Равзот ул-жаннат» (Жаннат боғлари) асари муаллифи Муиниддин Исфизорий ҳам Мавлоно Абдулвосеънинг ушбу китобини «Жомеъ ул-бадоеъи Султоний» (Султон билан боғлиқ бўлган нодир воқеалар тўплами) номи билан эслатиб ўтади.

«Мақомоти Жомий» китобининг учта қўлёзма нусхаси Ўзбекистон ва Тожикистон кутубхоналарида сақланмоқда.

(Манба: Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. 4-жилд // Устод Жалолоддин Хумоий нашрга тайёрлаган // Техрон, 1954.)

Мирхонд. (Ҳижрий-қамарий) IX (милодий XV) асрнинг машҳур тарихчиларидан ҳисобланган Мирхонд Султон Хусайн Мирзо Бойқаро ва унинг донишманд вазири Амир Алишер Навоийнинг замондоши бўлган.

Отаси Саййид Бурҳониддин Ховандшоҳ Балхдан Ҳиротга кўчиб келган. Бироқ умрининг охирларида яна қайтиб Балхга кетган ва ўша ерда вафот этган. Балхдаги Шайх Султон Аҳмад Хузравия макбарасида дафн этилган.

Мирхонд фазлу ҳунар, нақлий ва ақлий илмлар ҳамда тарихнависликда юксак даражаларга етган бўлиб, олти жилддан иборат бўлган «Равзат ус-сафо» унинг қаламига мансубдир. Тарихчи ушбу асарини Амир Алишер Навоийнинг илтимосига биноан ёзган, бироқ ўз асарини охирига етказишга улгурмаган.

Хондамирнинг ёзишича, Мирхонд «Равзат ус-сафо»нинг олтинчи жилдини ёзаётган чоғида, (ҳижрий-қамарий) 902 йилнинг рамазон (милодий 1497 йилнинг май) ойида касалликка чалинган. У мазкур асарнинг олтинчи жилдини касал ҳолида ёзиб тугатган. Ҳали унинг еттинчи жилдини бошлашга улгур-

масдан туриб, (ҳижрий-қамарий) 903 йил зулҳижжа ойининг иккинчи (милодий 1498 йил июль ойининг йигирма иккинчи) кунида дунёдан кўз юмган.

Фикрий Салжукий Мирхонднинг дафн этилган жойи тўғрисида: «Шайх Баҳоуддин Умар Чағора» мақбарасига дафн этилган. Хоки Шайх Умарнинг қабри ёнида», деб ёзади.

(Манба: Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. 4-жилд // Устод Жалолиддин Ҳумоий нашрга тайёрлаган // Техрон, 1954. 105, 341-342-б.)

Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Табодгоний. Шайх Зайниддин Хавофий шогирдларидан бўлиб, ҳамиша тоат ва ибодат шартларини бажаришга қаттиқ киришарди. Зухд ва тақво йўлининг соликлари ҳамда иршод ва ҳидоят йўли толиблари ул жанобга нисбатан катта иродат ва эътиқод кўрсатиб, муборак ботини қуёшидан таралаётган саодат нурларидан баҳраманд бўлишар, ул зотнинг олий мақом ходимлари амрлари ва наҳйларини эшיתיшарди.

Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Табодгоний ёзган файзли асарлар орасида «Бурда» қасидасига бағишланган мухаммас ҳамда «Шарҳи манозил ус-сойирин» («Сайр этувчилар манзиллари» асарига ёзилган шарҳлар) асари машхурдир. Унинг ҳидоят белгиларига эга бўлган байтларидан қуйидаги матлаъ «Мажолис ун-нафоис»да келтирилган:

Сенинг сарв қоматингдан бошқа нарсага қаровчиларнинг ҳаммаси, ростини айтсак, узоқни кўра олмайдиган кишилардир.

Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад (ҳижрий-қамарий) 891 (милодий 1486) йили вафот этган ва Ҳирот хиёбонида дафн этилган.

(Манба: Хондамир. Рижоли Ҳабиб ус-сияр // Абдулҳусайн Навоий нашрга тайёрлаган // Техрон, 1945. 171-б.)

Мавлоно Низомиддин Абдулҳай Табиб. Хондамир «Хулосат ул-ахбор» асарида (бу шахс тўғрисида шундай деб) ёзади:

«Бошида ҳидоят белгиларига эга бўлган Амирнинг шифохонасида касалларни даволашга машғул бўлган. Валийликнинг паноҳи бўлмиш Хожа Носириддин Убайдуллоҳ касалликка чалинганлиги сабабли ўз одамларидан бирини Ҳиротга юбориб, Ҳазрати султоннинг яқин кишиси бўлмиш ул ҳазратдан тажрибали бир табибни унинг олдига жўнатишларини сўраганида, табобат хазинаси бўлмиш ул жаноб олижаноб Амирнинг буйруғига кўра Самарқандга борди. Зиммасига юклатилган вазифани аъло даражада бажариб, ёруғ юз билан Ҳиротга қайтиб келгач, янада кўпроқ эътиборга тушиб, янада каттароқ иноятларга эришди.

Кун сайин мавке ва даражаси янада ошиб, лаҳза сайин бахт ва толе юлдузи янада ёруғроқ чарақлай бошлади. Ниҳоят мақталган сифатларга эга бўлган Соҳибқирон Султоннинг илтифотли назарига тушди. Саройда ҳам катталар ва кичикларнинг сирдошига айланди.

Ҳозирги вақтда мансаб ва мартаба боскичларининг энг юқори даражаларига эришган вақти бўлиб, аксарият вақтини аъло ҳазратларининг хизматида ўтказди».

(Манба: Хондамир. «Хулосат ул-ахбор» асаридан бир бўлим // Гўё Эътимодий нашрга тайёрлаган // Кобул, 1966; Хондамир. Риҷоли Ҳабиб ус-сияр // Абдулхусайн Навоий нашрга тайёрлаган // Техрон, 1945.. 57-58-б.)

Хожа Абдурахмон. Хондамир «Хулосат ул-ахбор» асарида Хожа Абдурахмон тўғрисида шундай деб ёзади:

«Буюк фозиллар жумласидан ҳисобланади. Олимликда юксак даражаларга эришганлигига қарамасдан, шеър ёзиш билан ҳам шуғулланади. Олий бешикнинг мағфират уйидаги айвонлардан бирида ҳамда Амир Ғиёсиддин Муҳаммад мадрасасида дарс беради.

Қуйидаги матлаъ унинг истеъдоди маҳсули ҳисобланади:

Бошингдаги юлдуз қўшилган икки қошингдек эгилганча юзингга қарайди.

(Манба: Хондамир. «Хулосат ул-ахбор» асарида бир бўлим // Гўё Эътимодий нашрга тайёрлаган // Кобул, 1966)

Амир Саййид Ҳасан Ардашербек. Амир Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асарида Саййид Ҳасан Ардашер тўғрисида шундай ёзади:

«Бу фақирга [каминага] ота ўрнида эди. Худди шунингдек, Мирзобек ҳам унга, ҳам фақирга фарзанд ўрнида эди. Бу фақир турклар ва сортлар орасида ундан етукроқ кишини кўрмаганман.

Йигитлик чоғида зоҳирий илмларни ўрганган эди. Аммо фақр сулукидан юришга майли кучли эди. Тасаввуфда таъби яхши эди.

Султонлар унга эҳсонлар қилиб, катта вазифалар бермоқликка қанчалик уринмасинлар, у ўзини олиб қочди. Бироқ Соҳибқирон Султон чексиз илтифотлар билан уни [сарой] хизматида киргизди ва унга катта эҳсонлар берди.

Бироқ унинг фақр сулукидан юришга бўлган майли ғолиб келди ва охир-оқибат ушбу йўлни тутди. Юқорида номи эслатиб ўтилган замон муршиди ҳазрат Мавлоно Муҳаммад Табодгоний (Аллоҳ унинг қабрини табарруқ қилсин) хизматида сулук йўлини тутиб, чиллада ўтирди ва юксак маънавий мақомларга эришди.

Баъзи-баъзида икки тилда ҳам шеър ёзиб турарди. Риндлиги чоғида унинг уйи риндлар ва хароботийлар тўпланадиган макон эди. Риндликда ҳеч ким ундан ўтолмади. [Саййид Ҳасан Ардашер] ўша чоғларда қуйидаги китъани ёзган эди:

Дилором билан тонг пайтида тўла қадахларни сипқоришдан, гунча сингари ҳар иккимиз тор бир кўйлак ичида чирмашиб кучушмоғимиздан ёқимлироқ нима бор?!

Шунингдек, такво ва зуҳд чоғида айтилган қуйидаги туркча байт ҳам унинг қаламига мансубдир:

Илоҳий, нури ирфондин кўнгулга бир сафо бергил,
Ки исён зулмати ичра хароб аҳволу хайрондур.

Муборак қабри Гозургоҳ йўлидаги икки ариқ орасида, ўз отаси макбараси ичидаги гумбаз остида эди. Улуғ кишилар хазирасига дафн этилди».

(Манба: Амир Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Форсча таржима. // Фахрий Ҳиротий таржимаси // Техрон, 1944. 54-55-б)

Хожа Ҳусайн Кирангий. Амир Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асарида Хожа Ҳусайн Кирангий тўғрисида шундай ёзади:

«Хожа Ҳусайн Кирангий Абивард вилоятидан бўлиб, Хожа Абу Наср Меҳнанинг опасининг ўғлидир. Отаси Хожа Қанбар Хуросоннинг катта обрў-этибор ва нуфузга эга арбобларидан бўлган. Унинг ўзи яхши шеърлар ёзувчи, қатъиятли ва тўғриси ўз кишилардандир.

Бир неча йиллар давомида юқори мансаблардан бўлган садрлик лавозимида ишлади. Подшоҳнинг унга нисбатан бўлган инояти юқори даражада эди. Унинг бундай юксак этиборга эришганлигининг сабаби шунда эдики, баъзида подшоҳнинг манфаати учун фақат тўғри гапни айтарди. Натижада уни подшоҳнинг кўзига шунчалик ёмон кўрсатиб қўйдиларки, фақатгина Тангрининг ўзи подшоҳнинг муборак кўнглига солмаса, бирор киши бу ҳолатни тўғрилаш имконига эга эмасдир.

Хожанинг яхши таъби бор. Қуйидаги байт унинг ёзган байтлари жумласига киради:

Сенинг ёдингдан бошқа ҳеч бир ох юракдан чикмайди.

Сенинг хаёлингдан бошқа ҳеч бир сурат кўзга кўринмайди.

(Манба: Амир Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Форсча таржима. // Фахрий Ҳиротий таржимаси // Техрон, 1944. 280-281-б)

Мавлоно Муҳаммад Муаммоий. Амир Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асарида Мавлоно Муҳаммад Муаммоий тўғрисида шундай ёзади:

«...юмшоқ табиатли ва сунний мазҳаб киши эди. Кўп улуғлар хизматиға эришиб, уларнинг назарларига тушган эди.

Бобур Мирзо замонида катта садр бўлди, ундан сўнг ҳам султонлар йиғинларининг хурматли ва азиз меҳмони эди.

Катта бойлик ва давлатга эга бўлган чоғларида Шероз шахридаги ҳазрати Хожа Ҳофиз қабри бошида гумбаз қурди ва Бобур Мирзони ўша ерга таклиф қилиб, зиёфат берди.

Шерознинг шўхтаб шоирларидан бири [Бобур] Мирзонинг кўзи тушадиган бир жойда, девор юзасига қуйидаги байт-ни битганди:

Шаҳарнинг барча вақфларини бутунлай совурган бўлса-да,
Худо хайрини берсинки, шу бинони қурди.

Мирзо [Бобур бу байтни] ўкиди. Бу тўғрида ҳазиллар бўлди. Камина бу гапни унинг ўзидан эшитганман.

[Аксар вақтини] камина билан ўтказар, менга кўп илтифотлар қилар эди. Ҳаётининг охирларида Кичик Мирзо била ҳаж зиёратига бориш шарафига ҳам мушарраф бўлди ва ўша ерда олам билан видолашди.

«Дарвеш» номли қуйидаги муаммо унинг қаламига мансубдир:

Севгилини дашномидан юз ўгирсам,
Олам унинг дашномига журъат қилгай.

Амир Хусрав Дехлавийнинг шеърлари, рисоалари ва бошқа асарларини ҳеч ким ундан яхшироқ қилиб тўплай олмаганди.

У ўша пайтларда шаҳар ёшларининг пири эди. Халқ уни муаммо илмида «пири муаммойи» (муаммо пири) деб атарди.

Қабри Ҳирот шахрида».

(Манба: Амир Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Форсча таржима. // Фаҳрий Ҳиротий таржимаси // Техрон, 1944)

Амир Саййид Иброҳим Қумий. Хондамир ўзининг «Ҳабиб ус-сияр» асарида Амир Саййид Иброҳим Қумий тўғрисида шундай ёзади:

«Саодатга эришган улуғ саййидлар жумласидан бўлиб, Султон Саъид Мирзо Абусаъид билан муносабати жуда яқин эди ва ҳамиша у билан бирга бўларди.

Айтишларича, Султон Саъид Мирзо Муизиддин Санжарни қатл этишга фармон берган куни Амир Саййид Иброҳим Қумий салтанат тахти пойига бош уриб, подшоҳдан Мирзо Муизиддин Санжарнинг қонидан кечишини ва қатл ҳукмини бекор қилишини сўрайди. Бироқ Султон Саъид унга қараб бакирганича, унинг ушбу илтимосини рад этади.

Аммо эртаси куни Султон Саъид Амир Саййид Иброҳим Қумийни хилват бир жойга чақириб, ундан узр сўраб, шундай дейди:

– Мирзо Муизиддин Санжар лашкар тўплаб, бошқа бир неча душманларимиз билан биргаликда бизнинг иқбол ниҳомимизни илдизидан қўпориш пайида бўлишган экан. Лекин Тангри таолонинг иродаси билан у бизнинг қўлимизга тушди. Акс ҳолда унинг хатти-ҳаракатлари фитна ва бузғунчиликка сабаб бўларди. Шунга кўра кеча сизнинг илтимосингизни бажо келтиролмадим.

Султон Саъид Мирзо Абусаъиддан кўнгли оғринган Амир Саййид Иброҳим Қумий шундай жавоб берди:

– Мирзо Муизиддин Санжарнинг қатл этилиш сабаби маълум бўлдику-я, аммо билмадим қариб қолган кампир Гавҳаршод Оғонинг нима гуноҳи бор эдики, уни муборақ рамазон ойида қатл этдилар?

Султон Саъид Мирзо Абусаъид бу кинояли гапларни эшитиб таъсирланганидан нима дейишини билмай қолди ва ўрнидан турди-да у ердан равона бўлди.

Амир Саййид Иброҳим Қумий ғолиб подшоҳ Султон Хусайн Мирзо ҳукмронлиги даврининг бошларида оламдан ўтди».

(Манба: Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. 4-жилд // Устод Жалолиддин Хумоий нашрга тайёрлаган // Техрон, 1954. 106-б.)

Мавлоно Ҳожи Муҳаммад Наққош. Хондамир ўзининг «Ҳабиб ус-сияр» асарида Мавлоно Ҳожи Муҳаммад Наққош тўғрисида шундай ёзади:

«Ўз даврининг моҳир ва етук ҳунармандларидан бўлиб, тафаккур қалами билан замон саҳифаларига ғаройиб нақшлар ва

ажойиб тасвирлар соларди. Рассомчилик ва безатиш санъатида юксак маҳорат эгаси эди.

Маълум муддат хитой чиннисини мана шу ернинг ўзида ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш мақсадида шундай чинни ясашга киришди. Анча меҳнат ва машаққатлардан сўнг у ясаган идишлар ва бошқа буюмлар чиннига жудаям ўхшаш кўриниш олди. Бирок ранги ва тиниқлиги керакли даражада эмасди.

Мавлоно Ҳожи Муҳаммад Наккошнинг ихтироларидан бири Амир Низомиддин Алишер Навоий кутубхонасида ўрнатилган соат-кути эди. Ушбу кутида қўлида таёғи бўлган бир шакл ишланган бўлиб, кундан бир соат вақт ўтганда қўлидаги таёғини бир марта олдида турган ноғорага урарди. Куннинг иккинчи соати ўтганда ҳам шу ҳолат такрорланарди. Шундай қилиб соат-кутидаги мазкур шакл ҳар бир соатда бир марта таёғини ноғорага урар, бу билан навбатдаги соат ўтганини билдирарди.

Бир неча вақт Амир Алишер Навоий кутубхонасининг мудири бўлиб ишлади. Аммо орадан бир қанча вақт ўтгач ул жанобдан ранжиб, Мирзо Бадиуззамон Ҳирот шаҳрини қамал қилган (ҳижрий-қамарий) 904 (милодий 1498/1499) йили унинг олдида қочиб ўтди ва Мирзо Бадиуззамон саройида ҳам ўша мансабга тайинланди.

Мавлоно Ҳожи Муҳаммад Накқош Абулфатҳ Муҳаммад Шайбонийхон истилосининг бошларида оламдан ўтди».

(Манба: Хондамир. Рижоли Ҳабиб ус-сияр // Абдулҳусайн Навоий нашрга тайёрлаган // Техрон, 1945. 196-б.)

Амир Низомиддин Шайхам. Хондамир ўзининг «Ҳабиб ус-сияр» асарида Амир Низомиддин Шайхам тўғрисида шундай ёзади:

«Олим ва фозиллар жумласидан бўлиб, насл-насаби улуғ ва асилзода шахсларга бориб етади. Ҳозирда қутлуғ Насрия мадрасасида [талабаларга] дарс бериш ва илм улашиш билан машғулдир. Ўз вазифаси шартларини тўлиқ бажаради».

(Манба: Хондамир. Рижоли Ҳабиб ус-сияр (Ҳабиб ус-сияр арбоблари) // Абдулҳусайн Навоий нашрга тайёрлаган // Техрон, 1945. 251-б.)

Аҳмад Жом Жандапил. Аҳмад Жом Жандапил лақаби билан машҳур бўлган шайх ул-ислом Абу Наср Аҳмад ибн Абдулҳусайн Номикий Жомий (ҳижрий-камарий) 441 (милодий 1049/1050) йилда туғилган ва (ҳижрий-камарий) 536 (милодий 1141/1142) йилда вафот этган. (Ҳижрий-камарий) V аср охирлари – VI аср бошлари (милодий XI охирлари – XII аср бошлари)да яшаб ўтган буюк ислом машойихларидан бўлган.

Аҳмад Жомий шайх ул-ислом мартабасига кўтарилган, унинг «Анис ут-толибин» (Толиблар дўсти), «Кунуз ул-ҳикмат» (Ҳикмат хазиналари), «Бихор ул-ҳақиқат» (Ҳақиқат денгизлари), «Сироҷ ус-сойирин» (Сайр қилувчилар чироғи), «Мифтоҳ ун-нажот» (Нажот калити) ва бошқа асарлари маълум.

Аҳмад Жомийнинг ошикона ва орифона ғазаллари девони ҳам бор бўлиб, халқ орасида кенг тарқалган. «Сабзпарию Зардпарий» номли қиссани ва XVII аср шоири Жомий Гармийнинг «Варқа ва Гулшоҳ» асарини ҳам хато тарзда Аҳмад Жомийга нисбат беришади. Афтидан бу асарлар таркибида шоир шеърлари кўплаб учраса керак.

Навоий «Лисон ут-тайр»да ғоят инсондўстлик ва олийҳимматлик ғояси билан йўғрилган бир ҳикоятни келтиради.

(Манба: Равзат ул-музаннабин. Техрон)

Хожа Осафий. Хожа Осафий Хожа Султон Абусаъид Мирзонинг вазири Наимиддин Неъматуллоҳ Қаҳистонийнинг ўғли эди. Ҳиротдан Балхга кетиб, ўша ерда яшаб қолди ва Бадиуззамон Мирзонинг надими бўлди.

Орадан бир қанча вақт ўтганч яна қайтиб Ҳиротга кўчиб қолди ва (ҳижрий-камарий) 923 йил шаъбон ойининг иккинчи кунида (милодий 1517 йилнинг 20 августида) вафот этди. Қабри Хожа Ансор қабрининг жануб томонидадир.

Қабртоши юзасига ўйиб ёзилган куйидаги байтни унинг ўзи ўлимидан бир кун олдин ёзган:

Осафий етмишга юзланган йили, етмишдан ўтди-ю оёқдан йиқилди. Шу боскичдан ўтди-ю, «боқийликка йўлни етмиш қадам билан босиб ўтди» унинг вафоти санаси бўлди.

(Манба: Хондамир. «Хулосат ул-ахбор» асарида бир бўлим // Ғўё Ёътимодий нашрга тайёрлаган // Кобул, 1966; Амир Алишер Навоий. Маъолис ун-нафос. Форсча таржима. // Фахрий Ҳиротий таржимаси // Техрон, 1944.)

Ҳожа Ҳофиз Муҳаммад Хаттот. Хондамир ўзининг «Хулосат ул-ахбор» асарида Ҳожа Ҳофиз Муҳаммад Хаттот тўғрисида шундай ёзади:

«Ҳирот ул-олам» асарида келтирилишича, Ҳожа Ҳофиз Муҳаммад Хаттот катта билим ва ҳунарга эга бўлиб, настаълик ёзувидан бошқа «еттиқалам» ёзувларини ифодалаш санъатини энг юкори даражаларга етказди.

Амир Алишернинг яқин кишиларидан бўлиб, Буюк Амирнинг жоме масжидидаги имомлик ва хатиблик лавозими унинг зиммасида эди. Куйидаги матлаъ унинг ижодидан бир намунадир:

Қошингнинг ярим ой каби шакли намланган кўздан кетмади, баллиқ бир дам бўлса-да денгиз кўзидан куруклик томон бормади.

(Манба: Хондамир. «Хулосат ул-ахбор» асарида бир бўлим // Ғўё Ёътимодий нашрга тайёрлаган // Кобул, 1966)

Амир Камолиддин Султон Ҳусайн. Хондамир ўзининг «Хулосат ул-ахбор» асарида Амир Камолиддин Султон Ҳусайн тўғрисида шундай ёзади:

«Таъбининг соғломлиги-ю зехнининг ўткирлиги, асл-насабининг улуғлиги-ю ўз меҳнати билан эришган даражаларининг буюклиги, нафсга берилмаганлиги-ю гўзал хулқи билан машхур эди.

Мулоимтабиат, мулозиматли ва ширинсўз киши бўлиб, ҳамиша хулқ-атвор ва юриш-туришда Амир Алишер Навоийга тақлид қиларди.

Баъзида қасида ва ғазаллар ҳам ёзиб турарди. Куйидаги матлаъ унинг ижоди маҳсулидир:

Мен ҳам ҳимматим туфайли ўзимни четга олган кишиман.
Овора-ю сарсон бўлиб ҳайрат водийсига қадам қўйдим.

(Манба: Хондамир. «Хулосат ул-ахбор» асаридан бир бўлим // Гўё Ёътимодий нашрга тайёрлаган // Кобул, 1966)

Мавлоно Дарвеш Али (Табиб). Хондамир ўзининг «Хулосат ул-ахбор» асарида Мавлоно Дарвеш Али Табиб тўғрисида шундай маълумот беради:

«Касалликларнинг давосини топиш ва касалликка чалинган ғарибларни даволашга катта ғайратлар кўрсатган бўлиб, ҳақиқатдан ҳам табобат илмида юксак чўккиларга эришган.

Ҳар доим олий ҳазратнинг шифохонасида касалларни даволашга машғулдир. Ўша масканга тегишли бўлган вақф мулклардан катта фойда олади».

Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асарида Мавлоно Дарвеш Али Табиб тўғрисида шундай ёзади:

«Отаси шам қуявчи эди, бироқ ўзи табобатга машғул бўлди. Бу ишда маҳоратга эга бўлган табиблар уни жудаям макташади. Табъи ҳам яхши бўлиб, муаммога эътибори каттадир».

(Манба: Хондамир. «Хулосат ул-ахбор» асаридан бир бўлим // Гўё Ёътимодий нашрга тайёрлаган // Кобул, 1966; Амир Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Форсча таржима. // Фаҳрий Ҳиротий таржимаси // Техрон, 1944.)

Мавлоно Лутфий. Султон Бойсунғур Мирзо саройида шаклланган адабий муҳит вакилларида. Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асарида Мавлоно Лутфий тўғрисида шундай ёзади:

«...ўз замонининг маликул-каломи эди. Форсий ва туркийда [шеър ёзишда] ўхшаши ва тенги йўк эди, аммо туркийда шуҳрати кўпроқ эди. Унинг туркча девони ҳам машҳурдир ва уларга жавоб ёзиш қийин бўлган матлаълари бор...

... Тўксон тўккиз йил яшади ва умрининг охирларида «офтоб» радифли шеър ёзди. Замон шоирларининг барчаси унга татаббуъ

қилдилар, бироқ уларнинг ҳеч бири матлаъни унинг даражасида айта олмадилар. Куйида ўша матлаъни келтирамыз:

Тунга ўхшаш зулфингдан қуёш [юзинг] сояда қолиб кетгандир.
Зулфинг шомиди ой ўрнига қуёш чиккандир.

... Мавлоно йигитлик чоғларида зоҳирий илмларни мукам-мал ўрганиб олганидан сўнг, Мавлоно Шихобиддин Хиёбоний алайҳиррахма ҳузурида суфийлик тариқатида ҳам сулук қилгандир...

...Мавлононинг қабри [Ҳирот] шаҳри атрофидаги Дехи Канордадир...».

Мавлоно Лутфий қабрига ўрнатилган қабртош Фикрий Салжукий томонидан топилиб, «Ҳирот қабристонлари» рисо-ласида у тўғрида маълумот келтирилган.

Чигатой туркчасида битилган ғазаллар, қасидалар ва туюқлардан иборат бўлган шеърӣ девони машҳур бўлиб, замонамизда нашр ҳам этилган.

(Манба: Амир Алишер Навоӣ. Мажолис ун-нафоис. Форсча таржима. // Фаҳрий Ҳиротӣ таржимаси // Техрон. 1944.)

Мавлоно Тўтӣй Шоир. Ширинсўз шоир бўлиб, унинг асл келиб чиқиши Туршиздандир. Буюк султон Абулқосим Бобур Баҳодир подшоҳлиги замонида адабиёт майдонига қадам қўйиб, катта шухрат топди.

Қасида ёзишда катта маҳоратга эга бўлиб, Султон Абулқосим Бобур мадҳида ғоятда гўзал бир қасида ёзган. Хоқонийга жавоб тариқасида ҳам бир қасида ёзган бўлиб, унинг матлаъи қуйидагичадир:

Тун яна уфққа шафакдан қизил ёқут тўқди, осмон юлдузлардан товоққа яркирок марварид тўқди.

Фозиллар унинг қасидаларини бошқа қасиданавис шоирлар қасидаларидан яхшироқ деб биладилар.

Мавлоно Тўтӣй гўзал хулққа ва яхши фазилатларга эга киши бўлган бўлиб, шоирлигига қарамасдан, бошқа илмларни

хам яхши ўзлаштирганди. Тиббиётга оид китобларга шарҳлар ҳам ёзган.

Куйидаги байтни Мавлоно Бадиҳий Бухорийга бағишлаб ёзган:

Бурнингнинг ҳар солинчаги, шубҳасиз, бир ғордир.
Мен тўтиман, бироқ сенда ажаб бир тумшук бордир.

Тахминан (ҳижрий-қамарий) 867 (милодий 1462/1463) йилда салтанат пойтахти Ҳиротда Мавлоно Тўтийнинг руҳ тўтиси бу дунё кафаси асирлигидан улўғлик осмонининг энг юкори нуқтасига парвоз қилди.

Икки-уч кунлик бу омонат ҳаётда, бу машаққатлар дунёсида, бир-бирига зид нарсаларнинг ўзаро талашиб-тортишишида яшамоклик, охир-оқибатда эса ажал соқийси куйиб берган шарбатдан ичмоқлик қанақасига ҳам лаззат бўлсин?! Ҳақиқатан ҳам малакут боғининг куши бўлган руҳ тўтиси учун бу дунё бир кафас бўлиб, умр эса доноларнинг наздида бир нафасдир.

Малакут боғининг қушиман, тупроқ олаmidан эмасман.
Танамдан икки-уч кунлик кафас ясашган.

(Манба: Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. // Муҳаммад Рамазоний томонидан нашрга тайёрланган // Техрон, 1959; Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. 4-жилд // Устод Жалолiddин Ҳумоий нашрга тайёрлаган // Техрон, 1954.)

Паҳлавон Муҳаммад Абу Саъид. Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асарида Паҳлавон Муҳаммад Абу Саъид тўғрисида шундай ёзади:

«... турли ва кўпдан-кўп билимлар ва ҳунарларни эгаллаган. Кураш санъатида катта маҳоратга эга бўлиб, ҳалигача бирор кишининг бу соҳада ундан кучлироқ ва яхшироқ экани маълум бўлмаган. Бошқа соҳалардаги билим ва маҳоратлари унинг бу ҳунаридан куйироқда туради. Мусиқа ва маком илмида ўз даврининг беназир санъаткоридир. У етган маком ва даража кундек равшан бўлганлиги сабабли, бу тўғрида батафсил сўзлаб

ўтиришнинг ҳожати йўқ. Камина Астрободдан қуйидаги рубоийни ёзиб, Пахлавон ҳузурига жўнатган эдим:

Каъба ва дайрда сенинг иршодинг биланмиз (яъни сен бизнинг муршидимиз – пиримизсан), савмаъа ва майхонада сенинг ёдинг биланмиз. Саҳарда зикринг, шомда эса сенинг дуоларинг биланмиз. Яъни, Неъматободинг етимларимиз.

Пахлавон жавоб тариқасида қуйидаги рубоийни битибди:

Эй Амир, сен пиримизсан, биз сенинг иршодинг биланмиз. Доим дуогўйингмиз ва сенинг ёдинг биланмиз. Бу шаҳр сенга ёқимли-ю, биз сен билан хушвақтимиз. Биз ўлганмиз, Астрободинг [йўлида] хароб бўлганлармиз.

Қуйидаги матлаъ Пахлавоннинг қаламига мансуб бўлиб, бу байтни айтганида подшоҳ унга минг олтин танга инъом қилиб юборди:

Унга: «сенинг ишқинг оламида ишим ғамдан иборат бўлди», деганимда, у кулги аралаш мийиғида: «бу ғам эмас, балки оламнинг ишидир», деди.

Шу ўринда эслатиб ўтиш лозимки, Амир Алишер Навоий Пахлавон Муҳаммад Абу Саъидга бўлган алоҳида иродати ва ҳурмати юзасидан ҳамда кўпгина вақтларини у билан бирга ўтказганлиги сабабли, унга бағишлаб алоҳида бир рисола ёзган.

(Манба: Амир Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Форсча таржима. // Фаҳрий Ҳиротий таржимаси // Техрон, 1944.)

Султон Ҳусайннинг фарзандлари. Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаронинг ўн тўртта ўғли ва ўн битта қизи бўлиб, Хондамир ўзининг «Ҳабиб ус-сияр» асарида унинг ўғиллари ва қизлари тўғрисидаги маълумотларни ёзиб қолдирган. Қуйида Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаронинг ўғиллари номларини келтириб ўтамыз.

1. Султон Бадиузамон Мирзо.
2. Ҳайдар Муҳаммад Мирзо.
3. Шоҳ Ғариб Мирзо.
4. Музаффар Ҳусайн Мирзо.
5. Абулҳасан Мирзо.
6. Муҳаммад Муҳсин Мирзо.
7. Фаррух Ҳусайн Мирзо.
8. Муҳаммад Маъсум Мирзо.
9. Иброҳим Ҳусайн Мирзо.
10. Ибн Ҳусайн Мирзо.
11. Муҳаммад Қосим Мирзо.
12. Абу Туроб Мирзо.
13. Муҳаммад Ҳусайн Мирзо.
14. Фаридун Ҳусайн Мирзо.

(Манба: Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. 4-жилд // Устод Жалолиддин Хумоий нашрга тайёрлаган // Техрон, 1954.)

Хожа Ғиёсиддин Муҳаммад Дехдор. Хондамир ўзининг «Ҳабиб ус-сияр» асарида Хожа Ғиёсиддин Муҳаммад Дехдор тўғрисида шундай ёзади:

«...Хожа Ғиёсиддин Муҳаммад Дехдор ўта донишмандиги-ю оқиллиги, ўткир ақли-ю заковати билан ўз замонасида ягона бўлган бўлиб, ҳамиша муборак кўнгил кўзгусидаги занг-ни ҳазиломиз сўзлар ва кишининг кайфиятини кўтарувчи ва унга кувонч улашувчи мутойибалар билан сайқаллашга ҳаракат қиларди...».

(Манба: Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. 4-жилд // Устод Жалолиддин Хумоий нашрга тайёрлаган // Техрон, 1954.)

Мир Сарбараҳна. Хондамир ўзининг «Ҳабиб ус-сияр» асарида Мир Сарбараҳна тўғрисида шундай ёзади:

«Мир Сарбараҳна лақаби билан машҳур бўлган Саййид Шамсиддин Муҳаммад Андижонийнинг бундай лақаб олишининг сабаби шуки, ёшлик чоғларида бир кунгур [дарвеш] йигитга бўлган муҳаббатни кўнгил шахристонида жойлаб, ушбу

йигитнинг раҳнамолиги остидаги қаландарлар тўдасига ки-
ради ва баъзида бошланг бўлиб, ўша тўда билан биргаликда
қўча ва бозорларни айланиб юради. Ахийри уларнинг имом-
лигини ҳам ўз зиммасига олади. Рубойилар ҳам ёзган бўлиб,
қуйида улардан бирини келтирамиз:

Куёш ва ойга топинувчилар сенинг кўзингдан (ўзлари томон)
бир қараш бўлишини орзу қиладилар. Агар кунгур деганлари мен
кўриб турган шу нарса бўлса, бошқа гўзаллар ...

Мир Сарбараҳна гўзал хулқи, ширинсўзлиги, зехнининг ўт-
кирлиги ва истеъдодининг юксаклиги билан замон фозиллари
ва давр сўз усталари орасида алоҳида ажралиб турар, ҳар доим
чиройли сўзлар ва мазмунли ҳикоятлар, ҳазиломуз сўзлар ва
мутойибага тўла гапларни айтиб юарди.

Ҳаётининг қолган қисмини бирор бир мансабга ўтир-
масдан, Амир Низомиддин Алишернинг хизматида ўтказди ва
(хижрий-қамарий) 898 (милодий 1492/1493) йилда касалликка
чалиниб, охират олаmidан макон топди.

(Манба: Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. 4-жилд // Устод Жалолиддин
Ҳумоий нашрга тайёрлаган // Техрон, 1954.)

Мавлоно Сонеъий. Хондамир ўзининг «Ҳабиб ус-сияр»
асарида Мавлоно Сонеъий тўғрисида қуйидаги маълумотлар-
ни келтиради:

«Хожа Алоуддин Али ас-Сонеъий Бохарз вилоятининг
аслзодалари жумласидан бўлиб, доимо насаби бармакийлар-
га бориб тақалиши билан фахрланиб юарди. Юксак истеъдо-
ди, шеър ёзишдаги маҳорати ва саҳийлиги билан машҳур эди.

Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро салтанатининг бошлари-
да ҳоконнинг илтифот назарига тушиб, вазир этиб тайинлан-
ди. У ўзи истаган мансабига эришиб бўлганидан сўнг оддий
халқ ва бечора кишиларга зулм қила бошлади. Шунингдек,
ҳар доим бошқа вазирлар тўғрисида ёлғондан бўлмағур гап-
лар гапириб, уларни ҳоконга ёмон кўрсатишга ҳаракат қила
бошлади.

Ҳазрати султоннинг яқин кишиси бўлган Амир Алишернинг муборак кўнгли унинг бу хатти-ҳаракатларидан ранжиди. Кунлардан бир куни, ҳазиллашибми ёки чинданми, Хожа Сонеъий куйидаги байтни ёзди:

Эртага жанг бўлиб, қилич зарба беришга тушса,
Алишер билагининг кучи маълум бўлади.

Бу эса ўртадаги хусуматнинг янада кучайишига олиб келди. Кунлардан бир куни эрталаб Хожа Сонеъий олий тахт этагида турган чоғида, ясовуллардан бири подшоҳнинг бажарилиши вожиб бўлган амрига мувофиқ унинг бошидаги катта салласини олиб ташлади. Шунда Амир Алишер ҳоқонга юзланиб, куйидаги мисрани айтди:

Бошидаги юкни енгиллатган экансан, энди бўйнидаги юкни ҳам енгиллатгин, яъни, салласини олиб ташладингми, энди калласини ҳам олиб ташла.

Шундай қилиб, ўша куни Хожа Сонеъийни мансабидан четлатиш ва жазолаш тўғрисида фармон чиқди. У қанчалик ялиниб-ёлвориб, тавба-тазарру қилмасин, зиндоннинг юқори табақасида қамоқ жазосини ўташга маҳкум қилинди. Унинг қамоқ муддати олти йилга чўзилди. Маҳбуслик чоғларида чиройли бир ғазал ёзиб, ҳазрати султоннинг яқин кишисига жўнатди. Ўша ғазалнинг матлаъи куйидагича:

Кулоғинг ҳечам эшитмаган нарса менинг фарёдимдир, шунингдек, сенинг хотирингга ҳечам келмаган нарса менинг ёдимдир.

Бирок бу мактубдан бирор бир фойда бўлмади. Амир Алишер уни жазодан озод қилишга кўнмади.

Хожа Сонеъий қамокдалиқ пайтида аксарият вақтини илм ўрганишга сарфлади, Каломуллоҳни ёд олди, шу замонда кенг тарқалган фанларни ўқиб-ўрганди. Хожа Салмон Соважий қасидасига татаббуъ бағишлади ва унда шеърини санъатларнинг аксариятини қўллади».

(Манба: Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. 4-жилд // Устод Жалолiddин Ҳумоий нашрга тайёрлаган // Техрон, 1954.)

Мавлоно Шамс Маъруф. «Аҳсан ут-таворих» асарининг муаллифи Ҳасан Румлу Мавлоно Шамс Маъруф тўғрисида қуйидаги маълумотларни келтирган:

«... бу Мавлоно Маъруф яхши хислатларга эга бўлиб, ширинсўз ва хушсуҳбат эди. Кигиздан тикилган тўқ сариқ рангли кийим, бошига эса кигиздан тикилган баланд учли қалпоқ кийиб юрарди. Ҳирот ёшлари у билан бирга бўлишарди. Бирок доимо қовоғини уйиб, хўмрайиб юрарди.

Мавлоно Шамс Маъруф Султон Аҳмад Жалойирдан қочиб, Исфаҳонга Искандар Мирзонинг олдига қочиб боради. Унинг кутубхонасида жойлашиб, бир кунда ўта гўзал бўлган бир ярим минг байт шеър ёзади.

Мирзо Бойсункур мен учун Низомий «Ҳамса»сини кўчириб берасан, дея унга керакли миқдорда қоғоз беради. Мавлоно бу қоғозларни бир йилдан ортиқроқ вақт ўзида сақлаб туради, бироқ унга (Низомий «Ҳамса»сини) кўчириб ёзмасдан, Мирзо Бойсункурнинг олдига қайтариб жўнатиб юборади. Бундан ғазабланган Мирзо Бойсункур уни жазолашга аҳд қилиб, бир неча бор дорнинг остига олиб келади, аммо осмайди. Мавлоно Шамс Маъруф ахийри Ихтиёриддин қалъасига зиндонбанд этилади...».

(Манба: Ҳасан Румлу. Аҳсан ут-таворих (Энг яхши тарихлар). Изоҳлар ва иловалар // Абдулҳусайн Навоий томонидан нашрга тайёрланган // Техрон, 1970; Али Аҳмад Наъимий. Темурийлар даври Ҳирот мусаввирлари ва хаттотлари. Кобул, 1949.)

Мирак Наққош. Хондамир ўзининг «Ҳабиб ус-сияр» аса-рида Мирак Наққош тўғрисида шундай ёзади:

«Рассомчилик ва безатиш илмида тенги йўқ бўлиб, [бинолар пештоқлари, деворлар ва бошқа жойларга] битиклар битишда мислсизлик байроғини баланд кўтарган эди. Ҳиротдаги бинолар пештоқлари ва деворларига битилган битикларнинг аксарияти унинг маҳорати ҳосилаларидир. Муҳаммад Шайбонийхон Ҳиротни босиб олган замонда вафот этди».

(Манба: Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. 4-жилд // Устод Жалолиддин Ҳумоий нашрга тайёрлаган // Техрон, 1954. 348-б.)

АСАРДА НОМЛАРИ КЕЛТИРИЛГАН ЖОЙЛАР

Боғи Зоғон. Куртлар сулоласи ҳукмронлиги замонидан ёдгорлик сифатида қолган боғ ва бинолар мажмуаси бўлиб, темирйиллар даврида ҳам ундан фойдаланилган.

Работи Сари Хиёбон. Работи Сари Хиёбон работи ҳам сайру сулук аҳлининг таянчи бўлган ул ҳазрат [Амир Алишер Навоий] томонидан қурилган бинолар жумласига киради.

(Манба: «Рисолаи мазороти Ҳирот» (Ҳирот қабристонлари тўғрисида рисола) асари.)

Работи Тирпул. Ҳиротнинг Ғуриён туманидан саксон беш чақирим жануби-шарқда, 61 даража, 14 дақиқа, 50 сония шарқий узунлик ва 34 даража, 35 дақиқа, 37 сония шимолий кенгликда жойлашган. Бартольд унинг биносини чиройли ва мустаҳкам деб таърифлар экан, бир озгина таъмирга муҳтож, деб ёзади.

(Манба: Афғонистон жуғрофий энциклопедияси. 237-238-б.)

Работи Сангбаст. Машҳад шаҳридан ўттиз етти километр узоқликда жойлашган Сангбаст деган жойда гумбази ва минораси бор бир бино кўзга ташланади. Ушбу бинони Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг замондоши бўлган Тус ҳокими Арслон Жозибнинг мақбараси, деб айтадилар.

Ушбу бинода тўртбурчак шаклдаги бир хона бўлиб, илгарилари унинг ички деворлари пишиқ ғиштдан қилинган безаклар билан безатилган ҳамда асил бўёқлар билан бўялган бўлган. Унинг ҳошиядор деворининг юқори қисмида гулларнинг тасвирлари билан безатилган фонда оқ ранг билан қуфий ёзувида битилган битик кўзга ташланади.

Баландлиги унчалик катта бўлмаган гумбази саккиз бурчакли қурилма устида жойлашган бўлиб, унинг ички қисми пишиқ ғиштдан қилинган нақшлар билан безатилган.

Био тиргаклари орасида ярим ой шаклидаги туйнуқлар очилган бўлиб, уларнинг ҳар бири остида эшик қўйилган.

Минора гумбаздан бир неча метр масофада жойлашган. Ушбу ғиштин баланд минора қўш ғиштлирни бир-бирининг устига териш орқали қурилган бўлиб, унинг юқори қисмида кириш эшиги очилган.

Унинг безакли ғиштлири остида ғиштлирни териш орқали қуфий ёзувида ёзилган битик мавжуд. Мазкур битикнинг юқориси ва атрофларида ғазнавийлар даври безаклари сақланиб қолган.

Ушбу бионинг тарихий аҳамияти ҳам шундаки, у бугунги Эрон ҳудудида ғазнавийлар давридан сақланиб қолган, қолаверса ҳозиргача ўз мустаҳкамлиги ва пишиқлигини қўлдан бермаган ягона меъморий обидадир.

Ушбу гумбаз ва минора ҳижрий-камарий 389 – 421 (милодий 999 – 1030) йиллар оралиғида Арслон Жозиб томонидан қурилган катта ва ҳашаматли работ биносининг бир қисми бўлган.

Бироқ Давлатшоҳнинг ёзишича, кейинчалик ушбу бионинг работи бузилган ва Амир Алишер Навоий унинг ёнидан янги бир работ қурган. Давлатшоҳ Амир Алишер Навоий томонидан қурилган ушбу работнинг чиройлилиги ва катталиги тўғрисида шундай ёзади: «Олам кўзи ҳалигача бундай иморатни кўрмаган ...».

Хондамир ўзининг «Макорим ул-ахлоқ» асарида буни тасдиқлаб, Санғбаст работини Амир Алишер Навоий томонидан қурилган работлар жумласидан санаб ўтади.

(Манба: Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. Техрон, 1970. 101-102-б.)

Работи Ишқ. Бўжнурд тумани Исфаройин теғрасидаги бир қишлоқ бўлиб, бу ҳудуднинг сув таъминоти ер ости суғориш

иншоотлари – коризлар орқали амалга оширилади. Аҳолиси асосан ғалла етиштириш билан шуғулланади.

(Манба: Эрон жуғрофий луғати. 8-жилд.)

Работи Охувон. Охувон қасаба номи бўлиб, Семнон шахрининг шарқ томонида ундан етти фарсах узоқликда, Семнондан Домғонга борадиган йўл ўртасидаги тоғнинг юқори қисмида жойлашган.

Бу макон қадим замонлардан Хуросондан Райга олиб борадиган йўлдаги йўловчилар кўнадиган манзил бўлган. Ҳозирги кунда у ерда қадимги даврларда қарвонлар йўловчиларининг дам олишлари учун қурилган бир неча работ ва қарвонсаройнинг қолдиқлари кўзга ташланади.

Ҳижрий-қамарий VIII (милодий XIV) асрнинг тарихчиси ва географи Ҳамидуллоҳ Муставфий ўз китобларида Охувон ва Семнон тўғрисида эслатиб, шундай ёзган:

«Семнон ва Домғон ўртасидаги бир шаҳарча бўлиб, у ерда кўплаб улуғ кишиларнинг қабрлари бор. Буғдойи ва меваларидан яхши ҳосил олинади».

Охувон қасабаси мустаҳкам қалъаларига эга бўлган бўлиб, улар ҳозирги Мутарру йўлидан ярим фарсанг қуйироқда, яъни жануб томонда жойлашган бўлган. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Охувон қалъалари мўғул истилоси даврида харобага айланиб, у ерда яшовчи аҳоли бошқа жойларга кўчиб кетган. Испания кироли томонидан Амир Темур саройига элчи қилиб жўнатилган Клавихо ҳижрий-қамарий 806 (милодий 1403) йилда бу ҳудуддан ҳам ўтган ва Охувон тўғрисида қуйидагиларни ёзиб қолдирган:

«Охувон дарё бўйида жойлашган бир қишлоқ бўлиб, илгарилари мудофаа мақсадларида қурилган икки қалъаси бўлган, бироқ кейинчалик ҳар иккаласи бузиб ташланган.»

(Манба: Клавихо саёхатномаси. Масъуд Ражабниё таржимаси. Техрон: Китоб таржимаси ва наشري муассасаси, 1965.)

Масжиди Пули Инжил. Фикрий Салжукий томонидан нашрга тайёрланган Охундзода Мулло Муҳаммад Сиддиқ Ҳи-

равийнинг Ҳирот қабристонларига бағишланган рисоласида ушбу масжид тўғрисида бир қанча маълумотлар келтирилган.

Жузжонон кўприги. Бу кўприк тўғрисида халқ оғзаки ижоди намуналарида маълумотлар келтирилган бўлиб, одамлар уни беш юз йил олдин қурилган, унинг атрофидаги чинорларни эса Мавлоно Жомий эккан, деб тахмин қилардилар.

«Мақорим ул-ахлоқ» асарининг ягона қўлёзма нусхасини ўрганиш бу масалага аниқлик киритилишига ёрдам берди. Чунки бу асарда Жузжонон кўприги Амир Алишер Навоий томонидан қурилган иншоотлар жумласидан санаб ўтилган.

Бу кўприк бугунги Афғонистон мамлакатининг Жузжон вилояти Сарипул туманидаги Оби сафед деб номланган дарё устига қурилган бўлиб, ҳозиргача сақланиб қолган. Енгил ва оғир транспорт воситалари ҳеч бир қийинчиликсиз унинг устидан ўта оладилар.

Париён работи. Ҳиротдан олти чақирим шимоли-ғарбдаги Париён қишлоғида, 61 даража, 75 дақиқа, 8 сония шарқий узунлик ва 34 даража, 24 дақиқа, 12 сония шимолий кенгликда жойлашган.

(Манба: Афғонистон жуғрофий энциклопедияси. 237-238-б.)

Тўғуз работ. Ҳофиз Абрў ўзининг «Жуғрофия» асарида Тўғуз работни Парвона ва Ҳаводаштак туманидаги қишлоқлардан бири сифатида эслатиб, шундай деб ёзади:

«Тўғуз работ Парвона ва Ҳаводаштак туманидаги қишлоқлардан бири бўлиб, уни Султон Санжар бин Маликшоҳ Салжуқий ҳукмронлиги замонда Ҳаким Анварий томонидан мадҳ этилган Хожа Мавдуд Исмий бино этган. Ҳирот шаҳридан Тўғуз работгача икки фарсах йўлдир».

[Ушбу қишлоқда қурилган ҳамда] биносининг баландлиги ва ҳудудининг кенглиги билан машҳур бўлган Тўғуз работ ул ҳазрат [Амир Алишер Навоий] томонидан таъмирланган иморатлар жумласига киради.

Фикрий Салжуқий Тўғуз работни Чуғур работ номи билан ҳам эсга олади.

(Манба: «Рисолаи мазороти Ҳирот» (Ҳирот қабристонлари тўғрисида рисола), «Равзат ул-жаннот» (Жаннат боғлари) асарлари.)

Филурий. Европа тилларида «флорин» («florin») деб ата-
лувчи филурий олтин танганинг номи бўлиб, киймати тўккиз
шиллинг ва бир неча пенсга баробардир. Бу танганинг номи
«гул» маъносини англатувчи «flore» сўзидан келиб чиққан
«florino» сўзидан ясалган. Чунки Флоренцияда зарб этилган
илк филурий тангалар юзасига чўқинтирувчи Яхё билан бир-
галикда гулнинг тасвири ҳам нақшланган эди.

Филурий илк бора милодий ўн учинчи асрда (1252 йилда)
Флоренцияда вужудга келган бўлиб, уни зарб этишда ишлати-
ладиган олтиннинг олий сифати ва бошқа юксак хусусиятлари
туфайли қисқа вақтда катта шуҳрат топиб, бутун ўрта асрлар
дунёсидаги энг мўътабар пул бирлигига айланган.

Филурий ўзининг ушбу мавқеи ва нуфузини милодий ўн
бешинчи асрнинг охириларига қадар сақлади. Кейин эса жаҳон
бозоридаги ўз ўрнини Венецияда зарб этиладиган «дока» ном-
ли олтин тангага бўшашиб берди.

Филурий ўрта асрларда Флоренциядан бошқа жойларда,
жумладан Европанинг бошқа мамлакатларида ҳам зарб этила
бошлаган. Ҳатто яқин вақтларгача ҳам Буюк Британияда вазни
11,31 гр. бўлган, Нидерландияда эса вазни 10 гр. бўлган кумуш
танга флорин деб аталган.

Форс тилидаги манбаларда «филурий» шаклида эслатилув-
чи бу пул бирлиги илк бор «Зафарнома»да келтирилган.

(Манба: Ҳасан Румлу. Аҳсан ут-таворих (Энг яхши тарихлар).
Изоҳлар ва иловалар // Абдулхусайн Навоий томонидан нашрга тай-
ёрланган // Техрон, 1970.)

Хавоф. Турбати Ҳайдария туманидаги беш тегранинг бири.
Шимоли шарқда Таййибот теграси ҳамда Эрон-Афғонистон
чегараси билан туташган, шимоли-ғарбда Рашхур ва жанубда
Қойин тегралари билан чегарадош.

Бу тоғлик туман бўлиб, фақатгина дарёнинг жанубий
кирғоғи ҳамда Афғонистон чегарасининг атрофлари пастте-
кисликдан иборат.

МУҚАДДИМА ВА ИЗОҲЛАРДА ИСТИФОДА ҚИЛИНГАН МАНБАЛАР

1. Афғонистон. Кобул: «Ориёно — энциклопедия» жамияти нашриёти, 1955.
2. Афғонистон жуғрофий энциклопедияси. Кобул: «Ориёно — энциклопедия» жамияти нашриёти. 4 жилдлик.
3. Шарқий халифалик худудлари тарихий жуғрофияси. Маҳмуд Ирфон таржимаси. Техрон: 1958.
4. *Бартольд В. В.* Эрон тарихий жуғрофияси тазкираси. Ҳамза Додвар таржимаси. Техрон: 1929.
5. *Ҳасан Румлу.* Аҳсан ут-таворих. Абдулхусайн Навоий томонидан нашрга тайёрланган. Техрон матбааси.
6. *Сикандарбек Туркмон.* Тарихи оламорои Аббосий. Икки жилдлик. Ираж Афшор томонидан нашрга тайёрланган.
7. *Сайид Асилддин Абдуллоҳ Воиз Ҳиравий.* Мақсад ул-иқболи султония. Мойил Ҳиравий томонидан нашрга тайёрланган. Техрон: 1972.
8. *Заҳроий Хонларий.* Форс адабиёти лугати. Техрон: 1969.
9. *Ғиёсиддин Хондамир.* Ҳабиб ус-сияр. Тўрт жилдлик. Жалол Ҳумоий томонидан нашрга тайёрланган. Техрон: 1954.
10. *Абдулхусайн Навоий.* Ҳабиб ус-сияр арбоблари. Техрон: 1945.
11. *Алишер Навоий.* Мажолис ун-нафоис. Али Асғар Ҳикмат томонидан форс тилига таржима қилинган. Техрон: 1944.
12. *Али Асғар Ҳикмат.* Жомий. Техрон: 1941.
13. «Суханварон» лугати. Табриз: Хайёмпур, 1961.
14. *Муҳаммад Ҳусайн бин Халаф Табризий Бурҳон.* Бурҳони қотей. Тўрт жилдлик. Муҳаммад Муин томонидан нашрга тайёрланган. Техрон: 1951-1956.
15. *Саид Нафисий.* Эрондаги назм ва наср тарихи. Икки жилдлик. Техрон: 1965.
16. *Муҳаммад Фавоид Абдулбоқий.* Ал-муъжам ал-муфаҳрис ли алфоз ал-Қуръон ал-карим. Қоҳира: 1378 ҳ.қ.й.
17. Ҳирот қабристонлари. Фикрий Салжукий томонидан нашрга тайёрланган. Кобул: 1968.

18. «Ориёно» журнали (турли сонлари). Афғонистон тарих жамияти нашриёти.

19. *Бартольд В. В.* Туркистоннома. Карим Кешоварз томонидан форс тилига таржима қилинган. Техрон: 1973.

20. *Амир Алишер Навоий Фоний.* Муҳаммад Яъқуб Воҳидий томонидан нашрга тайёрланган. Кобул: Афғонистон тарих жамияти нашриёти, 1967.

21. *Ғиёсиддин Хондамир.* Мақорим ул-ахлоқ. М. Фахриддинов томонидан ўзбек тилига таржима қилинган. Лотин алифбосида. Тошкент: ЎзФан. 1941.

22. *Ғиёсиддин Хондамир.* Мақорим ул-ахлоқ. М. Фахриддинов ва П. Шамсиев томонидан ўзбек тилига таржима қилинган. Кирилл алифбосида. Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1967.

23. *Эдвард Браун.* Саъдийдан Жомийгача. Али Асғар Ҳикмат томонидан форс тилига таржима қилинган. Техрон: 1960.

24. *Ғиёсиддин Хондамир.* «Хулосат ул-ахбор» асаридан бир боб. Сарвар Ғўё Эътимодий томонидан нашрга тайёрланган. Иккинчи нашр. Кобул: 1967.

25. *Чарльз Ръе.* Британия музейидаги форсча қўлёзмалар фихристи. 1-жилд. Лондон: 1879.

26. *Сарвар Ғўё Эътимодий.* Ҳиротнинг гўзал обидалари. Кобул: Афғонистон тарих жамияти нашриёти, 1947.

27. «Ваҳид» журнали (турли сонлари). Техрон.

28. *Нажм Розий.* Мирсод ул-ибод. Муҳаммад Амин Риёхий томонидан нашрга тайёрланган. Техрон: Китоб таржимаси ва нашри муассасаси, 1973.

29. *Ғиёсиддин Хондамир.* Дастур ул-вузаро. Саид Нафисий таҳрири остида. Техрон: Иқбол, 1938.

30. Тарихи фаришта. Навалкишвар.

31. *Нусратулло Мишкотий.* Эрондаги тарихий обидалар ва қадимий ёдгорликлар рўйхати. Техрон: 1970.

32. Матлаъ ус-саъдайн. Муҳаммад Шафиъ нашри. Лоҳур: 1949.

33. *Давлатшиоҳ Самарқандий.* Тазкират уш-шуаро. Муҳаммад Ризой томонидан нашрга тайёрланган. Техрон: Ховар, 1959.

34. *Алишер Навоий.* Маҷолис ун-нафоис. Суйима Ғаниева нашрга тайёрлаган. Тошкент: Фан, 1961.

35. *Абдулҳай Ҳабибий.* Темурийлар даври санъати ва унинг соҳалари. Техрон: Маданият жамғармаси нашриёти, 1977.

МУНДАРИЖА

«Макорим ул-ахлоқ» асарининг тўлиқ нашри (С.Ғаниева)	3
Дебоча	6
Муқаддима: Олижаноб хулқлар фазилати ва дунё улуғлари пушти паноҳининг саодатли туғилиши ҳақида	15
Биринчи мақсад: Ақл ва идрокнинг улуғлиги ҳамда юксак даражаси ҳақида	21
Иккинчи мақсад: Илмнинг фазилати ва олимларнинг мартабаси ҳақида	28
Учинчи мақсад: Шеър фазилати ва шоирларнинг юксак мартабалари ҳақида	37
Тўртинчи мақсад: Ёзувчиликнинг фазилати ва сўзга зеб берувчи фозилларнинг даражалари ҳақида	53
Бешинчи мақсад: Охират учун захира тўплаш ҳамда бу дунё ва ундаги нарсалардан юз ўгириш ҳақида	60
Олтинчи мақсад: Ҳазрати Расул алайҳиссалом ва-т-таҳийят шариати арконларига риоя қилиш ҳақида	69
Еттинчи мақсад: Меҳрибонлик ва раҳмдиллик ҳақида	92
Саккизинчи мақсад: Камтарликнинг фазилати ҳақида	99
Тўққизинчи мақсад: Очиққўллик ва саҳийликнинг улуғлиги ҳақида	108
Ўнинчи мақсад: Топқирликлар ва ҳазил-мutoйибалар баёни	119
Хотима: Айрим ғаройиб ҳолатлар ва ажойиб ҳикоятлар баёни	133
Ҳазрати султоннинг яқин кишиси бўлган ул олий жанобнинг ўтқинчи дунёдан абадий дунёга сафар қилишлари баёнида	139
Абдулғаффор Баёний. Хондамирнинг ҳаёти ва ижоди	151
Хондамирнинг ёзган асарлари	158
«Макорим ул-ахлоқ» асари тўғрисида	164
Иловалар. Асарда номлари келтирилган шахслар	167
Асарда номлари келтирилган жойлар	199
Муқаддима ва изоҳларда истифода қилинган манбалар	204

Адабий-бадий нашр

Ғиёсиддин Хондамир

МАКОРИМ УЛ-АХЛОҚ

Мухаррир С. Холбеков

Бадий муҳаррир И. Йўлдошев

Техник муҳаррир Е. Корягина

Мусаххих Д. Тўйчиева

Компьютерда саҳифаловчи С. Раҳмедова

Нашриёт лицензия раками АИ № 154. 14. 08. 2009.
2015 йил 23 октябрда босишга рухсат этилди.
Бичими 60x90 $\frac{1}{16}$, Times New Roman гарнитураси.
Офсет босма. 13,0 шартли босма тобоқ. 9,8 нашр босма тобоғи.
Адади 1000 нусха. 575рақамли буюртма.
Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп этилди.
100128, Тошкент. Лабзак кўчаси, 86.

Телефонлар: (371) 241-25-24, 241-48-62, 241-83-29
Факс: (371) 241-82-69

www.gglit.uz
E-mail: info@gglit.uz